

ΘΕΟΧΑΡΗ Ε. ΔΕΤΟΡΑΚΗ

Η ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ
(1669-1898)

Α΄
Η ΠΡΩΤΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ
(1669-1821)

Ι. Ὁργάνωση καὶ διοίκηση τοῦ Ἐγιαλείου τῆς Κρήτης

1. Οἱ συνέπειες τῆς τουρκικῆς κατοχῆς στὴν Κρήτη

Ἡ τουρκικὴ κατάκτηση διέκοψε ἀπότομα καὶ ὀριστικὰ τὴν πλούσια καὶ ἐλπιδοφόρα ἀνθοφορία τῆς κρητικῆς ἀναγέννησης. Τὸ νησί, πού μέσα στὸ βαθὺ σκοτάδι τοῦ τουρκοκρατούμενου ἐλληνισμοῦ ἦταν ἡ μοναδικὴ ἐστία φωτὸς καὶ ἐλπίδας, δέχτηκε μὲ τὴ σειρά του τὴν κοινὴ μοίρα τοῦ Ἔθνους. Ὁ πληθυσμὸς ἐλαττώθηκε σημαντικὰ μὲ τὶς δοκιμασίες τοῦ μακροχρόνιου Κρητικοῦ Πολέμου, μὲ τὸν ὁμαδικὸ ἐκπατρισμὸ ἀπὸ τὰ ἀστικά κυρίως κέντρα καὶ μὲ τοὺς ἀθρόους ἐξισλαμισμοὺς, πού συνεχίστηκαν σὲ ὅλη τὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας. Ὁ ἀστικὸς βίος, πού εἶναι ἡ οὐσιαστικὴ προϋπόθεση κάθε πολιτιστικῆς δημιουργίας, καταστράφηκε μὲ τὴν ἐρήμωση τῶν μεγάλων κέντρων τῆς Κρήτης, στὰ ὁποῖα ἐγκαταστάθηκαν κυρίως Τοῦρκοι. Ὁ Γάλλος περιηγητὴς Tournefort χαρακτήρισε τὸν Χάνδακα τριάντα μόλις χρόνια μετὰ τὴν κατάκτησή του ὡς «λείψανο πόλεως». Ἡ κρητικὴ οἰκονομία ὑποχώρησε σὲ ὑποτυπώδεις μορφές ἀγροτικοῦ καὶ ποιμενικοῦ βίου, ἐνῶ τὸ ἐμπόριο, τουλάχιστον κατὰ τὰ πρῶτα πενήντα χρόνια τῆς κατοχῆς, οὐσιαστικὰ ἀπονεκρώθηκε. Ἄν στὰ παραπάνω προσθέσουμε τὴν ἐπαχθέστατη φορολογία καὶ τὰ ἀπερίγραπτα δεινοπαθήματα τοῦ λαοῦ, ἔχουμε μιὰ εἰκόνα τῆς κρητικῆς ζωῆς μετὰ τὸ 1669.

Ἐντούτοις ἡ τουρκοκρατία, παρὰ τὰ δεινὰ πού ἐπισώρευσε, εἶχε καὶ κάποιες εὐνοϊκὲς συνέπειες γιὰ τὴν Κρήτη. Ὅσο καὶ ἂν φανεῖ παράξενο, ἡ τουρκικὴ κατάκτηση λειτούργησε στὴν Κρήτη καὶ ὡς ἱστορικὴ κάθαρση. Ὁ καθηγητὴς Νικόλαος Β. Τωμαδάκης παρατηρεῖ: «Ἡ κατάκτησις τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Τούρκων ἀπετέλεσε τὴν κάθαρσιν τῆς νόθου καταστάσεως τῆς γεννηθείσης κατὰ τὴν Ἐνετοκρατίαν: ὅσοι ἔμειναν ὀρθόδοξοι ἦσαν γνήσιοι Ἕλληνες. Ἐὰν ἡ κατάκτησις τυπικῶς ἐπέφερε τὴν πτώσιν τῶν Γραμμάτων καὶ τῆς Τέχνης, οὐσιαστικῶς ἐδυνάμωσε τὴν ζωτικότητα τοῦ ἀγροτικοῦ στοιχείου, τὸ ὁποῖον ἔπασχεν ἀφόρητα δεινὰ κατὰ τὴν

Ἐνετοκρατίαν καὶ ἐξέπιπτεν ἠθικῶς». Τὴν ἀναβίωση αὐτὴ τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ εὐνόησαν οἱ Τοῦρκοι, γιατί ἦταν ἡ κύρια πηγὴ τῆς φορολογίας καὶ τῶν ἀγγαρειῶν.

Ἄλλὰ ἡ πιὸ σημαντικὴ συνέπεια τῆς τουρκικῆς κατάκτησης ἦταν ἡ ἀποκατάσταση τῆς Ὁρθοδοξίας στὸ νησί καὶ ἡ ἀνασυγκρότηση τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς ὀρθόδοξης ἱεραρχίας. Ἡ ἀναδιοργάνωση τῆς κρητικῆς Ἐκκλησίας ἦταν βέβαια μέσα στοὺς πάγιους σκοποὺς καὶ στόχους τῆς τουρκικῆς πολιτικῆς, γιὰ τὸν ψυχολογικὸ ἐπηρεασμὸ τῶν ὀρθόδοξων λαῶν. Ἐτσι ὅμως ἡ Κρήτη ἀποκόπηκε ἀπὸ τὴ Δύση καὶ τοὺς δυτικούς ἐπηρεασμοὺς καὶ ἐπανασυνδέθηκε μὲ τὸ κέντρο τῆς Ὁρθοδοξίας, τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο, καὶ μέσω αὐτοῦ μὲ τὸν ὑπόλοιπο ὀρθόδοξο ἑλληνισμό. Ὅπως συνέβη καὶ στὴν ἄλλη Ἑλλάδα, ἡ Ἐκκλησία ἀνέλαβε ἀμέσως τὴν πνευματικὴ καὶ ἐθνικὴ χειραγωγία τοῦ ὑπόδουλου κρητικοῦ λαοῦ.

2. Ἡ τουρκικὴ διοίκηση

Ἀμέσως μετὰ τὴν ἄλωση τοῦ Χάνδακα καὶ τὴν ὀριστικὴν κατάκτηση τῆς Κρήτης οἱ Τοῦρκοι ἐπιδόθηκαν σύντονα στὴ διοικητικὴ καὶ στρατιωτικὴ ὀργάνωση τῆς νέας πολύτιμης κτήσης τους. Στὴν ἀρχὴ διατήρησαν τὸ διοικητικὸ σύστημα τῶν Βενετῶν, δηλαδὴ τὴ διαίρεση τῆς Κρήτης σὲ τέσσερα διαμερίσματα (πασσαλίγια, σαντζάκια): τῆς Σητείας, τοῦ Χάνδακα, τοῦ Ρεθύμνου καὶ τῶν Χανίων. Ἦδη ὅμως ἀπὸ τοὺς πρώτους μῆνες τῆς κατοχῆς καὶ ἄγνωστο γιὰ ποιоὺς λόγους περιόρισαν τὰ διαμερίσματα σὲ τρία, συνενώνοντας τὸ διαμέρισμα τῆς Σητείας μὲ ἐκεῖνο τοῦ Χάνδακα. Δημιουργήθηκε ἔτσι τὸ Ἐγιαλέτι τῆς Κρήτης, μιὰ μεγάλη διοικητικὴ περιφέρεια, ἡ νοτιότερη τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Ἡ κατάσταση αὐτὴ διατηρήθηκε γιὰ 200 περίπου χρόνια, ὡς τὸ 1867, ὅταν δημιουργήθηκε ἡ ἰδιαίτερη διοικητικὴ περιφέρεια τοῦ Λασιθίου, μὲ τὴν ἀπόσπαση τῶν τεσσάρων ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν.

Οἱ παλαιότεροι ἱστορικοὶ τῆς τουρκοκρατίας στὴν Κρήτη πίστευαν ὅτι μόνο τὰ Σφακιά εἶχαν διοικητικὴ ἀνεξαρτησία, ποὺ συνοδευόταν καὶ ἀπὸ μικρὴ φορολογία, καθὼς εἶχαν τεθεῖ ὑπὸ τὴν προστασία τῆς βασιδῆ σουλτάνας (δηλ. τῆς βασιλομήτορος). Οἱ νεότερες ἐρευνες καὶ προπαντὸς ἡ δημοσίευση τῶν τουρκικῶν ἱστορικῶν ἐγγράφων ἀνατρέπουν ἐντελῶς τὶς παλαιότερες ἀπόψεις. Τὰ Σφακιά δόθηκαν ὡς τιμᾶριο στὸν Τοῦρκο ἀρχιστράτηγο Ντελή ἢ Γαζή Χουσεῖν εὐθὺς μετὰ τὴν κατάληψή τους (1652). Ὁ Γαζή Χουσεῖν τὰ ἀφιέρωσε ὡς βακουφικά στὶς δύο ἱερὲς πόλεις Μέκκα καὶ Μεδίνα, τὸ 1658. Ἐτσι οἱ Σφακίανοι ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ πληρώνουν 5000 γρόσια τὸ χρόνο ὡς ἱερὸ δῶρο καὶ δὲν ἀπαλλάσσονταν καθόλου ἀπὸ τὸν κεφαλικὸ φόρο, ποὺ πλήρωναν ὅπως ὅλοι οἱ ραγιαῖδες τῆς Κρήτης ἀπὸ τὸ 1690 καὶ ἔπειτα. Γιὰ τὴ φορολογικὴ αὐτὴ ἀνισότητά οἱ Σφακίανοι διαμαρτύρονταν συχνὰ στὶς ἀρχές, ὅπως

μαρτυροῦν τὰ σχετικά ἔγγραφα. Μόνο τὸ 1760, ἔπειτα ἀπὸ ἐπίμονες παρακλήσεις τῆς Φατμὰ Χατοῦν χανοῦμ σουλτάν, ἐγγονῆς τοῦ σουλτάνου 'Αχμέτ Γ', ποὺ εἶχε ὑπὸ τὴν προστασία τῆς τὴν ἐπαρχία, ἐκδόθηκαν εἰδικὰ φερμάνια, ποὺ ἀνακούφιζαν τοὺς Σφακιανούς ἀπὸ τὴν ἐπαχθῆ φορολογία.

Διοικητικὸ κέντρο τοῦ ἐγιαλετίου τῆς Κρήτης ὀρίστηκε ὁ Χάνδακας. Οἱ Τοῦρκοι διατήρησαν τὸ ἱστορικὸ ὄνομα τῆς πόλης, ποὺ τὴν ἔλεγαν Kandiye (Κανδία). Κάθε διαμέρισμα τῆς Κρήτης εἶχε διοικητὴ πασά (σαντζάκ βέη) διοριζόμενο ἀπὸ τὸ σουλτάνο. Ὁ πασὰς τοῦ Χάνδακα ἦταν τυπικὰ ἀνώτερος ἀπὸ τοὺς δύο ἄλλους συναδέλφους του, τοῦ Ρεθύμνου καὶ τῶν Χανίων, καὶ εἶχε τὸν τίτλο τοῦ σερασκέρη (ἀρχιστράτηγου) τῆς Κρήτης, ὡς ἀρχηγὸς τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων τοῦ ἐγιαλετίου. Αὐτὸς διορίζε τοὺς φρουράρχους τῶν μικρότερων φρουριῶν στὶς πρωτεύουσες τῶν ἐπαρχιῶν. Οἱ ἐπαρχίες (καδιλίγια) ὑπάγονταν διοικητικὰ στοὺς κατὰ τόπους πασάδες. Στὸν πασὰ τοῦ Χάνδακα ὑπάγονταν οἱ ἔνδεκα ἀνατολικὲς ἐπαρχίες (7 τοῦ σημερινοῦ Νομοῦ 'Ηρακλείου καὶ 4 τοῦ Λασιθίου). Ἡ ἐπαρχία Μυλοποτάμου ὑπαγόταν ἄλλοτε στὸν πασὰ τοῦ Χάνδακα καὶ ἄλλοτε στὸν πασὰ τοῦ Ρεθύμνου.

Οἱ πασάδες ἦταν τυπικὰ φορεῖς τῆς σουλτανικῆς ἐξουσίας στὴν Κρήτη, οἱ ἐκτελεστὲς τῶν διαταγμάτων καὶ οἱ τηρητὲς τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ ἱεροῦ νόμου τῶν μουσουλμάνων. Τὸ σημαντικότερο ἔργο τους ἦταν ἡ μέριμνα γιὰ τὴν εἰσπραχῆ τῶν φόρων καὶ τὴν ἀσφαλῆ ἀποστολὴ τους στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπως βέβαια καὶ ἡ διατήρηση ἐτοιμοπόλεμου στρατοῦ στὸ νησί γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ καὶ ἐξωτερικὴ ἀσφάλεια. Στὴν πράξη ὅμως οἱ ἐξουσίες τῶν πασάδων ἦταν σκιώδεις, καθὼς περιορίζονταν ἀπὸ τὶς αὐθαιρέσιες καὶ τὴν ἀσυδοσία τῶν γενιτσάρων, ποὺ μὲ τὴν ἀρόδο τοῦ χρόνου κατάντησαν ἀληθινὴ μάλιστα ἀκόμη καὶ γιὰ τὴν ἴδια τὴν τουρκικὴ διοίκηση.

Κάθε πασὰς εἶχε ἰδιαιτέρο συμβούλιο, τὸ διβάνιο, μιὰ μικρογραφία τοῦ μεγάλου διβανίου τῆς Πόλης. Τὸ διβάνιο αὐτὸ συνεδρίαζε τακτικὰ κάθε ἐβδομάδα καὶ ἐκτάκτως, ὅταν τὸ ἀπαιτοῦσαν οἱ περιστάσεις. Στὸ συμβούλιο αὐτὸ μετεῖχαν: ὁ πασὰς ὡς πρόεδρος, ὁ καδῆς (ιεροδικαστῆς), ὁ μουφτῆς (ἐρμηνευτῆς τοῦ ἱεροῦ νόμου), ὁ ἀρχηγὸς τῶν γενιτσάρων (γενιτσάρ ἀγασί), καὶ ὁ ἀρχηγὸς τῶν στρατιωτικῶν ταγμάτων (τῶν ὀρτάδων). Ἐκεῖ διαβάζονταν καὶ ἐρμηνεύονταν οἱ σουλτανικὲς διαταγὲς (φερμάνια, μπεράτια) καὶ λαμβάνονταν ἀποφάσεις γιὰ τὰ τοπικὰ ζητήματα (διοικητικὰ, οικονομικὰ, στρατιωτικὰ, ἀστυνομικὰ κ.λπ.). Τὴν εὐθύνη γιὰ τὴν ἐκτέλεση τῶν ἀποφάσεων εἶχε ὁ ἀρχιστυνόμος (σέρτουρνας).

Σημειώσεις

3. *Ἡ στρατιωτικὴ ὀργάνωση*

Ἡ μεγάλη ἀπόσταση τῆς Κρήτης ἀπὸ τὸ διοικητικὸ κέντρο τῆς Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ὁ φόβος γιὰ ἐσωτερικὴ ἀντίσταση τοῦ ἐντόπιου πληθυσμοῦ καὶ προπαντὸς ἡ ἀνάγκη ἐπαγρύπνησης γιὰ ἐνδεχόμενὴ στρατιωτικὴ ἐπιχείρηση τῆς Βενετίας, μὲ σκοπὸ τὴν ἀνάκτηση τῆς Κρήτης, κρατοῦσαν τοὺς Τούρκους σὲ διαρκῆ ἀγωνία. Ἡ στρατιωτικὴ αὐτὴ ἐτοιμότητα διατηρήθηκε πάνω ἀπὸ 50 χρόνια, ὡς τὸ 1715, ὅταν οἱ Τούρκοι κατέλαβαν τὴ Σπιναλόγκα, τὸ τελευταῖο ὄχυρὸ τῆς Βενετίας στὴν Κρήτη, καὶ ἐξαφάνισαν ὀριστικὰ κάθε ἔγχος βενετικῆς στρατιωτικῆς παρουσίας στὸ νησί.

Τὸν τουρκικὸ στρατὸ τῆς Κρήτης ἀποτελοῦσαν δύο κυρίως τάξεις γενιτσάρων, οἱ αὐτοκρατορικοὶ γενίτσαροι (karu-kulu) καὶ οἱ ἐντόπιοι γενίτσαροι, οἱ λεγόμενοι γερλήδες (yerli yeniceri). Οἱ τελευταῖοι αὐτοὶ προέρχονταν ἀπὸ τοὺς ἐξισλαμισμένους Κρητικούς, τοὺς φοβεροὺς Τουρκοκρήτες. Ὁ ἀρχηγὸς τῶν αὐτοκρατορικῶν γενιτσάρων εἶχε τὸν τίτλο τοῦ «Γενιτσάρ-άγασί», ἐνῶ τῶν γερλήδων τοῦ «Γερλή-άγασί». Ἡ διοικητικὴ ἱεραρχία στὰ γενιτσαρικὰ τάγματα ἦταν ιδιαίτερα περίπλοκη. Στὸν Χάνδακα ὑπῆρχαν πέντε τάγματα ἢ ὀρτάδες αὐτοκρατορικῶν γενιτσάρων, πού τὸ καθένα εἶχε δύναμη 5000 ἀνδρῶν, καὶ 28 ὀντζάκια (στρατῶνες) γερλήδων γενιτσάρων. Τὰ ἴδια ἀκριβῶς τάγματα ὑπῆρχαν καὶ στὰ Χανιά, γιὰ τὸν ἔλεγχο τῆς Δυτικῆς Κρήτης. Ἡ κατάσταση αὐτὴ διατηρήθηκε σχεδὸν ἀμετάβλητη ὡς τὸ 1826, ὅταν ὁ σουλτάνος Μαχμούτ διέλυσε τὰ γενιτσαρικὰ τάγματα σὲ ὅλη τὴν αὐτοκρατορία του.

Στὰ μεγάλα φρούρια τῆς Κρήτης καὶ ιδιαίτερα στὸν Χάνδακα καὶ στὰ Χανιά ὑπῆρχαν μεγάλες ἀποθῆκες ὄπλων καὶ ἐφοδίων. Ἰδιαίτερη ἦταν ἡ μέριμνα τῶν ἀρχῶν γιὰ τὴν ἐπάρκεια τῶν τροφίμων καὶ μάλιστα τοῦ σιταριοῦ καὶ τοῦ παξιμαδιοῦ, γιὰ τὶς ἀνάγκες τῶν στρατιωτῶν. Στὸν Χάνδακα καὶ στὰ Χανιά ὑπῆρχαν τεράστιες ὑπόγειες ἀποθῆκες σιταριοῦ. Σὲ τουρκικὸ ἔγγραφο τοῦ 1753 ἀναφέρεται ὅτι ἀποθηκεύτηκαν τὸ ἔτος ἐκεῖνο στὶς δημόσιες ἀποθῆκες τοῦ Χάνδακα 9131 μουζούρια σιτάρι (περίπου 225.000 κιλά).

4. *Δικαιοσύνη*

Ὅπως καὶ στὶς ἄλλες τουρκοκρατούμενες χῶρες, ἐφαρμοζόταν καὶ στὴν Κρήτη τὸ ἰσλαμικὸ δίκαιο, πού στηρίζεται στὸν ἱερὸ νόμο τῶν μουσουλμάνων (κοράνιο). Τὸ σημαντικότερο δικαστήριό ἦταν τὸ ἱεροδικεῖο (mahkeme), ἓνα στὴν πρωτεύουσα κάθε διαμερίσματος τοῦ νησιοῦ. Ὁ ἱεροδίκης (καδῆς) εἶχε εὐρύτατες ἀρμοδιότητες. Ὅλες οἱ ὑποθέσεις ποινικοῦ, ἀστικοῦ, κληρονομικοῦ καὶ ἐμπράγματος δικαίου ἐκδικάζονταν ἀπὸ τὰ κατὰ τόπους ἱεροδικεῖα. Οἱ ἀποφάσεις καταχωρίζονταν στοὺς εἰδικούς ἱερονομικοὺς κώδικες καὶ μὲ τὴν καταχώριση αὐτὴ αποκτοῦσαν κύρος καὶ ἦταν ἐκτελεστές. Ἀξίζει ὡστόσο νὰ προστεθεῖ ἐδῶ ὅτι καὶ

κάθε διαταγή οποιασδήποτε Ἀρχῆς, ἀκόμη καὶ τὰ σουλτανικά διατάγματα (φερμάνια καὶ μπεράτια), γιὰ νὰ ἀποκτήσουν κύρος καὶ νομιμότητα, ἔπρεπε νὰ καταχωριστοῦν στοὺς κώδικες τοῦ ἱεροδικείου. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸν ἀκριβῶς οἱ σωζόμενοι κώδικες τῶν τουρκικῶν ἀρχείων ἀποτελοῦν πλουσιότατη καὶ μοναδική πηγή ἱστορικῶν πληροφοριῶν, γιὰτὶ περιλαμβάνουν ὄχι μόνον δικαιοπρακτικὰ ἔγγραφα, ἀλλὰ καὶ ἔγκυρα ἀντίγραφα τῶν διαταγῶν τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν. Ὁ ἱεροδίκης διοριζόταν ἀπὸ τὸν ἀνώτατο δικαστὴ τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους, τὸν Σεΐχουλισλάμη, καὶ ἦταν ἀνώτατος κρατικὸς λειτουργός. Ἡ ἀμοιβή του βάρυνε πάντοτε τοὺς καταδικαζομένους.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἱεροδικεῖα, λειτουργοῦσαν μικρότερα δικαστήρια στὶς ἔδρες τῶν ἐπαρχιῶν (καδιλικιῶν). Ἦταν ἓνα εἶδος ἐπαρχιακῶν εἰρηνοδικείων, πού ἐπέλυαν ἐπὶ τόπου μικρὲς καὶ ἀσήμαντες διαφορές. Προϊστάμενοι τῶν μικρῶν αὐτῶν δικαστηρίων ἦταν οἱ ναΐπες (na'ir).

Ἡ διαδικασία στὴν ἀπονομή τῆς δικαιοσύνης ἦταν πολὺ ἀπλή καὶ στηριζόταν πρωτίστως στὴν ἔνορκη κατάθεση τῶν διαδίκων καὶ τῶν μαρτύρων τους. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ ὄρκος ἦταν ἀναντίρρητα ἀποδεκτὸς ἀπὸ τοὺς δικαστὲς καὶ τοὺς διαδίκους. Οἱ χριστιανοὶ ὀρκίζονταν στὸ Εὐαγγέλιο καὶ στὸ ὄνομα τοῦ Ἰησοῦ, οἱ Τοῦρκοι στὸ Κοράνιο καὶ οἱ Ἑβραῖοι στὸ Τεβράτ. Ἴδου ἓνα χαρακτηριστικὸ ἀπόσπασμα σχετικῆς διαδικασίας ἀπὸ ἔγγραφο τοῦ 1672, μὲ ὑπόθεση τὴν ἐπικαρπία ἀγροῦ, πού εἶχε παραχωρηθεῖ ἀπὸ τὸν Τοῦρκο ἰδιοκτήτη σὲ χριστιανὸ καλλιεργητή. Ὁ Τοῦρκος Ἰμπραχίμ βέης ἀδυνατεῖ νὰ προσαγάγει στὸ δικαστήριον μάρτυρες καὶ ὁ δικαστὴς καλεῖ τὸν κατηγορούμενο, πού ὀνομάζεται Γερμανός καὶ εἶναι κληρικὸς στὴ μονὴ Ἀγκαράθου, νὰ ὑποστηρίξει τὶς θέσεις του μὲ ὄρκο: «... ἐζητήσαμεν παρὰ τοῦ Ἰμπραχίμ βέη, ὅπως διὰ μαρτύρων ἀποδείξῃ τὴν ἀγωγήν του. Ἐπειδὴ ὅμως οὗτος εὐρέθη ἐν ἀδυναμίᾳ νὰ ἀποδείξῃ διὰ μαρτύρων τὸν ἰσχυρισμὸν του, ἐζήτησε νὰ ἐπιβληθῇ ὄρκος εἰς τὸν ἀντίδικόν του. Τότε ἐπροτείναμεν εἰς τὸν Γερμανόν, ὅπως δι' ὄρκου ἐπιβεβαιώσῃ τὴν ὁμολογίαν του. Ἐδέχθη οὗτος καὶ ὠρκίσθη ἐπὶ τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Ἰησοῦ, ἐφ' οὗ ἡ εὐλογία τοῦ Ὑψίστου. Συνεπεία δὲ τοῦ ὄρκου καὶ ἠλλείψει ἀποδεικτικῶν, ἀηγορευσαμεν εἰς τὸν Ἰμπραχίμ Βέην νὰ ἀσχολῆται μὲ τὴν διένεξιν ταύτην».

5. Φορολογικὸ σύστημα. Διανομὴ τῶν γαιῶν

Πρῶτο καὶ ἐπεῖγον μέλημα τῆς τουρκικῆς διοίκησης στὴν Κρήτη ἦταν ἡ διανομὴ τῶν γαιῶν καὶ ἡ ὀργάνωσις τοῦ φορολογικοῦ συστήματος. Ἀμέσως μετὰ τὴν ἄλωση τοῦ Χάνδακα (1669) καὶ τὴν ὀριστικὴν ὑποταγὴν τῆς Κρήτης ἔγινε κτηματογράφηση καὶ ἀπογραφή τοῦ φορολογούμενου πληθυσμοῦ καὶ ἐκδόθηκε τὸ πρῶτο κανονιστικὸν διάταγμα τῆς φορολογίας (1671). "Ἐνα πολὺπλοκο σύστημα ἐπαχθέστατης φορολογίας, τὸ βαρύτερο σὲ ὀλόκληρον τὸν τουρκοκρατούμενον ἑλληνικὸν κόσμον, ἐπιβλήθηκε στὴν Κρήτη, ἀπὸ τοὺς πρῶτους κιόλας χρόνους τῆς κατοχῆς. Μολονότι οἱ

πληροφορίες μας είναι ακόμη ανεπαρκείς, μπορούμε ωστόσο να περιγράψουμε τις βασικές αρχές του φορολογικού αυτού συστήματος.

Τὰ χωριά και τὰ ακίνητα διαιρέθηκαν σὲ πέντε κατηγορίες: Ἡ πρώτη περιλάμβανε τὰ δημόσια κτήματα τῶν Βενετῶν, πού τῶρα παραχωρήθηκαν στὸ σουλτάνο (χαβάσι χουμαγιούν = βασιλικά ἢ δημόσια κτήματα). Ἡ δεύτερη κατηγορία περιλάμβανε τὰ τεμλίκια, δηλαδή τὰ κτήματα πού παραχωρήθηκαν στοὺς ἀνώτερους ἀξιωματούχους, πασάδες καὶ μπέηδες, γιὰ τὶς ὑπηρεσίες πού προσέφεραν κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Κρητικοῦ Πολέμου. Ἡ παραχώρηση ἔγινε μὲ βάση εἰδικὸ σουλτανικὸ διάταγμα (μελικναμέ). Ἡ τρίτη κατηγορία περιλάμβανε μικρότερα τιμάρια (ζιαμέτια), πού παραχωρήθηκαν σὲ στρατιωτικούς ἀξιωματούχους, ἐπιφορτισμένους μὲ τὴν εὐθύνη τῆς ἐσωτερικῆς ἀσφάλειας καὶ τάξης στὸ νησί. Αὐτὰ ἦταν τὰ στρατιωτικὰ φέουδα, 8 στὸ διαμέρισμα τοῦ Χάνδακα, 4 στὸ Ρέθυμνο καὶ 5 στὰ Χανιά. Σὲ μιὰ τέταρτη κατηγορία περιλαμβάνονταν τὰ ἀκόμη μικρότερα τιμάρια, οἱ λεγόμενοι μουκατάδες, πού δόθηκαν σὲ ἰδιῶτες Τούρκους, ὑποχρεωμένους νὰ προσφέρουν εἰδικὲς ὑπηρεσίες στὸ Κράτος. Τέτοια τιμάρια ἦταν 1400 στὸ διαμέρισμα τοῦ Χάνδακα, 300 στὸ Ρέθυμνο καὶ 800 στὰ Χανιά. Τέλος, μιὰ πέμπτη κατηγορία κτημάτων ὀνομάστηκαν βακουφικὰ (δηλαδή ἀφιερωμένα). Οἱ πρόσοδοι τῶν βακουφικῶν κτημάτων προορίζονταν γιὰ τὴ συντήρηση ἱερῶν (τεμενῶν) καὶ ἄλλων κοινωφελῶν ἔργων καὶ εὐαγῶν ἰδρυμάτων.

Εἶναι πρόδηλο ὅτι σὲ ὅλες τὶς παραπάνω περιπτώσεις καλλιεργητὲς τῶν κτημάτων εἶναι οἱ χριστιανοὶ δουλοπάροικοι, πρώην ἰδιοκτῆτες, πού τῶρα πληρώνουν τὸ φόρο τῆς ὑποτέλειας. "Ὅσοι χριστιανοί, ἔπειτα ἀπὸ τὶς παραπάνω διανομές, εἶχαν στὴν κατοχὴ τους ἀκίνητα τὰ διατηροῦσαν καὶ πλήρωναν γι' αὐτὰ ἔγγειο φόρο (torrak vergisi). Αὐτοὶ οἱ ἔγγειοι φόροι προσδιορίζονταν κατ' ἀποκοπὴν σὲ ἐτήσια βάση καὶ ἀφοροῦσαν ὅλα τὰ παραγόμενα προϊόντα καὶ τὰ κάθε εἶδους ἀγαθὰ. Εἶναι οἱ γνωστοὶ μουκατάδες (ἀπὸ τὴν ἀραβοτουρκικὴ λέξη mukata'a). Ὁ ἔγγειος φόρος ὀρίστηκε στὸ 20%, δηλαδή στὸ 1/5 τῶν εἰσοδημάτων, ποσοστὸ διπλάσιο ἀπὸ τὸ φόρο τῆς δεκάτης πού εἶχε ἐπιβληθεῖ στὶς ἄλλες ἑλληνικὲς χῶρες. Στὴν πραγματικότητα ὅμως ὁ φόρος αὐτὸς ἦταν πολλαπλάσιος μὲ τὶς αὐθαιρεσίες καὶ τὶς ἐπινοήσεις τῆς ἀπληστίας τῶν διοικητικῶν ἀξιωματούχων. Σὲ μιὰ δραματικὴ πράγματι ἀναφορὰ τῶν χριστιανῶν προέδρων τῶν ἐπαρχιῶν (κετχουντάδων), μὲ χρονολογία 9 Ἰανουαρίου 1692, καταγγέλλεται ὅτι οἱ οἰκονομικοὶ ὑπάλληλοι ἐκτιμοῦν τὴν παραγωγὴ τῶν σιτηρῶν ὄχι στὸ ἀλῶνι, ἀλλὰ πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴ συγκομιδὴ μὲ αὐθαίρετη ἐκτίμηση καὶ ἀνεβάζουν ἔτσι τὴ φορολογία στὸ τριπλάσιο. Ἄλλὰ ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς νόμιμους φόρους ἐπινοήθηκε ἕνα πλῆθος ἄλλων εἰσφορῶν, πού σιωπηρὰ καὶ παρὰ τοὺς νόμους ἀπαιτοῦσαν ἀπὸ τὸν καταδυναστευόμενον λαὸ οἱ Τούρκοι. Ἔτσι, ἀφαιροῦσαν καὶ τὴν τελευταία σταγόνα τοῦ ἰδρώτα τῶν δυστυχημένων ἀγροτῶν, πού τῶρα ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ παραδίδουν στοὺς Τούρκους ἀξιωματούχους διάφορα

προϊόντα, λάδι, μέλι, τυρί, σταφίδες, πρόβατα, αρνιά, μαλλιά, άχυρα, καυσόξυλα, όρνιθες, περιστέρια κ.λπ. Τους θερινούς μήνες ήταν ύποχρεωμένοι να μεταφέρουν από τον Ψηλορείτη και τις Μαδάρες 6.300 φορτία με χιόνι, για την παρασκευή δροσιστικών ποτών των πασάδων και των αγάδων. Στην απόγνωσή τους οι αγρότες απέφευγαν πολλές φορές να καλλιεργούν τα κτήματά τους, αλλά αυτή η αντίδραση είχε αντίθετα αποτελέσματα. Με διαταγή, που εκδόθηκε στις 19 Μαρτίου 1685, επιβαλλόταν στους άκαλλιέργητους αγρούς φόρος, με βάση την παραγωγή των προηγούμενων χρόνων.

Είναι γεγονός ότι η Ύψηλη Πύλη με αυστηρά φερμάνια απαγόρευε τις φορολογικές καταπιέσεις και δεν δίσταζε να αποκεφαλίζει πασάδες που αποδεδειγμένα καταπίεζαν τους χριστιανούς της Κρήτης. Το 1694 αποκεφαλίστηκε ο Φιντίκ Χατζή Μεχμέτ πασάς και το 1728 ο δεφτεράρης (άρχιλογιστής) Όσμάν, για τις οικονομικές καταπιέσεις και τις καταχρήσεις τους. Όστόσο, τα σουλτανικά διατάγματα σπάνια έφαρμόζονταν από τους γενιτσάρους της Κρήτης.

Η κατάσταση χειροτέρεψε μετά το 1720, όταν καθιερώθηκε νέο σύστημα στους μουκατάδες. Ένω δηλαδή ως τότε οι μουκατάδες έβγαιναν κάθε χρόνο σε πλειοδοσία και κατακυρώνονταν στον τελευταίο πλειοδότη, από το 1720 καθιερώθηκε η ισόβια ένοικίαση των έγγειων φόρων, γνωστή πια ως «μαλικιανέ». Ο τελευταίος, δηλαδή πλειοδότης νοίκιαζε τους φόρους μιās περιοχής για όλη του τη ζωή. Το σύστημα αποδείχθηκε καταστροφικό για τους φορολογούμενους, όσο και για την Όθωμανική Αυτοκρατορία. Οι κατά τόπους ένοικιαστές, γνωστοί πια ως «μαλικιανέ άγασί», έξελίχθηκαν σε στυγνούς έκμεταλλευτές και δυνάστες του λαού, επιδιώκοντας το γρήγορο και εύκολο πλουτισμό. Συγκέντρωναν στα χέρια τους τεράστια οικονομική δύναμη και εξέλισσονταν σε ισχυρούς παράγοντες, που αντιμάχονταν την κεντρική έξουσία, στην οποία ούδέποτε ή πολύ σπάνια υπάκουαν.

Άλλά δεν ήταν μόνο οι Τούρκοι που καταπίεζαν τους δυστυχημένους ραγιάδες. Άκόμη και οι χριστιανοί πρόεδροι των έπαρχιών, οι λεγόμενοι «κετχουντάδες», και οι έπίσης χριστιανοί Γραμματικοί της Πόρτας (δραγουμάνοι), συναγωνίζονταν πολλές φορές τους Τούρκους σε οικονομικές απαιτήσεις και καταπιέσεις. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι φορολογούμενοι ραγιάδες της Κρήτης αναγκάστηκαν να υποβάλουν πολλές φορές διαμαρτυρίες και παράπονα στις Άρχές, ακόμη και στον ίδιο το σουλτάνο. Στις «Μεταφράσεις Τουρκικών Ίστορικών Έγγράφων» του Ν. Σταυρινίδη βρίσκονται πολλά έγγραφα μεταξύ των έτών 1701-1703, σχετικά με τις φορολογικές καταπιέσεις. Άκόμη και ο έπίσκοπος Πεδιάδος Μελέτιος ενάγεται, ως κετχουντάς της έπαρχίας του.

Ίδιαιτερες οικονομικές ύποχρεώσεις είχε ή Έκκλησία της Κρήτης. ύποχρεώσεις όμως που έπεφταν στους ώμους του λαού. Η μητρόπολη

τῆς Κρήτης ἐκμισθωνόταν πρὸς 66.000 ἄσπρα, τὰ ὅποια εἰσπράττονταν ἀπὸ τὸν ἀρχιλογιστῆ (δεφτερδάρη) τῆς Κρήτης καὶ περνοῦσαν στὸ θησαυροφυλάκιο τοῦ νησιοῦ ὡς τακτικὸ ἔσοδο. Ἐνα ἄλλο ποσὸ ἀπὸ 10.000 ἄσπρα ἔπρεπε νὰ καταβάλλει κάθε χρόνο ἡ μητρόπολη Κρήτης ὡς δῶρο στὸ αὐτοκρατορικὸ ταμεῖο τῆς Κωνσταντινούπολης. Γιὰ τὴν εἰσπραξὴ τῶν παραπάνω ποσῶν εἶχε ἐπιβληθεῖ φόρος 12 ἄσπρων σὲ κάθε φορολογούμενο ἔγγαμο χριστιανό. Μορφή φορολογίας ἀποτελοῦσαν καὶ τὰ κανονικὰ πεσκέσια (μουκανανένικα πεσκέσια), ποὺ ἔπρεπε νὰ στέλνει τακτικὰ κατὰ τὶς μεγάλες ἐορτὲς ὁ μητροπολίτης στὸν πασά καὶ στοὺς ἀνώτερους ἀξιωματούχους.

Ἡ ὀνομασία *Φόρος* (ὁ κύριος ὅμως καὶ μόνιμος φόρος, ποὺ ἔπρεπε νὰ πληρώνουν σὲ χρῆμα οἱ χριστιανοὶ τῆς Κρήτης, ἦταν ὁ φόρος τῆς ὑποτέλειας, ὁ γνωστός ὡς κεφαλικὸς φόρος (τζιτζιγιέ). Ἀμέσως μετὰ τὴν κατάκτηση τοῦ νησιοῦ καταρτίστηκαν πρόχειροι ἀπογραφικοὶ πίνακες καὶ οἱ Κρητικοὶ διαιρέθηκαν σὲ τρεῖς τάξεις: τοὺς εὐπόρους, τοὺς μεσαίους καὶ τοὺς ἀπόρους. Ὁ κεφαλικὸς φόρος καθορίστηκε ἀντίστοιχα σὲ 48,24 καὶ 12 δράμια ἀργύρου, ποὺ ἰσοδυναμοῦσε ἀντίστοιχα μὲ 672,336 καὶ 168 τουρκικὰ ἄσπρα. Μὲ τὴ φροντίδα τοῦ Μεχμέτ πασά, δεφτερδάρη (ἀρχιλογιστῆ) τῆς Κρήτης καὶ μπεϊλέρμπεη τῶν Χανίων καταρτίστηκαν οἱ πρῶτοι φορολογικοὶ κατάλογοι (6 Φεβρουαρίου 1686), στοὺς ὁποίους περιλαμβάνονταν 26.720 φορολογούμενες οἰκογένειες, 12.700 εὐπόρων, 9.850 μεσαίων καὶ 4.170 ἀπόρων. Τὸ συνολικὸ ὕψος τοῦ κεφαλικοῦ φόρου καθορίστηκε τότε σὲ 19.019.712 τουρκικὰ ἄσπρα. Ἐπειδὴ ὅμως τὸ σύστημα τῆς φορολογίας κατὰ οἰκογένειες δὲν κρίθηκε ἀποδοτικὸ καὶ ἐπιπροσθέτως δημιούργησε πολλὰ προβλήματα στὴν εἰσπραξὴ τοῦ φόρου, ἐκδόθηκε νέο φερμάνι (19 Ἰουνίου 1691), ποὺ ἐπέβαλλε τὴν εἰσπραξὴ τοῦ φόρου μὲ ὀνομαστικὰ δελτία, στὰ ὅποια ἀναγράφονταν τὸ ὄνοματεπώνυμο καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τοῦ φορολογουμένου. Τὸ σύνολο τῶν φορολογουμένων ὑπολογίστηκε σὲ 18.046 δελτία τὸ 1691, γιὰ νὰ φτάσει στὰ 21.900 δελτία τὸ 1728 (1900 εὐπόρων, 16.816 μεσαίων καὶ 3.184 ἀπόρων). Τὸ φορολογικὸ σύστημα αὐτὸ γνώρισε κατὰ καιροὺς διάφορες τροποποιήσεις. Ἐπειδὴ λ.χ. ἡ ἔνταξη τῶν φορολογουμένων σὲ τάξεις δὲν ἦταν πάντοτε εὐχερῆς καὶ ἀκούονταν πολλὰ παράπονα, καταργήθηκε τὸ 1696 ἡ διάκριση σὲ τάξεις καὶ ὅλοι οἱ φορολογούμενοι ἐντάχθηκαν σὲ μία κατηγορία, τὴ μεσαία. Ὁ κεφαλικὸς φόρος ὑπολογίστηκε τότε σὲ 2 χρυσὰ νομίσματα. Τὸ 1705, μὲ νέο διάταγμα, ὁ σουλτάνος ἐπανεφέρε τὸ σύστημα τῆς διάκρισης σὲ τρεῖς τάξεις. Τὸ σύστημα αὐτὸ διατηρήθηκε μὲ μικρὲς παραλλαγές κατὰ καιροὺς ὡς τὸ 1821. Οἱ συνεχεῖς ἐπαναστάσεις τῶν Κρητῶν μετὰ τὸ 1821 ὀδήγησαν σὲ διάφορες τροποποιήσεις τοῦ φορολογικοῦ συστήματος καὶ τελικὰ στὴν κατάργηση τοῦ κεφαλικοῦ φόρου μὲ τὴ Σύμβαση τῆς Χαλέπας (1878).

6. Βενετοτουρκικές σχέσεις

Ἡ Βενετία δὲν λησμόνησε ποτὲ τὸ χαμένο βασίλειο τῆς Κρήτης (Regno di Candia) καὶ δὲν ἐγκατέλειψε ποτὲ τὴν ἰδέα τῆς ἀνάκτησης. Μὲ τὴ συνθήκη τῆς παράδοσης τοῦ Χάνδακα τὸ 1669 ἐπιδίωξε ἐπίμονα καὶ πέτυχε νὰ διατηρήσει στὴν κατοχὴ τῆς τὰ τρία μεγάλα θαλάσσια φρούρια, τὴ Γραμπούσα, τὴ Σούδα καὶ τὴ Σπιναλόγκα. Τὰ φρούρια αὐτὰ θὰ προστάτευαν τὸ θαλάσσιο ἐμπόριό τῆς καὶ θὰ ἦταν χρήσιμες βάσεις γιὰ ἓνα ἐνδεχόμενο βενετοτουρκικὸ πόλεμο γιὰ τὴν ἀνάκτηση τῆς Κρήτης.

Ἀπὸ τὸ 1685 οἱ σχέσεις τῶν δύο δυνάμεων ἐντάθηκαν πάλι καὶ ἓνας νέος βενετοτουρκικὸς πόλεμος κηρύχθηκε. Στὰ πλαίσια τῶν πολεμικῶν ἐνεργειῶν ἐντάσσεται καὶ μία προσπάθεια ἀνακατάληψης τῶν Χανίων, ὡς ἀπαρχὴ εὐρύτερου ἀπελευθερωτικοῦ σχεδίου. Τὸ θέρος τοῦ 1692 ἡ Βενετία ἔστειλε στὴν Κρήτη τὸ ναύαρχο Δομένικο Μοτσενίγο, μὲ τὴν ἐντολὴ νὰ κινητοποιήσῃ τὸ δυτικὸ τμήμα τῆς νήσου καὶ νὰ καταλάβῃ τὰ Χανιά. Ἡ ἀπόβαση ἔγινε στὶς 17 Ἰουλίου 1692 καὶ ὅλη αὐτὴ ἡ ἐπιχείρηση διήρκεσε σαράντα ἡμέρες, χωρὶς κανένα ἀποτέλεσμα. Ὁ Μοτσενίγος πολιορκήσῃ τὰ Χανιά. Τὰ χωριὰ τοῦ Ἀποκορώνου καὶ τὰ Σφακιά κινητοποιήθηκαν καὶ ἑκατοντάδες Κρητικοί, μὲ ἀρχηγὸ τὸν Ἰωάννη Μαχαιριώτη, ἔσπευσαν νὰ βοηθήσουν τὸ Μοτσενίγο νὰ σώσῃ τὴν Κρήτη ἀπὸ τὴ βαρβαρικὴ δουλεία, ὅπως σημειώνει χαρακτηριστικὰ ὁ ἱστορικὸς Pietro Garzoni. Ὡστόσο, ἡ ἐπιχείρηση ἦταν καταδικασμένη σὲ ἀποτυχία. Οἱ Τούρκοι πληροφορήθηκαν ἐγκαίρως τὰ σχέδια τῶν Βενετῶν καὶ ἐνίσχυσαν τὸ φρούριο τῶν Χανίων μὲ ἀξιόμαχες δυνάμεις πρὶν ἀκόμη ἀρχίσει ἡ πολιορκία, ἐνῶ ἄλλες ἰσχυρὲς δυνάμεις κινήθηκαν ἀπὸ τὸν Χάνδακα πρὸς τὴ Δυτικὴ Κρήτη. Στὶς 7 Σεπτεμβρίου 1692 ὁ Μοτσενίγος ἀποχώρησε ὕστερα ἀπὸ μάταιο ἀγῶνα καὶ μὲ μεγάλες ἀπώλειες. Τὰ χωριὰ τοῦ Ἀποκορώνου καὶ τῶν Σφακίων καταστράφηκαν ἀπὸ τοὺς τουρκικοὺς βανδαλισμούς, ἐνῶ 2.000 Κρητικοί ἀναγκάστηκαν νὰ ἐκπατριστοῦν καὶ νὰ ἀκολουθήσουν τοὺς Βενετοὺς στὴν Πελοπόννησο καὶ στὰ Ἐπτάνησα.

Ἡ Βενετία ὅμως ἔχασε καὶ τὸ φρούριο τῆς Γραμπούσας. Στὶς 6 Δεκεμβρίου 1691 ὁ Ναπολιτάνος Καπετὰν ντελλὰ Τζόκα πρόδωσε τοὺς Βενετοὺς καὶ παρέδωσε τὸ φρούριο στοὺς Τούρκους παίρνοντας γενναία ἀμοιβή. Ἐζῆσε τὴν ὑπόλοιπη ζωὴ του ἰστὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου ἦταν γνωστὸς μὲ τὸ παρωνύμιο «Καπετὰν Γραμπούσας».

Στὴν κατοχὴ τῆς Βενετίας ἔμειναν γιὰ λίγα ἀκόμη χρόνια τὰ δύο μεγάλα θαλάσσια φρούρια τῆς Σούδας καὶ τῆς Σπιναλόγκας. Καὶ στὰ δύο εἶχαν καταφύγει πολλὲς κρητικὲς οἰκογένειες καὶ μεμονωμένα ἄτομα, γιὰ νὰ ἀποφύγουν τὴν τουρκικὴ δουλεία. Σὲ ἀπογραφικὸ κατάλογο τοῦ 1713, στὸ φρούριο τῆς Σούδας ζοῦσαν 582 ἄτομα, μέσα σὲ ἄθλιες συνθήκες. Ἀνάλογος ἀριθμὸς Κρητῶν εἶχε καταφύγει στὸ φρούριο τῆς Σπιναλόγκας.

Κατά τή διάρκεια τοῦ νέου πολέμου τῶν Τούρκων κατά τῶν Βενετῶν (1714-1715), μέ κύριο στόχο τήν ἀνακατάληψη τῆς Πελοποννήσου, ὁ Τοῦρκος ναύαρχος ἔπλευσε στήν Κρήτη καί κατέλαβε ἔπειτα ἀπό ὀλιγοήμερη πολιορκία τή Σούδα (τέλος Σεπτεμβρίου 1715) καί δέκα ἡμέρες ἀργότερα (4 Ὀκτωβρίου 1715) τή Σπιναλόγκα. Οἱ αἰχμάλωτοι τῶν φρουρίων αὐτῶν πούληθηκαν ὡς δοῦλοι στά δουλεμπόρια τοῦ Χάνδακα καί τῶν Χανίων, ἐνῶ οἱ νέοι καί ρωμαλέοι ὀδηγήθηκαν στίς τουρκικές φρεγάτες γιά νά ὑπηρετήσουν ὡς κωπηλάτες. Μέ τήν ἄλωση τῶν φρουρίων αὐτῶν ἡ Βενετία ἔχασε πιά κάθε ἐλπίδα γιά ἀνάκτηση τῆς Κρήτης.

II. Ἡ κρητική κοινωνία κατά τήν πρόιμη τουρκοκρατία

1. Ἐθνολογικά καί δημογραφικά στοιχεῖα

Ὅπως ἀναφέρθηκε καί πιό πάνω, μιὰ ἀπό τίς σοβαρότερες συνέπειες τῆς τουρκοκρατίας ἦταν ἡ μείωση τοῦ κρητικοῦ πληθυσμοῦ. Ὁ Ρεθύμιος ποιητής τοῦ «Κρητικοῦ Πολέμου», ὁ Μαρίνος Τζάνε Μπουνιαλῆς, μάς δίνει τή δραματική εἰκόνα τοῦ κρητικοῦ πληθυσμοῦ μέ τούς ἀκόλουθους στίχους:

*Ἄν μαζωχτοῦν οἱ Κρητικοὶ ὄλοι, δέν εἶναι, κρίνω,
δέκα χιλιάδες ζωντανοὶ 'πού τὸν καιρὸν ἐκείνο·
γιατί ἐσκοτωθήκασι, γιατί ἐσπλαβωθήκαν,
στίς χῶρες οἱ κακότυχοι ἐδιαμοιραστήκαν.*

Οἱ ἄθροοι ἐξισλαμισμοὶ τῶν πρώτων, μετά τήν κατάκτηση, χρόνων μείωσαν πολὺ τὸ χριστιανικὸ πληθυσμὸ στήν ὕπαιθρο. Δέν ἔχουμε, δυστυχῶς, στατιστικά στοιχεῖα, ἀλλά μποροῦμε νά σχηματίσουμε μιὰ ἰδέα τῆς σύνθεσης καί τοῦ ὕψους τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης ἀπό τίς κατά καιροὺς ἀπογραφές τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν καί ἀπό τίς ὄχι πάντοτε ἀξιόπιστες πληροφορίες τῶν ξένων περιηγητῶν.

Ἡδη τὸ 1671 ἔχουμε ἀπό τουρκική πηγή τὸ φορολογούμενο πληθυσμὸ τῶν δώδεκα ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν (γιά τούς σημερινούς νομούς Λασιθίου Ἡρακλείου καί τήν ἐπαρχία Μυλοποτάμου). Τὸ σύνολο τῶν ὑποκειμένων στὸν κεφαλικὸ φόρο ἦταν 16.156. Ἄν ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ἀναλογία τῶν φορολογουμένων πρὸς τὸ σύνολο τοῦ πληθυσμοῦ ἦταν 1:4, ὁ χριστιανικὸς πληθυσμὸς στίς παραπάνω περιοχὲς ὑπολογίζεται σὲ 65.000 ψυχές περίπου. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὁ Ἄγγλος περιηγητής Randolph γράφει ὅτι τὸ 1687 ἡ Κρήτη ὀλόκληρη εἶχε 80.000 κατοίκους, 50.000 χριστιανούς καί 30.000 μουσουλμάνους. Οἱ ἀριθμοὶ αὐτοὶ εἶναι ἴσως ἐξωπραγματικοί, εἶναι ὅμως ἐνδεικτικοὶ γιά τὸ πόσο ἀραιὸς ἦταν τήν ἐποχὴ αὐτὴ ὁ κρητικὸς πληθυσμὸς.

Ὁ πολὺ πιό ἀξιόπιστος Γάλλος περιηγητής L. Pitton de Tournefort μάς δίνει πληροφορίες γιά τὸν πληθυσμὸ τῶν ἀστικῶν κέντρων κατά τὰ τέλη

του 17ου αιώνα. Στα Χανιά κατοικοῦν 2.000 Ἕλληνες, 1.500 Τούρκοι, 12 Γάλλοι ἔμποροι καὶ δύο καθολικοὶ μοναχοὶ τοῦ τάγματος τῶν Καπουτσίνων. Γιὰ τὸν Χάνδακα ἡ εἰκόνα εἶναι πιὸ φρικτὴ: 2.000 Τούρκοι, 800 Ἕλληνες καὶ 1.000 Ἑβραῖοι.

Στις ἀρχές τοῦ 18ου αἰώνα ὁ πληθυσμὸς φαίνεται νὰ ἔχει αἰσθητὰ αὐξηθεῖ. Τουρκικὴ πηγὴ ἀναφέρει σύνολο φορολογουμένων 53.753, ποῦ ἀντιστοιχεῖ σὲ χριστιανικὸ πληθυσμὸ περίπου 200.000. Ὡστόσο, δὲν πρέπει νὰ μᾶς διαφεύγει ὅτι οἱ τουρκικὲς ἀρχές φρόντιζαν νὰ αὐξάνουν τὸν ἀριθμὸ τῶν φορολογουμένων πολὺ πάνω ἀπὸ τὶς ἐπίσημες σουλτανικὲς διαταγές.

Περὶ τὸ 1730 ὁ πληθυσμὸς πρέπει νὰ ἦταν ἀκόμη ἀραιός, ὅπως τὸ βεβαιώνουν οἱ περιηγητές. Ἐντούτοις, μετὰ τὴν πρώτη κρίσιμη πεντηκονταετία τῆς τουρκοκρατίας παρατηρεῖται ἀνασύνταξη τῶν δυνάμεων καὶ σταθερὴ αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ τῶν ἀγροτικῶν περιοχῶν. Στὸ τέλος τοῦ 18ου αἰώνα ὁ πληθυσμὸς τῆς Κρήτης ὑπολογίζεται σὲ 350.000, σύμφωνα πάντοτε μὲ τὶς πληροφορίες τῶν ξένων περιηγητῶν. Τὸ πιὸ σημαντικὸ εἶναι ἡ φοβερὴ ἀναλογία τῶν Τούρκων: 200.000 Ἕλληνες καὶ 150.000 Τούρκοι. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ, ποῦ δὲν παρατηρεῖται σὲ καμιὰ ἄλλη περιοχὴ τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου, προσδιορίζει ἀποφασιστικὰ τὴ μορφή τῆς ζωῆς καὶ τὶς ἀφόρητα πιεστικὲς συνθῆκες κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες προσπαθεῖ νὰ ἐπιβιώσει ὁ χριστιανικὸς πληθυσμὸς τοῦ νησιοῦ.

Οἱ ἑλληνικὲς πηγές πάντως μᾶς δίνουν μικρότερους ἀριθμοὺς γιὰ τὴν ἀμέσως πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821 περίοδο: 113.320 Χριστιανοὶ καὶ 99.764 Τούρκοι.

2. Ἐξισλαμισμοὶ. Τουρκοκρήτες. Κρυπτοχριστιανοί.

Τὸ πρόβλημα τῶν ἐξισλαμισμῶν στὴν Κρήτη εἶναι πελώριο. Ἡ σκληρότητα τῶν συνθηκῶν τῆς ζωῆς, οἱ φορολογικὲς καὶ κοινωνικὲς καταπιέσεις καὶ ἡ ἀπερίγραπτη ὠμότητα τῶν κατακτητῶν ὀδήγησαν πολλοὺς στὴν ἄρνηση τῆς χριστιανικῆς θρησκείας καὶ στὸν ἐξισλαμισμὸ. Ἀθροῖο ἐξισλαμισμοὶ παρατηρήθηκαν καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Κρητικοῦ Πολέμου, ἀλλὰ μετὰ τὴν ὀριστικὴν κατάκτηση καὶ τὴν παγίωση τῆς τουρκικῆς κατοχῆς τὸ φαινόμενο πῆρε διαστάσεις πρωτοφανεῖς. Διακρίνουμε δύο κυρίως περιπτώσεις ἐξισλαμισμῶν, τοὺς ἀτομικοὺς καὶ τοὺς ὁμαδικούς. Στὴν πρώτη περίπτωση μεμονωμένα ἄτομα μὲ μειωμένη ἐθνικὴ καὶ θρησκευτικὴ συνείδηση, γιὰ νὰ διατηρήσουν τὴν περιουσίαν καὶ τὰ προνόμιά τους, προσέρχονταν μὲ τὴ θέλησή τους στὸν ἰσλαμισμὸ. Ἡ διαδικασία ἦταν πολὺ ἀπλή. Μπροστὰ στὸν ἱεροδίκη ἀπήγγελλαν τὴν ὁμολογίαν τῆς μουσουλμανικῆς θρησκείας καὶ μετέβαλλαν τὸ ὄνομά τους. Ἡ πράξη καταχωριζόταν στοὺς ἱερονομικοὺς κώδικες. Τέτοιοι ἐξισλαμισμοὶ συνέβαιναν σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς τουρκοκρατίας, ἀκόμη καὶ ὡς τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα.

Δηλ. μνημ.
Γιατρί
Γουαχίν

Στους ατομικούς εξισλαμισμούς εντάσσονται και οι λεγόμενοι μεικτοί γάμοι. "Όπως είναι γνωστό, οι Τούρκοι δέν έφεραν μαζί τους γυναίκες στην Κρήτη. "Επαιρναν χριστιανές εντόπιες και δημιουργούσαν οικογένειες, μολονότι αυτοί οι μεικτοί γάμοι άπαγορεύονταν έπισήμως. Κανονικά με τó γάμο έπρεπε και ή σύζυγος νά άσπαστεί τόν ισλαμισμό. Σε αντίθετη περίπτωση ó γάμος διαλυόταν αυτομάτως. Έντούτοις, είναι έξακριβωμένο óτι πολλοί Τούρκοι και προπαντός Τουρκοκρητικοί επέτρεπαν στις γυναίκες τους νά παραμένουν χριστιανές και νά θρησκευóνται κατά τούς κανόνες τής χριστιανικής θρησκείας.

Είμαι πάντως χαρακτηριστικό óτι ó εξισλαμισμός ένός μέλους τής οικογένειας δέν προϋπέθετε ούτε και επέβαλλε τόν εξισλαμισμό άλλων μελών. Μπορούσε νά είναι ó πατέρας χριστιανός και ó γιός μουσουλμάνος ή και αντίστροφα. Η μεταμέλεια και ή έπιστροφή στο χριστιανισμό δέν ήταν έπίσης σπάνιο φαινόμενο. Όπωςδήποτε, ó εξισλαμισμός του ένός συζύγου επέφερε αυτομάτως τή διάλυση του γάμου. Ίδου ένα πολύ χαρακτηριστικό έγγραφο, με χρονολογία 19 Μαΐου 1723: «*Η εκ του χωρίου Γενή Κιοτ (= Νεάπολη) Μεραμπέλλου Παπαδιά, τó γένος Μανώλη, χριστιανή, άφού έπρόφερε τας λέξεις του συμβόλου τής πίστεις, ήσπάσθη τόν ισλαμισμόν και ώνομάσθη Χαττιζέ... Είτα έπροτάθη εις τόν σύζυγόν της Μιχάλην, υιόν Κωνσταντή, νά δεχθῆ τόν ισλαμισμόν, άρνηθέντος όμως τούτου, διελύθη ó γάμος των*».

Πολύ σοβαρότερο κοινωνικό και έθνικό πρόβλημα δημιουργήθηκε με τούς óμαδικούς εξισλαμισμούς. Όλόκληρα χωριά έξώμοσαν, πολλές φορές με τόν ιερέα τους. Αυτό συνέβη περισσότερο στο Σέλινο και στο Μονοφάτσι, «όπου οι θρησκοληπτότεροι και άπηνέστεροι τών εν τῆ νήσῳ μουσουλμάνων», όπως παρατηρεί ó Β. Ψιλάκης. Σε όρισμένες περιπτώσεις έχουμε ένδειξεις για έξωμοσία «υπό καταναγκασμόν». Άλλά τó ισχυρότερο κίνητρο για τήν άρνηση τής πατριικής θρησκείας και μαζί και τής έθνικής συνείδησης ήταν ó ύπολογισμός και τó συμφέρον. Είναι χαρακτηριστικό óτι ήδη τó 1659 οι εξισλαμισμένοι κάτοικοι του Μαρουλα στον Χάνδακα άρνούνται νά συμμετέχουν στην πληρωμή τών φόρων με τόν ισχυρισμό óτι «*ήμεεις είμεθα νεομουσουλμάνοι, μετά τήν πληρωμήν δέ παρ' έκάστου εκ ήμῶν έκατόν είκοσι άσπρων δι' εκτάκτους φόρους του Διβανίου, ούδένα άλλον φόρον πληρώνομεν ούτε συμμετέχομεν εις τούς φόρους σας*». Ό περιγηγητής Τουρνεφοι παρέχει τήν πληροφορία óτι πάνω από 60.000 Κρητικοί είχαν εξισλαμιστεί ως τó 1699. Δημιουργήθηκε έτσι ένας πληθυσμός, κρητικός στην καταγωγή, τή γλώσσα και τά ήθη, αλλά μουσουλμανικός στο θρήσκευμα. Αυτοί ήταν οι περιβόητοι Τουρκοκρήτες, που πολλές φορές άποδείχθηκαν άγριότεροι και σκληρότεροι από τούς γνήσιους μουσουλμάνους. Τó περίεργο είναι óτι οι Τουρκοκρήτες είχαν συνείδηση κρητική, άγαπούσαν με πάθος τήν πατρίδα τους και τηρούσαν τις παραδόσεις τους. Είναι πολύ χαρακτηριστική ή προκήρυξη, που

ἀπηύθυνε πρὸς τοὺς Τουρκοκρῆτες ἢ προσωρινὴ Κυβέρνηση τῆς Κρήτης κατὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821, σὲ μιὰ προσπάθεια νὰ ἐξασφαλίσει, ἂν ὄχι τὴν ὑποστήριξη, τουλάχιστο τὴν ἀνοχή καὶ τὴν οὐδετερότητά τους: «... γιατί τὰ σπῆθια σας εἶναι μαζί μὲ τὰ δικά μας, γιατί φορεῖτε τὰ ἴδια ρούχα μὲ μᾶς, γιατί ἔχετε τὴν ἴδια παλληκαριά, τὸ ἴδιο ζάλο, τὴν ἴδια γλώσσα. Γιὰ τούτα οὐλα πρέπει νὰ ῥθετε μαζί μας, γιὰ νὰ ζήσουμε πάντοτε ὁμάδι σὰν καλοὶ πατριῶτες... Καὶ πάλι δευτέρη φορά σᾶς γράφομε νὰ σμιζετε μὲ μᾶς, γιατί ἀπατοί σας δὲν εἶστε ἀπὸ τὴν Ἀνατολή, μηδ' ἀπὸ τὴν Ἀραπιά, μοναχὰς εἶστε χαλίτικοι Κρητικοί, ἔχετε αἷμα ἑλληνικό, καὶ γρικήσετε το...».

Μερικοὶ δέχθηκαν φανερά τὸν ἰσλαμισμό, ἀλλὰ διατήρησαν κρυφὰ τὴν χριστιανικὴ τους πίστη. Αὐτοὶ ἦταν οἱ λεγόμενοι κρυπτοχριστιανοί. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ εἶχε παρατηρηθεῖ ἀπὸ τοὺς πρώτους κιάλας χρόνους τῆς τουρκοκρατίας καὶ σὲ ἄλλες περιοχὲς τοῦ ἑλληνισμοῦ, στὸν Πόντο καὶ στὴν Κύπρο. Ἡ ἐπίσημη Ἐκκλησία ἦταν βέβαια σαφῶς ἀντίθετη στὴν ἄρνηση τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, ἔστω καὶ γιὰ λόγους σκοπιμότητας. Εἶναι ὡστόσο χαρακτηριστικὸ ὅτι μεμονωμένοι ἱεράρχες, ὅπως ὁ Κρητικὸς Νεκτάριος Ἱεροσολύμων (1664-1682) ἔβλεπαν μὲ συγκατάβαση τὸν κρυπτοχριστιανισμό καὶ συγχωροῦσαν τοὺς κατὰ τὰ φαινόμενα ἄρνητὲς τοῦ χριστιανισμοῦ. Ὀνομαστὴ οἰκογένεια κρυπτοχριστιανῶν στὴν Κρήτη ἦταν οἱ Κουρμούληδες τῆς Μεσαρᾶς, πού ἐξώμοσαν τὸ 1680. Μόλις κηρύχθηκε ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1821 φανερώθηκαν καὶ προσέφεραν μεγάλες ὑπηρεσίες στὸν Ἀγώνα. Γενικὰ ὅμως ὁ ἀριθμὸς τῶν κρυπτοχριστιανῶν στὴν Κρήτη δὲν ἦταν μεγάλος. Στὴ λαϊκὴ γλώσσα λέγονταν «λινοβάμβακοι» ἢ «κρυφοί».

3. Κοινοτικὴ ὀργάνωση τῶν χριστιανῶν τῆς Κρήτης

Ὁ θεσμὸς τῆς τοπικῆς αὐτοδιοίκησης, πού ἴσχυσε στὶς τουρκοκρατούμενες ἑλληνικὲς χῶρες καὶ ἀποδείχθηκε ἐξαιρετικὰ ὠφέλιμος στὴν ἀνασυγκρότηση τῶν ἑλληνικῶν δυνάμεων, δὲν φαίνεται νὰ λειτούργησε ποτὲ στὴν Κρήτη, τουλάχιστο κατὰ τὴν πρώτη τουρκοκρατία. Οἱ πληροφορίες μας, ἀκόμη καὶ ἔπειτα ἀπὸ τὴ δημοσίευση τῶν τουρκικῶν ἱστορικῶν ἐγγράφων ἀπὸ τὸν Ν. Σταυρινίδη, εἶναι πολὺ πενιχρὲς καὶ δὲν μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ κάνουμε λόγο γιὰ τὴν ὑπαρξὴ καὶ τὴ λειτουργία τοῦ θεσμοῦ στὴν Κρήτη. Ἡ παρατήρηση τοῦ Β. Ψιλᾶκη, ὅτι στὴν Κρήτη δὲν ὑπῆρχαν «οὔτε προεστῶτες πρόκριτοι οὔτε κοτζαμπάσηδες καὶ δημογέροντες» φαίνεται νὰ εἶναι κοντὰ στὴν ἱστορικὴ ἀλήθεια. Σὲ πρόσφατα δημοσιευμένο τουρκικὸ ἔγγραφο, μὲ χρονολογία 10 Σεπτεμβρίου 1762, γίνεται σαφὴς λόγος γιὰ διορισμὸ δημογερόντων (κοτζαμπάσηδων) στὸν Χάνδακα γιὰ τὴν εἰσπραξὴ τῶν φόρων. Ἴδου τὸ ἐνδιαφέρον τοῦτο ἔγγραφο: «Ἐνῶ ἦτο ἀπαραίτητος ὁ διορισμὸς μερικῶν ἀτόμων ἐκ τῶν γεροντοτέρων ραγιάδων ὡς κοτζαμπάσηδων διὰ τὴν κανονικὴν συγκέντρωσιν καὶ εἰσπραξιν τῶν εἰσφορῶν καὶ τῶν χρηματικῶν δόσεων... ἐν τούτοις, ἐπειδὴ μέχρι σήμερον λόγῳ ὀλιγορίας καὶ ἀμελείας δὲν διορίσθησαν μεταξὺ αὐτῶν δημογέροντες καὶ

συνεπεία τούτου ύφίστανται ἅπαντες δυσκολίας κατὰ τὴν συγκέντρωσιν καὶ εἴσπραξιν τῶν εἰσφορῶν καὶ τῶν χρηματικῶν τούτων δόσεων, ὡς ἐκ τούτου, ἐπειδὴ εἶναι ἀνάγκη νὰ διάγουν οὗτοι ἐν εὐημερίᾳ, αἰτοῦνται ὅπως ἀναλάβουν ἀπὸ σήμερον ὡς δημογέροντες αὐτῶν οἱ μεταξὺ τῶν γερωντοτέρων αὐτῶν ἰκανότεροι φόρου ὑποτελεῖς Κωνσταντῆς Μαρκάκης, παντοπώλης, Κωνσταντῆς Σάμος, σαπωνοποιός, Ἄτζη Δημητράκης, ὁ Μαρκάκης Σπυρίδος καὶ ὁ Ἀδαμάκης, διὰ νὰ διεξάγονται ὑπ' αὐτῶν αἱ ἐκάστοτε παρουσιαζόμεναι ὑποθέσεις των. Διορίζονται συνεπῶς οἱ τέσσαρες οὗτοι ἀναφερθέντες φόρου ὑποτελεῖς δημογέροντες διὰ τοὺς ραγιάδες τῆς πόλεως καί, ἐὰν μὲ τὸν καιρὸν εἰς ἐξ αὐτῶν ψοφήσῃ καὶ ἔχῃ εὐφυεῖς υἱὸς καὶ συγγενεῖς, νὰ ἀναπληροῦται ὡς ἐπιθυμητὸς καὶ ἄξιος καὶ νὰ τοποθετῆται εἰς τὴν θέσιν ταύτην ὑπὸ τοῦ Γραμματικοῦ τῆς Πόρτας καὶ τῶν τὰ πρῶτα φερόντων. Ἐδόθη ὅθεν εἰς χεῖρας τῶν ἀνωτέρω ἀναφερομένων δημογερόντων τὸ παρὸν μπουγιουρουλντί, ἵνα ἀποτελέσῃ τοῦτο ἐν ἰσχύϊ κανόνα καὶ ἐπίσημον ἔγγραφο». Ἐντούτοις τὸ μέτρο δὲν φαίνεται νὰ ἴσχυσε γενικότερα καὶ μονιμότερα. Ἐξαίρεση ἀποτελοῦσαν τὰ Σφακιά, ὅπου ὑπῆρχε σύμφωνα μὲ ὅλες τῖς ἐνδείξεις κάποια στοιχειώδης κοινοτικὴ ὀργάνωσις. Σὲ ἔγγραφο τῆς 24 Ὀκτωβρίου 1695 ἀναφέρονται ὀνομαστικὰ οἱ καπεταναῖοι τῶν χωριῶν τῆς ἐπαρχίας Σφακίων, καθὼς καὶ οἱ πρωτόγεροι καὶ οἱ πρόκριτοι.

Ἐνας θεσμὸς ποὺ καθιερώθηκε στὴν Κρήτη καὶ ἴσχυσε ὡς τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα ἦταν ὁ θεσμὸς τοῦ «προέδρου» τῆς ἐπαρχίας, τοῦ λεγόμενου κετχουντᾶ. Κάθε ἐπαρχία ἐξέλεγε τὸν πρόεδρό της, ὁ ὁποῖος ἀναλάμβανε τὴ διεκπεραίωσις ὅλων τῶν σχετικῶν μὲ τοὺς χριστιανοὺς τῆς ἐπαρχίας τοῦ ὑποθέσεων, τοὺς ἀντιπροσώπευε στὶς τουρκικὲς ἀρχές καὶ εἶχε τὴ μεγάλη εὐθύνη τῆς εἴσπραξης τοῦ κεφαλικοῦ φόρου. Ἦταν κάτι ἀνάλογο μὲ τὸν κοτζάμπαση ἄλλων περιοχῶν, ἀλλὰ σὲ ἐπίπεδο ἐπαρχίας καὶ ὄχι κοινότητος. Ὡστόσο, ἡ ἐκλογή τοῦ κετχουντᾶ προϋποθέτει ὅτι κάθε κοινότης θὰ εἶχε τοὺς ἔγκριτους πολίτες, ποὺ θὰ τὴν ἀντιπροσώπευαν καὶ θὰ ἐξέλεγαν τὸν πρόεδρό τους. Ἐνα ἔγγραφο τῆς 11 Σεπτεμβρίου 1717, αἵτησις τῶν κατοίκων τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν, τοῦ Μυλοποτάμου καὶ τοῦ Ρεθύμνου, γιὰ τὴν ἀνανέωσις τοῦ θεσμοῦ τῶν προέδρων τῶν ἐπαρχιῶν, ποὺ εἶχε καταργηθεῖ ἀπὸ τὸ 1701, ἐξαιτίας ἀτασθαλιῶν καὶ ἀθρόων καταγγελιῶν, εἶναι ἐξαιρετικὰ σημαντικὸ καὶ διαφωτιστικόν: «Μολονότι κατὰ παλαιὰν συνήθειαν ὑποδεικνύομεν καὶ διορίζομεν ἐκ μέρους μας ἐν πρόσωπον τῆς ἐμπιστοσύνης μας ὡς πρόεδρον τῆς ἐπαρχίας μας (kastel kethudasi) πρὸς διεξαγωγὴν τῶν ὑποθέσεων μας καὶ εἴμεθα οὕτως ἡσυχιοι, ἀπὸ τινος ὁμῶς καιροῦ μερικοὶ ἐξ ἡμῶν κινούμενοι ἀπὸ καταχθονίους σκοποὺς κατώρθωσαν τὴν ἐκδοσιν ἐκ τῆς βασιλευούσης ἱεροῦ φερμανίου, ἵνα μὴ ἔχωμεν προέδρους καὶ οὕτω κατηργήθησαν οἱ καστὲλ κετχουντάδες. Ἐκτοτε αἱ ὑποθέσεις τῶν ἐπαρχιῶν μας καὶ αἱ ἄλλαι ἐργασίαι μας διαταράχθησαν καὶ περιπλάκησαν καὶ δὲν ἔχομεν πλέον ἡσυχίαν. Ὅταν δὲ ἐν συμπνοίᾳ καὶ ὁμοφωνίᾳ ἠθελήσαμεν πάλιν νὰ ὑποδείξωμεν καὶ νὰ διορίσωμεν, ὡς καὶ πρότερον, ἕνα ἐμπιστον πρόσωπον ὡς πρόεδρον τῆς ἐπαρχίας μας, ἀπρηθύνθημεν ἅπαντες δι' αἰτήσεώς μας πρὸς τὸν ἤδη Διοικητὴν, περινούστατον βεζίρην, ἐκλαμπρότατον καὶ ἐξοχώτατον πασᾶ ἐφέντη μας, ὅστις καὶ ἐχορήγησεν

Κωνσταντῆς Σάμος
 Ἄτζη Δημητράκης
 ὁ Μαρκάκης Σπυρίδος
 ὁ Ἀδαμάκης

εις χείρας μας ιερὸν φερμάνιον, ὅπως ὡς καὶ πρότερον καὶ διὰ νομίμου τρόπου προβῶμεν εἰς τὴν ὑπόδειξιν καὶ τὸν διορισμὸν ἐνὸς προέδρου εἰς τὰς ἐπαρχίας μας. Ἐπὶ τῆς ὑποθέσεως ταύτης αἰτούμεθα τὴν ἐκ μέρους τοῦ ἱεροδικείου σχετικὴν ἄδειαν». Ἡ ἄδεια παραχωρήθηκε καὶ ὁ θεσμὸς τοῦ κετχουντᾶ τῆς ἐπαρχίας ἐπανίσχυσε, γιὰ νὰ καταργηθεῖ ὀριστικὰ στὰ τέλη τοῦ αἰῶνα, κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ σκληρότατου γενιτσαρισμοῦ στὴν Κρήτη.

4. Οἱ Γραμματικοὶ τῆς Πόρτας

Ὁ θεσμὸς τῶν ἐπαρχιακῶν δραγουμάνων (διερμηνέων), πού ἴσχυε στὶς τουρκοκρατούμενες χώρες (Αἴγυπτο, Συρία, Κύπρο, Πελοπόννησο κ.λπ.) ἐφαρμόστηκε καὶ στὴν Κρήτη. Οἱ Γραμματικοὶ τῆς Πόρτας, ὅπως ὀνομάζονταν οἱ δραγουμάνοι αὐτοί, ἦταν ἐντόπιοι τουρκομαθεῖς, πού διορίζονταν ὡς ἐπίσημοι διερμηνεῖς τῶν πασάδων καὶ ἦταν βέβαια πρόσωπα τῆς ἀπόλυτης ἐμπιστοσύνης τους. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὑπεύθυνη ὑπηρεσία τοῦ διερμηνέα, οἱ Γραμματικοὶ τῆς Πόρτας συνεργάζονταν μὲ τὸ δεφτερδάρη γιὰ τὰ φορολογικὰ ζητήματα καὶ εἶχαν ἐπίσης τὴν εὐθύνη γιὰ τὴν ἐξεύρεση τοῦ προσωπικοῦ τῶν ἀγγαρειῶν καὶ ἄλλων ὑπηρεσιῶν πρὸς τοὺς Τούρκους ἀξιωματούχους. Εἶχαν στὴ διάθεσή τους τρεῖς χριστιανούς ὑπαλλήλους, πού τοὺς βοηθοῦσαν στὸ ἔργο τους καὶ κυρίως στὴν εἴσπραξη τοῦ φόρου τῆς δεκάτης.

Στὴν ἀρχὴ τοὺς Γραμματικούς τῆς Πόρτας τοὺς ἐξέλεγαν οἱ πρόεδροι (κετχουντάδες) τῶν ἐπαρχιῶν, ἀργότερα ὅμως τὸ διορισμὸ τους τὸν πρότεινε στὴν κυβέρνηση ὁ ἱεροδίκης (καδῆς) ἢ ὁ ἴδιος ὁ πασὰς τῆς Κρήτης. Ἐδρα τοῦ Γραμματικοῦ τῆς Πόρτας ἦταν ὁ Χάνδακας, διατηροῦσε ὅμως ἐκπροσώπους του στὸ Ρέθυμνο καὶ στὰ Χανιά. Τὸν πλήρη κατάλογο τῶν Γραμματικῶν τῆς Πόρτας δὲν τὸν ἔχουμε ἀκόμη. Γνωρίζουμε ὅμως ὅτι πρῶτος διορίστηκε ὁ Ἄνδρέας Μηλιώτης ἀπὸ τὸ χωριὸ Μαργαρίτες Μυλοποτάμου, συνεργάτης τῶν Τούρκων ἤδη ἀπὸ τὸ 1646. Ἀργότερα ἀπαγχονίστηκε ἀπὸ τοὺς Τούρκους στὸ χωριὸ του. Τελευταῖος Γραμματικὸς τῆς Πόρτας ἀναφέρεται ὁ Λαζαράκης Ἰορδάνου, ὁ ὁποῖος μόλις κατόρθωσε νὰ σωθεῖ κατὰ τὴ μεγάλη σφαγὴ τοῦ Ἡρακλείου τὸ 1821, μεταμφιεσμένος σὲ γυναίκα. Μὲ τὴν ἔκρηξη τῆς μεγάλης ἐπανάστασης τοῦ 1821 ὁ θεσμὸς αὐτὸς καταργήθηκε ὀριστικὰ.

Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς Γραμματικούς τῆς Πόρτας ἦταν ἄνθρωποι μὲ μειωμένη ἐθνικὴ καὶ χριστιανικὴ συνείδηση, ἄπληστοι, φιλοχρήματοι καὶ ἀδίστακτοι καταπιεστὲς τῶν ὁμοφύλων καὶ ὁμοθρήσκων τους. Πολλὰ ἀπὸ τὰ δημοσιευμένα τουρκικὰ ἔγγραφα ἀναφέρονται στὶς ἀδικίες καὶ στὶς καταπιέσεις τῶν Γραμματικῶν τῆς Πόρτας.

5. Οἰκονομία καὶ ἐμπόριο

Ὅπως ἤδη ἔχει ἀναφερθεῖ, μὲ τὴν τουρκικὴ κατάκτηση ἢ κρητικὴ οἰκονομία ὑποχώρησε σὲ ὑποτυπώδεις μορφές. Κατὰ τὴν πρώτη πεντηκονταετία τῆς κατοχῆς δὲν μπορεῖ νὰ γίνεῖ λόγος γιὰ οὐσιαστικὴ

οικονομική ζωή. Ἡ ἐλάττωσις τοῦ πληθυσμοῦ μὲ τὶς κακουχίας, τὶς ἀποδημίες, τὶς θανατώσεις καὶ τοὺς ἐξισλαμισμούς, ἡ σκληρότητα τῶν συνθηκῶν τῆς ζωῆς καὶ τῆς δημιουργίας καὶ προπαντὸς ἡ ἐξαντλητικὴ φορολογία δὲν ἄφηναν κανένα περιθώριον στὴν ἀνάπτυξιν τῆς κρητικῆς οἰκονομίας.

Οἱ Τούρκοι βέβαια ἐνδιέφερονταν ζωηρὰ γιὰ τὴν ἀναδιοργάνωσιν τῆς οἰκονομίας καὶ τὴν ἐμπορικὴν κίνησιν. Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι δύο μόλις χρόνια μετὰ τὴν ἄλωσιν τοῦ Χάνδακα ἐπέτρεψαν τὴν ἐγκατάστασιν στὴν πόλιν ἐνὸς Βενετοῦ προξένου, τοῦ Ριχάρδου Κοντόσταβλου, ὁ ὁποῖος θὰ εἶχε καὶ τὴν ἐποπτεία τοῦ ἐμπορίου. Στὰ Χανιά ἐπίσης ἐγκαταστάθηκε ἀπὸ τὸ 1674 γαλλικὸν προξενεῖον, μὲ ὑποπροξενεῖον στὸν Χάνδακα καὶ πρακτορεῖον στὸ Ρέθυμνον. Ὡστόσο, ἡ ἐμπορικὴ κίνησιν βρισκόταν σὲ ἐπίπεδα ἀπελπιστικὰ χαμηλά. Ἀκόμη καὶ τὸ 1725 ὁ Γάλλος πρόξενος ἀναφέρει ὅτι οἱ Κρητικοὶ ζοῦν σὲ κατάστασιν ἀξιολύπητην καὶ σὲ ὅλον τὸ νησί δὲν ξοδεύονται οὔτε 15 μπάλλες γαλλικὸν ὕφασμα.

Τὸ προϊόν πού παράγεται σὲ ἐπαρκεῖς ποσότητες κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴ εἶναι τὰ σιτηρά. Ἀπὸ τὰ δημοσιευμένα ἔγγραφα τοῦ Τουρκικοῦ Ἀρχείου Ἡρακλείου καὶ ἀπὸ τὶς ἐκθέσεις τῶν Γάλλων προξένων προκύπτει ὅτι γίνονταν ἀπὸ τὴν Κρήτην ἐξαγωγὰς σιτηρῶν καὶ ὀσπρίων σὲ πολλὰς ἀγορὰς (Βεγγάζη, Τρίπολη, Ρόδος, Χίος, Εὐβοία). Κατὰ τὴν μεγάλην σιτοδείαν τοῦ 1678, ἡ Γαλλία ἀγοράζει σιτάρια ἀπὸ τὴν Κρήτην. Σὲ μεγάλας ποσότητες παράγεται ἐπίσης τὸ ἀλάτι στὶς ἀλυκὲς τῆς Σπιναλόγκας (30.000 μουζούρια τὸ 1672). Ἀντίθετα, τὰ ποίμνια δὲν εἶναι πολλὰ κατὰ τὴν περίοδον αὐτή. Στὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1699 οἱ ἑνδεκά ἀνατολικεῖς ἐπαρχίαι ἔχουν 109.845 αἰγοπρόβατα καὶ 11.000 τὰ Σφακιά.

Ἀπὸ τὶς ἀρχὰς τοῦ 18ου αἰῶνος παρουσιάζεται μιὰ βαθμιαία αὐξητικὴ τάσιν στὸ ἐμπόριον, πού διεξάγεται κυρίως μὲ γαλλικὰ πλοῖα. Ἡ ἀνάπτυξιν τῆς σαπωνοποιίας στρέφει τὸ ἐνδιαφέρον τῶν κατοίκων στὴν ἐλαιοκαλλιέργειαν, μὲ θεαματικὴν αὐξήσιν τῆς ἐλαιοπαραγωγῆς. Ἡ πατροπαράδοτη σιτοκαλλιέργειαν ὑποχωρεῖ. Τὸ νησί δὲν ἔχει πιά «σιτάρικια» καὶ εἰσάγει μεγάλας ποσότητες σιτηρῶν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν (1715), ἀπὸ τὴν Μικρὰ Ἀσίαν καὶ ἀπὸ τὴν Εὐβοίαν. Ἀντίθετα, ἐξάγονται ἀπὸ τὴν Κρήτην μεγάλας ποσότητες λαδιοῦ στὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ ἰδιαίτερα στὴν Μασσαλία, ὅπου εἶχε ἀναπτυχθεῖ ἡ σαπωνοποιία. Αὐτὴ ἡ βιομηχανία τῆς ἐποχῆς ἀναπτύσσεται καὶ στὴν Κρήτην, ὅπου μάλιστα ἡ πρώτη ὕλη, τὸ λάδι, παράγεται σὲ ἀφθονία. Ἀπὸ τὸ 1696 ἀναφέρεται ἡ ἴδρυσις σαπωνοποιεῖων στὴν Κρήτην, ἀλλὰ ὁ ἀριθμὸς τους αὐξήθηκε πολὺ μετὰ τὸ 1715. Μερικοὶ ἀριθμοὶ εἶναι ἐνδεικτικοί: τὸ 1717 ὑπάρχουν 2 μόνο σαπωνοποιεῖα στὴν Κρήτην, τὸ 1723 περισσότερα ἀπὸ 20, τὸ 1732 φτάνουν τὰ 25, ἐνῶ τὸ 1749 λειτουργοῦν 20 μόνο στὴν πόλιν τοῦ Χάνδακα. Τὰ σαπωνοποιεῖα, καθὼς ἦταν ἐπικερδεῖς ἐπιχειρήσεις, ἀνῆκαν σχεδὸν ἀποκλειστικὰ στοὺς Τούρκους. Μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου

και τή βελτίωση τῶν συνθηκῶν τῆς ζωῆς παρουσιάζεται και κάποια αύξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν χριστιανῶν σαπωνοποιῶν. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι τὸ 1742 ὑπῆρχαν στὸν Χάνδακα 12 σαπωνοποιεῖα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα 2 μόνο ἀνῆκαν σὲ χριστιανούς. Τὸ 1749 ὑπῆρχαν 20, ἀπὸ τὰ ὁποῖα 8 ἀνῆκαν σὲ χριστιανούς. Τὸ 1765 λειτουργοῦσαν 18, 11 τουρκικὰ καὶ 7 ἑλληνικά, με δυνατότητα παραγωγῆς 2.000 κανταριῶν σαπουνιοῦ. Ἡ ποιότητα βέβαια τοῦ κρητικοῦ σαπουνιοῦ δὲν ἦταν πολὺ καλὴ, γιατί περιεῖχε σὲ μεγάλη ἀναλογία λάδι. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ Γάλλοι ἔμποροι προτιμοῦσαν νὰ ἀγοράζουν κρητικὸ σαποῦνι, γιατί τὸ ἐπεξεργάζονταν γιὰ δεύτερη φορὰ στὴ Μασσαλία.

Ἀλλὰ ἡ Κρήτη παρήγε και ἄλλα πολλὰ και ἐκλεκτὰ προϊόντα: ἀμύγδαλα, κάστανα, μέλι, κερὶ, μαλλιὰ, σταφίδες, μετάξι, κρασί, ἀκόμη ρύζι, μπαμπάκι, και λινάρι. Ὁ συγγραφέας τῆς «Χωρογραφίας τῆς Κρήτης» (1818) κάνει ἰδιαίτερο λόγο γιὰ τὴν πεδιάδα τῆς Μεσσαράς, τῆς ὁποίας «οἱ καρποὶ οὐ μόνον τρέφουσιν ὄλην σχεδὸν τὴν ἐπίλοιπον νῆσον, ἀλλ' ἐνίοτε γίνεται και ἐξαγωγή αὐτῶν εἰς τὴν Μάλταν και ἄλλας νήσους». Ὁ ἴδιος ἀναφέρει ὅτι «ἀπὸ τοῦ λιμένος τῆς πόλεως ταύτης (= τοῦ Χάνδακα) ἐξάγονται τὰ ἐξῆς προϊόντα: σαποῦνιον, σταφίδα, οἶνος, ξυλοκέρατον, γάλα πεπηγός (= τυροκομικὰ προϊόντα), ἀμύγδαλα, λινόσπορος, κοχλῖαι (= σαλιγκάρια), μετάξιον και ἄλλα, και ταῦτα διὰ πλοίων ἐντοπίων». Στὰ παραπάνω πρέπει νὰ προσθέσουμε τὰ φαρμακευτικά και ἀρωματικά βότανα, ἰδιαίτερα τὸ λάβδανο και τὴ ζαφορά, πού τὰ ἐπαινοῦν οἱ ξένοι περιηγητές. Ἀξιόλογα ἦταν ἐπίσης τὰ κρητικὰ ὑφαντὰ και τὰ κεντήματα, ἰδιαίτερα τῶν γυναικείων μοναστηριῶν, ὅπως τῆς Παλιανῆς.

Τὰ εἰσαγόμενα προϊόντα στὴν Κρήτη ἦταν ζάχαρη, καφές, ρύζι, δέρματα, ὑφάσματα, παστὰ ψάρια, εἶδη ξυλείας και σιδερικά. Τὰ περισσότερα ἔφταναν στὸ νησί ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, τὴν Ἀλεξάνδρεια, τὴ Μασσαλία και τὴ Βενετία. Ἀπὸ τὴν τελευταία ἔφταναν στὴν Κρήτη και βιβλία, ἰδίως τὰ ἐκκλησιαστικά.

Ὁ γενικὸς χαρακτήρας πάντως τῆς κρητικῆς οικονομίας κατὰ τὴν πρώτη μὴ τουρκοκρατία ἦταν γεωργικὸς και ποιμενικὸς. Ἡ ἀκμαία ναυτιλία τῶν περασμένων καιρῶν εἶχε λησμονηθεῖ. Μόνο στὰ Σφακιά ὑπῆρχε μικρὸς στολίσκος ἀπὸ ἐμπορικὰ σκάφη, τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμὸς αὐξήθηκε σημαντικὰ κατὰ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνα. Ἡ ναυτικὴ και ἐμπορικὴ αὐτὴ δραστηριότητα τῶν Σφακιανῶν προσέδωσε στὴν ἐπαρχία ἓνα πρωτόγνωρο ὕψος ζωῆς. Δυστυχῶς, ἡ ἐλπιδοφόρα αὐτὴ κίνηση καταστράφηκε ἐντελῶς με τὴν ἐπανάσταση τοῦ Δασκαλογιάννη. Γενικὰ ἡ Κρήτη δὲν μπόρεσε κατὰ τὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας νὰ παρακολουθήσει τὴ ναυτικὴ και ἐμπορικὴ ἀνάπτυξη ἄλλων ἑλληνικῶν περιοχῶν. Ἡ σκληρότητα τῶν συνθηκῶν τῆς ζωῆς ἀφαιροῦσε κάθε ἱκμάδα και κάθε ἐλπίδα.

Σφακιά
οικονομία
+ 61

6. Ἐπαγγελματικός βίος - Συντεχνίες

Τὸ μέγα πλῆθος τῶν ἐπαγγελματῶν, ποὺ γνωρίζουμε ἀπὸ τοὺς χρόνους τῆς βενετοκρατίας, ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει καὶ κατὰ τὴν τουρκοκρατία. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς γεωργούς, τοὺς κτηνοτρόφους καὶ τοὺς ἐμπόρους, συναντοῦμε στὰ ἀστικά κυρίως κέντρα καὶ στὰ μεγάλα χωριά τῆς ὑπαίθρου, κτίστες, σιδηρουργούς, κεραμοποιούς, ράφτες, τσαγγάρηδες, μαραγκούς, βαφεῖς, ἀρτοποιούς καὶ πολλοὺς ἄλλους. Τὰ περισσότερα καὶ τὰ πιὸ προσοδοφόρα ἐπαγγέλματα τὰ κρατοῦν ἀποκλειστικὰ οἱ Τοῦρκοι. Τὸ 1685 λ.χ. λειτουργοῦν στὸ Χάνδακα 38 ἀρτοποιεῖα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα 31 εἶναι τουρκικά, 2 ἀνήκουν σὲ Κρητικούς, 4 σὲ Ἀρμενίους καὶ 1 σὲ Ἑβραῖο. Ὅμως, τὸ 1763 λειτουργοῦν στὴν ἴδια πόλη 18 ἀρτοποιεῖα, ὅλα τουρκικά. Τὸ ἴδιο συμβαίνει μὲ τὰ κρεοπωλεῖα. Τὸ 1735 ἀναφέρονται 7 στὸν Χάνδακα, ὅλα τουρκικά. Ὁ ἐπαγγελματικός βίος εἶναι κατὰ κανόνα παραδοσιακός. Οἱ Ἀρμένιοι π.χ. εἶναι κτίστες, ἐνῶ οἱ Αἰθίοπες εἶναι ὀνηλάτες καὶ ἀχθοφόροι.

Οἱ ἐπαγγελματίες στὰ μεγάλα ἀστικά κέντρα ἦταν ὀργανωμένοι σὲ σωματεῖα, ποὺ λειτουργοῦσαν μὲ ὀρισμένους κανόνες καὶ εἶχαν πρόεδρο ἀναγνωρισμένο ἀπὸ τὶς τουρκικὲς ἀρχές. Ὅρισμένες συντεχνίες κατάφεραν νὰ ἔχουν χριστιανὸ πρόεδρο. Ἴδου ἓνα χαρακτηριστικὸ ἐγγράφο τοῦ 1674: «Ἐνεφανίσθησαν ἐν σώματι ἐνώπιον τοῦ ἱεροδικείου οἱ ἐκ τῆς συντεχνίας τῶν ὑποδηματοποιῶν τοῦ Χάνδακος.... οἵτινες ἠτήσαντο τὸν διορισμὸν τοῦ Χασάν υἱοῦ τοῦ Μουσλιῆ, ὡς προέδρου (κετχουντᾶ) τῆς συντεχνίας των, ὅπως διακανονίζη οὗτος τὰς ὑποθέσεις τῆς συντεχνίας ταύτης καὶ τιμωρῆ τοὺς παρεκτρεπομένους...». Ἐντούτοις οἱ συντεχνίες τῆς Κρήτης δὲν ἀπέκτησαν ποτὲ τὴν ὀργάνωση καὶ τὴ σπουδαιότητα ποὺ εἶχαν στὰ χρόνια τῆς βενετοκρατίας, οὔτε βέβαια μποροῦν νὰ συγκριθοῦν μὲ τὶς ἰσχυρὲς συντεχνίες ἄλλων τουρκοκρατούμενων περιοχῶν, ὅπως λ.χ. τῆς Θράκης. Μόνο κατὰ τὴν ὕστερη τουρκοκρατία (μετὰ τὸ 1850) παρουσιάζονται στὰ ἀστικά κέντρα τῆς Κρήτης ἰσχυρὲς συντεχνιακὲς ὀργανώσεις, μὲ προστάτη ἅγιο καὶ ιδιαίτερα ἐμβλήματα.

7. Τὰ ἥθη

Κάτω ἀπὸ τόσο ἄθλιες συνθηκὲς ζωῆς ἦταν φυσικὸ νὰ παρατηρηθεῖ ἔκλυση τῶν ἠθῶν. Στὴν ὑπαίθρο ὀργίαζε ἡ κλοπὴ καὶ προπαντὸς ἡ ζωοκλοπὴ, ποὺ ἦταν ἀνέκαθεν ἀληθινὴ μάστιγα τοῦ κρητικοῦ βίου. Στὰ ἀστικά κέντρα εἶχε ἀναπτυχθεῖ σὲ μεγάλο βαθμὸ ἡ πορνεία. Οἱ ἀρχεὲς ἔπαιρναν μέτρα ἐξυγίανσης τῶν ἠθῶν καὶ ἀναφέρεται ἐπανειλημμένως ἐκτόπιση πορνῶν ἀπὸ τὸν Χάνδακα, ἔπειτα ἀπὸ ἀναφορὲς τῶν κατοίκων τῆς πόλης. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὶς κοινὲς γυναῖκες, ὑπῆρχαν οἱ «καπατμά», χριστιανὲς κόρες, ποὺ τὶς ἔπαιρναν στὰ σπίτια τους οἱ μουσουλμάνοι παρὰ τοὺς ἱεροὺς νόμους τους καὶ ἀποκτοῦσαν μ' αὐτὲς ἀνεπιθύμητα τέκνα, ποὺ τὰ ἐξέθεταν στὶς πόρτες τῶν βαλανείων (χαμαμιῶν) καὶ τῶν τεμενῶν. Τὸ

παρακάτω απόσπασμα από διαταγή (μπουγιουρουλντί) του Κιαμήλ 'Αχμέτ Πασᾶ του Χάνδακα, με χρονολογία 1 'Ιανουαρίου 1763, είναι ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον καὶ διαφωτιστικό: «... συμπεριλαμβάνουν καὶ διατηροῦν οἱ Μουσουλμάνοι ἄνευ νομίμου γάμου ὑπὸ τὸ ὄνομα καπατμᾶ καὶ πεσλεμὲ γυναῖκας, τὰς ὁποίας ἐκλέγουν μεταξὺ τῶν νέων κορασίδων τῶν ραγιαδῶν καὶ τῶν συζύγων αὐτῶν καὶ ὄντες ἑκδοτοὶ πρὸς τὴν μοιχείαν καθημερινῶς ἀναρτοῦν ἐν ἡ δύο νόθα παιδιὰ εἰς τὰς θύρας τῶν τεμενῶν καὶ τῶν βαλανείων ἢ τὰ ρίπτουν εἰς ἀπόκεντρα μέρη, ὅποτε ἄλλα μὲν ἐκ τούτων γίνονται βορὰ τῶν κυνῶν, ἄλλα δὲ ἀποκρύπτουν οἱ ἐξευτελισμένοι ὑπὸ τοῦ 'Ισλάμ ἄπιστοι καὶ ἀφοῦ τὰ μεταφέρουν εἰς τὰς ἐκκλησίας των, διαμένουν ταῦτα εἰς τὸ αἰώνιον σκότος τῆς ἀπίστου θρησκείας των...». Ἡ διαταγή ἀπευθύνεται ἰδιαίτερα στοὺς ἱμάμηδες (ιερεῖς) τῶν Τούρκων καὶ τοὺς καθιστᾶ ὑπευθύνους γιὰ τὴ διερεύνηση τέτοιων περιπτώσεων παράνομης συμβίωσης: «ἐρευνήσατε καὶ ἀνακαλύψατε τὰς κατοικίας τῶν ἐντὸς τῆς πόλεως ἄνευ νομίμου γάμου προσληφθεισῶν ἄλλοεθνῶν γυναικῶν καί, ὅσοι ἐπιθυμοῦν νὰ τὰς συζευχθοῦν, νὰ προβῆτε εἰς τὴν δι' ἱερονομικῆς ἀδείας σύζευξίν των ὡς δευτέραν, τρίτην καὶ τετάρτην σύζυγον, εἰς δὲ τὰς ἀπομενούσας, ὅσαι ἐξ αὐτῶν εἶναι εἰς ἐνδιαφέρουσαν κατάστασιν, νὰ καθορίσετε, ἱερονομικῆ ἀδείᾳ, μίαν διατροφὴν καὶ νὰ ἐπιστρέψετε καὶ παραδώσετε αὐτὰς εἰς τὸν κηδεμόνα καὶ τοὺς συγγενεῖς αὐτῶν. Ὅσοι δὲ δὲν ἐπιθυμοῦν νὰ ὑπανδρευθοῦν καὶ δὲν ἐπιθυμοῦν νὰ διακόψουν, εἴτε δὲν ἔχουν οὐδένα καὶ εἶναι ἀπόμαχοι, φροντίσατε νὰ παραδώσετε αὐτὰς εἰς τοὺς ἱερεῖς των...».

Αὐτὴν ὅμως τὴν πολιτικὴ τοῦ Κιαμήλ 'Αχμέτ Πασᾶ δὲν ἀκολουθοῦσαν ὅλοι οἱ πασάδες τῆς Κρήτης. Τὸ κακὸ δὲν θεραπεύθηκε καὶ ἡ ἔκθεση τῶν νόθων τέκνων εἶχε πάρει σὲ ὀρισμένες ἐποχὲς διαστάσεις μεγάλου κοινωνικοῦ προβλήματος, ἰδιαίτερα στὸν Χάνδακα. Οἱ τουρκικὲς Ἄρχες ἔπαιρναν βέβαια κάποια στοιχειώδη κοινωνικὴ μέριμνα καὶ καθόριζαν ἕνα μικρὸ βοήθημα γιὰ διατροφή τῶν γυναικῶν καὶ τῶν ἀνήλικων παιδιῶν τους, πού ἐξακριβωμένα ἦταν νόθα τέκνα μουσουλμάνων. Τὸ 1754 ὁ ἱεροδίκης τοῦ Χάνδακα καθόρισε βοήθημα 4 παράδων ἡμερησίως γιὰ κάθε ἀνήλικο παιδί, πού γεννήθηκε ἀπὸ τὴ χριστιανὴ Μαργιὰ καὶ τὸν Τούρκο Καρεμφίλη Μεχμέτ μεπεσὲ (ἐξισλαμισμένο Κρητικὸ).

III. Γενίτσαροι καὶ χαϊνηδες

1. Οἱ γενίτσαροι

Ἡ ἀγριότητα τῶν γενιτσάρων τῆς Κρήτης ὑπῆρξε παροιμιώδης καὶ μοναδική. Καμιὰ περιοχὴ τοῦ τουρκοκρατούμενου ἑλληνισμοῦ, με ἐξαιρέση ἴσως τὴ Μακεδονία, δὲν ἀντιμετώπισε τόση ὠμότητα. Οἱ γενίτσαροι τῆς Κρήτης, τόσο οἱ αὐτοκρατορικοί, ὅσο καὶ οἱ ἐντόπιοι, οἱ γερλῆδες, δὲν ὑπάκουαν σὲ κανένα νόμο καὶ δὲν ἀνέχονταν κανένα περιορισμὸ. Περιφρονοῦσαν καὶ καταπατοῦσαν καὶ αὐτὰ ἀκόμη τὰ σουλτανικὰ διατάγματα. Ἡ κατὰ τόπους ἐξουσία τῶν πασάδων, πού ἀντιπροσώπευαν τὴ σουλτανικὴ διοίκηση, ἦταν σκιώδης καὶ πολλὰς φορὲς ἀπλῶς συμβατικὴ. Καμιὰ

ἐπιβολή δὲν εἶχε στὴν ἀσυδοσία τῶν γενιτσάρων, γιὰ τοὺς ὁποίους ὁ μόνος νόμος ἦταν ἡ θέληση καὶ οἱ ἄνομες ἐπιθυμίες τους. Σὲ τέτοια μάλιστα ἀχαλίνωτη ἀσυδοσία εἶχαν φτάσει οἱ «ξεκουκούλωτοι», ὅπως ὀνομάζονταν οἱ γενίτσαροι τῆς Κρήτης, ποὺ συχνὰ ἀπειλοῦσαν καὶ τὴν ἴδια τὴ ζωὴ τῶν πασάδων. Τὸ 1690 δὲν δίστασαν νὰ σφάζουν τὸν πασὰ τῶν Χανίων, τὸν Σουλφικάρ, καὶ νὰ ρίξουν τὸ πτώμα του στὰ σκυλιά, γιὰτὶ ἐπιχείρησε νὰ περιορίσει τὶς αὐθαιρεσίες τους καὶ νὰ ἐφαρμόσει τὸ νόμο. Ἡ Ὑψηλὴ Πύλη ἀνησυχοῦσε γιὰ τὴν κατάσταση αὐτὴ στὴν Κρήτη καὶ μὲ διάφορα μέσα ἐπιχείρησε νὰ θέσει ὑπὸ τὸν ἔλεγχο τοῦ κράτους αὐτοὺς ποὺ ἦσαν πραγματικὰ «κράτος ἐν κράτει». Ἡ κατάσταση ἔγινε ἀφόρητη μετὰ τὸ 1750. Οἱ χρόνοι ποὺ θὰ ἀκολουθήσουν καὶ ὡς τὶς παραμονές τῆς μεγάλης ἐπανάστασης τοῦ 1821 θὰ εἶναι ἡ περίοδος τῆς σκληρότερης δοκιμασίας τοῦ κρητικῆς λαοῦ, μιὰ ἐποχὴ ἀχαλίνωτου γενιτσαρισμοῦ. Οἱ περιηγητὲς περιγράφουν φρικώδη περιστατικὰ καὶ οἱ ἱστορικοὶ τῆς Κρήτης δὲν κουράζονται νὰ ἐξιστοροῦν τὶς γενιτσαρικές βιαιότητες καὶ τὶς κτηνώδεις πράξεις εἰς βάρος τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ. Ἴδου ἓνα χαρακτηριστικὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ σουλτανικὴ διαταγὴ σχετικὴ μὲ τὶς ὑπερβάσεις τῶν γενιτσάρων τοῦ Χάνδακα, μὲ χρονολογία 6 Ἰουλίου 1762: «... οἱ ἐν τῇ φρουρᾷ τοῦ φρουρίου τούτου ληστὰι καὶ κακοῦργοι ἀποπλανήσαντες καὶ ἐξαπατήσαντες τοὺς ἀρχηγούς των καὶ ἀπομακρυνθέντες τῶν ὑποχρεώσεών των, εὔρον τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐπιδοθοῦν δημοσίᾳ εἰς ληστείας καὶ κακοουργίας καὶ διατελοῦντες ἐν μέθῃ νὰ περιφέρωνται ἀνά τὰς συνοικίας ἔνοπλοι, νὰ προσβάλλουν τὴν τιμὴν τῶν κατοίκων καὶ νὰ ἐπιτίθενται κατὰ τῶν οἰκογενειῶν καὶ τῶν τέκνων των. Καὶ πλὴν τῶν τοιούτων κατὰ τῆς τιμῆς καὶ ὑπολήψεως ἐπιθέσεών των, προέβησαν εἰς πρᾶξιν ἄνευ προηγουμένου, ἐπιτεθέντες μετὰ θρασύτητος καὶ ἔνοπλοι κατὰ τῆς Πόρτας τοῦ Ἁγᾶ τοῦ μεγίστου τούτου φρουρίου... Τὸ θεοφύλακτον καὶ μέγιστον τοῦτο μεθοριακὸν ὄχυρόν δέον νὰ ἀποκαθαρθῇ καὶ ἐκκαθαρισθῇ ἀπὸ τὴν λύμην αὐτῶν τῶν ληστῶν καὶ τὰς μιარὰς πράξεις των καὶ νὰ ἐξασφαλισθῇ καὶ ἀνακουφισθῇ ὁ λαός...».

Οἱ σουλτανικὲς διαταγὲς δὲν ἀρκοῦσαν γιὰ τὴν περιστολὴ τῆς γενιτσαρικῆς ἀσυδοσίας. Ὅρισμένοι μάλιστα γενίτσαροι, στὰ τέλη τοῦ 18ου καὶ στὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα, ὑπῆρξαν διαβόητοι γιὰ τὰ κακοουργήματά τους καὶ ἔμειναν στὴ μνήμη καὶ στὰ τραγούδια τοῦ λαοῦ. Ὁ Ἀληδάκης στὰ Χανιά, ὁ Ἀρίφ Ἀγάς στὸ Ρέθυμνο, ὁ Μπεντρῆ ἐφέντης καὶ ὁ Χάνιαλης στὸ Ἡράκλειο, ὁ Μεμέτ Ἀγάς ἢ Μεμέτακας στὴ Σητεία, ἀνήκουν σ' αὐτὴν τὴν κατηγορίαν τῶν γενιτσάρων.

Τὸ 1812 ἡ Ὑψηλὴ Πύλη πῆρε τὴν ἀπόφαση νὰ ἐπέμβει δυναμικὰ καὶ νὰ πατάξει ἀμείλικτα τοὺς ἀτίθασους γενιτσαρούς τῆς Κρήτης. Ἐστειλε τότε στὴν Κρήτη τὸν Χατζὴ Ὀσμάν πασά, ὁ ὁποῖος κατόρθωσε νὰ ἐξολοθρεύσει πολλοὺς γενιτσαρούς μὲ ἀπαγχονισμό καὶ πῆρε γι' αὐτὸ τὴ χαρακτηριστικὴ προσωνυμία «Πνιγάρης». Ἀναφέρεται ὅτι «ὁ Χατζὴ Ὀσμάν πασὰς στὰ 1813 ὀργάνωσε τὴν ἴδια ἡμέρα καὶ τὴν ἴδια ὥρα μιὰ πραγματικὴ νύχτα τοῦ Ἁγίου Βαρθολομαίου στὰ τρία φρούρια τῆς Κρήτης γιὰ τοὺς ἀγάδες καὶ μπέηδες καὶ 500 περίπου ἀπ' αὐτοὺς

σφάγηκαν». Τὸ γεγονός ἐντυπωσίασε καὶ τοὺς Χριστιανοὺς καὶ δημιουργήθηκε ὁ θρύλος ὅτι ὁ περιεργὸς αὐτὸς πασὰς ἦταν κρυπτοχριστιανὸς ἀρχιμανδρίτης τοῦ Πατριαρχείου ὀνομαζόμενος Βασίλειος, ὁ ὁποῖος παρακολούθησε, πρὶν ἀπὸ τὴ σφαγὴ, τὴ θεία λειτουργία στὰ ὑπόγεια τοῦ σεραγιοῦ τοῦ στὰ Χανιά καὶ κοινώνησε ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ ἔντρομου κρητικοῦ ἱερέα. Γιὰ τὴ σκανδαλώδη πράγματι συμπεριφορά του οἱ Τοῦρκοι τοῦ Ρεθύμνου τὸν ἀποκαλοῦσαν χλευαστικὰ «Παπαγιάννη». Οἱ μυστικοὶ πόθοι τοῦ κρητικοῦ λαοῦ γιὰ τὴν ἐξολόθρευση τῶν φοβερῶν γενιτσάρων ἐκφράζονται εὐγλωττα στὸ δημῶδες στιχοῦργημα:

*Θέ μου, καὶ νὰ ῥθει ἓνας πασὰς νὰ τόνε λέν' Ἀντώνη,
νὰ ξεσκαβώνει τσι Ρωμιούς, τσι Τούρκους νὰ σκλαβώνει...*

Ἴδου καὶ ἄλλο ἀπόσπασμα ἀπὸ δημοτικὸ τραγούδι τῆς ἐποχῆς:

*Πολὺν καιρό' χει ὁ βασιλιάς νὰ πέψη ἓνα ζαμπίτη,
κι ἔπεσε τὸν Ὀσμὰν πασὰ κι ἐμέρωσε τὴν Κρήτη.
Οὐλοὺς τσ' ἀγάδες τῶ Χανιωῦ ἔπεσε κι ἀβιζέρνει
πὼς τὰ φερμάνια του ἔγραφαν νὰ πνίγει καὶ νὰ δέρνει...*

Τὴν πολιτικὴ τοῦ Χατζῆ Ὀσμὰν πασὰ ἀκολούθησε καὶ ὁ διάδοχός του, ὁ Ρεσίτ Μουσταφὰ Πασὰς, ὁ γνωστός Κιουταχῆς, πού δάμασε ἀργότερα καὶ τὸν Ἀλῆ πασὰ τῶν Ἰωαννίνων. Ὡς σερασκέρης τῆς Κρήτης ὁ Κιουταχῆς (1815-1816) ἐξόντωσε μὲ ἀπαγχονισμό πολλοὺς ἀτίθασους γενιτσάρους, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὶς σχετικὲς καταγραφὲς στοὺς κώδικες τῶν τουρκικῶν ἀρχείων.

2. Οἱ χαϊνήδες

Ἀπὸ τοὺς πρώτους κιάλας χρόνους τῆς τουρκικῆς εἰσβολῆς στὴν Κρήτη πολλοὶ νέοι κατέφυγαν στὰ βουνά, ἀπὸ ὅπου κινουῦσαν καὶ προσέβαλλαν τοὺς Τούρκους μὲ νυκτερινὲς καταδρομὲς. Οἱ Τοῦρκοι τοὺς ὀνόμαζαν χαϊνήδες (ἀπὸ τὴν ἀραβικὴ λέξη χαϊν, πού σημαίνει τὸν ἐπίβουλο, τὸν προδότη, τὸν ἀχάριστο, κ.τ.δ.). Ὁ ἀριθμὸς τῶν χαϊνήδων πληθύνθηκε μετὰ τὴν ἄλωση τοῦ Χάνδακα καὶ τὴν ὀριστικὴ ὑποταγὴ τῆς Κρήτης. Ἦταν κάτι ἀνάλογο μὲ τοὺς κλέφτες τῆς ἄλλης Ἑλλάδας, μολονότι τὸ φαινόμενο δὲν πῆρε ποτὲ αὐτὴ τὴν ἔκταση στὴν Κρήτη. Οἱ περισσότεροὶ χαϊνήδες στὴν Κρήτη εἶχαν λόγους προσωπικοῦς. Ἦταν οἱ ἐκδικητὲς φοβερῶν οἰκογενειακῶν ἀδικημάτων, πού οἱ Τοῦρκοι εἶχαν διαπράξει εἰς βάρος μελῶν τῆς οἰκογένειάς τους. Μετὰ τὴν ἄλωση τοῦ Χάνδακα οἱ χαϊνήδες κατέφυγαν στὰ τρία ἀπόρθητα φρούρια, τῆς Γραμπούσας, τῆς Σούδας καὶ τῆς Σπιναλόγκας καὶ μετὰ τὴν ἄλωση καὶ τῶν φρουρίων αὐτῶν (1715) βρῆκαν καταφύγιο στὰ βουνά καὶ στὰ μοναστήρια. Ἡ ζωὴ τους ἦταν μιὰ συνεχῆς καὶ ἄγρια διαμαρτυρία. Ἀκόμη καὶ ἱερεῖς ἀναφέρονται μεταξὺ τους. Σὲ ἔγγραφο τῆς 1 Σεπτεμβρίου 1672 ἀναφέρεται ὅτι ὁ παπα-Τζανῆς, τέως κετχουντὰς τοῦ

Καστελλίου Μεραμπέλλου, έγινε χαϊνης και κατέφυγε στη Σπιναλόγκα. Ἡ λαϊκή μούσα τῆς Κρήτης διέσωσε μερικά τραγούδια πού ἀναφέρονται στη ζωή τῶν χαϊνήδων.

Οἱ τουρκικὲς ἀρχὲς προσπάθησαν μὲ πολλοὺς τρόπους νὰ περιστείλουν τὴ δράση αὐτῶν τῶν ἐπικίνδυνων «κακούργων», ὅπως τοὺς ὀνόμαζαν. Εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὸ καὶ ἐνδιαφέρον ὅτι ἐπιχείρησαν νὰ ἐφαρμόσουν καὶ στὴν Κρήτῃ τὸ θεσμὸ τῶν ἀρματολῶν. Ἦδη τὸ 1686 οἱ κάτοικοι πολλῶν ἐπαρχιῶν, μὲ ταυτόσημες αἰτήσεις τοὺς, ζητοῦσαν ἀπὸ τὸν πασᾶ τοῦ Χάνδακα νὰ διοριστοῦν ἔνοπλοι χριστιανοὶ φρουροὶ στὰ χωριά. Πράγματι, φαίνεται νὰ ἴσχυσε γιὰ μερικὰ χρόνια ὁ θεσμὸς αὐτὸς τῶν ἀρματολῶν, γιατί σὲ ἀχρονολόγητο τουρκικὸ ἔγγραφο (πιθανῶς τοῦ 1689) ὑπάρχει ὀλόκληρος κατάλογος μὲ τὰ ὀνόματα τῶν ἀρματολῶν τῆς Σητείας.

Οἱ Τοῦρκοι ὡστόσο δὲν εἶχαν ἐμπιστοσύνη στοὺς χριστιανοὺς ἐνόπλους καὶ προτίμησαν νὰ ὀργανώσουν καταδιωκτικὰ ἀποσπάσματα (cefe) ἀπὸ φανατικούς μουσουλμάνους. Παραλλήλως ἔθεσαν σὲ ἐφαρμογὴ σχέδιο γενικοῦ ἐκφοβισμοῦ καὶ καθιστοῦσαν τοὺς κατοίκους τῶν ἐπαρχιῶν ἀλληλεγγύως ὑπεύθυνους μὲ τοὺς ὁμόθησκους χαϊνήδες. Τὸ 1689 οἱ τουρκικὲς ἀρχὲς ἐξανάγκασαν τοὺς χριστιανοὺς κατοίκους τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν (Πεδιάδας, Λασιθίου, Μεραμπέλλου, Ἱεράπετρας καὶ Σητείας) νὰ ὑπογράψουν ταυτόσημες δηλώσεις, μὲ τίς ὁποῖες ἀναλάμβαναν ὅλες τίς εὐθύνες γιὰ τὴ δράση ἢ τὴν ἀπόκρυψη τῶν χαϊνήδων. Ἴδου τὸ χαρακτηριστικὸ ἀπόσπασμα τῆς δήλωσης: «... ὁμοφώνως κατέθεσαν (οἱ Χριστιανοί), ὅτι συμφώνως πρὸς τὰ ἐν τῷ φερμανίῳ ἐντελλόμενα, καθίστανται ἀλληλεγγύως ὑπεύθυνοι, δηλώσαντες τὰ ἐξῆς: Ἐὰν ἀπὸ σήμερον καὶ εἰς τὸ ἐξῆς οἱ ἄθησκοι χαϊνήδες αἰχμαλωτίσωσι μουσουλμάνον τινὰ ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ μας ἢ προξενήσωσι ζημίαν τινὰ εἰς τὴν περιουσίαν του, ἄς εἰσπραχθῇ ἢ ζημία αὕτη ἀπὸ ἡμᾶς. Μετὰ δὲ τὴν ἐξαγορὰν δι' ἰδίων μας χρημάτων τῶν αἰχμαλωτιζομένων μουσουλμάνων ἄς τιμωρώμεθα καὶ ἡμεῖς οἱ ἴδιοι».

Οἱ συλλαμβανόμενοι χαϊνήδες ὑφίσταντο τρομερὰ βασανιστήρια καὶ θανατώνονταν μὲ τρόπο ἀληθινὰ φρικιαστικὸ στὸ τσιγκέλι, πού εἶδε καὶ σχεδίασε μὲ φρίκη ὁ Γάλλος Tournefort. Κάτω ἀπὸ τίς συνθηκὲς αὐτὲς ἡ δράση τῶν χαϊνήδων ἦταν καταδικασμένη. Ἰδιαίτερα μετὰ τὴν ἄλωση τῶν θαλάσσιων φρουριῶν τῆς Σούδας καὶ τῆς Σπιναλόγκας (1715) δὲν ὑπῆρχε πιά ἐλπίδα γιὰ τοὺς πρώτους αὐτοὺς ἐκφραστὲς τῆς κρητικῆς ἀντίστασης. Γιὰ πολλὲς δεκαετίες ἡ τουρκικὴ δεσποτεία στὸ νησί ἦταν ἀδιατάρακτη. Ἀναβίωση τῆς κρητικῆς ἀντίστασης παρουσιάζεται μετὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ Δασκαλογιάννη, κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ φοβεροῦ γενιτσαρισμοῦ. Τότε ἔδρασαν οἱ Κρητικοὶ ἐκδικητὲς, ὡς «ἀντίπαλον δέος» στὶς αὐθαιρεσίες καὶ στὶς ὠμότητες τῶν ἀγάδων. Τολμηροὶ καὶ φιλελεύθεροὶ νέοι, πού εἶχαν προσωπικοὺς λόγους ἐκδίκησης, πῆραν τὰ ὅπλα καὶ ἀνέβηκαν στὰ βουνά. «Περιφερόμενοι οἱ ἀρματολοὶ ἀσύλληπτοι», γράφει ὁ Στ. Ξανθουδίδης, «ἐτιμῶρουν τοὺς θρασυτέρους καὶ ὠμοτέρους

τῶν τυράννων αὐτῶν, καὶ οὕτω τὰ ὄργανα αὐτὰ τῆς Νεμέσεως συνεκρά-
 τουν διὰ τοῦ φόβου τῆς τιμωρίας καὶ ἐμετρίαζαν τὴν σκληρότητα τῶν
 βασιανιστῶν». Ἡρωϊκὲς μορφές ἐκδικητῶν ἀναδείχθησαν κατὰ τὴ σκληρὴ
 ἐκείνη ἐποχὴ (1790-1820) σὲ ὁλόκληρη τὴν Κρήτη: οἱ Χάληδες καὶ οἱ
 Γιανναρῆδες στὰ Χανιά, οἱ Δεληγιαννάκηδες καὶ οἱ Κουτσούρηδες στὰ
 Σφακιά, ὁ Σήφακας στὸν Ἀποκόρωνα, οἱ Τσουδεροὶ στὸ Ρέθυμνο, ὁ
 Γιάννης Παλμέτης στὸ Μυλοπόταμο, οἱ Ἀνωγειανοὶ Σταῦρος Ξετρύπης,
 Σταυρούλης Νιώτης, Βασίλης Σμπῶκος καὶ ἀμέτρητοι ἄλλοι. Στὴν
 Ἀνατολικὴ Κρήτη διακρίθηκε ὁ Δημήτρης Λόγιος ἢ Βαρούχας, ἀπὸ τὸν
 "Ἅγιο Θωμᾶ Μονοφατσίου, «ὁ κυρίως ὑψώσας τὸν κλεφτισμὸν ἐν
 Κρήτη». Ἐπιχειρώντας νὰ σκοτώσει τὸ φοβερὸ γενίτσαρο Ἀγριολίδη
 στὴ Μεσαρὰ τραυματίστηκε θανάσιμα τὸ 1811. Στὴν πεδιάδα τῆς
 Μεσαρᾶς ἔδρασαν ἐπίσης ὁ Ἰωῶσαφ Ξωπατέρας Μαρκάκης, οἱ ἀδελφοὶ
 Λεράτοι, ὁ Μιχ. Μαλικούτης, ὁ Γεώργ. Ρωμάνος, ὁ Πετρογιάννης, ὁ Νικ.
 Τσακίρης, ὁ Μιχαὴλ Κόρακας καὶ πολλοὶ ἄλλοι. Τοὺς ἀρματολοὺς τῆς
 Μεσαρᾶς ἐξόπλιζαν κυρίως οἱ Σφακιανοὶ, πού ἀντάλλασσαν ὄπλα καὶ
 πυρομαχικὰ μὲ σιτηρά. Στὸ Μαλεβίτζι διακρίθηκε ὁ Μιχάλης Βλάχος,
 στὴν ἀνατολικὴ Πεδιάδα ὁ Γιώργης Βέργας, καὶ στὸ ὄροπέδιο τοῦ
 Λασιθίου ὁ Μανόλης Καζάνης. Ἡ λαϊκὴ μούσα τῆς Κρήτης διέσωσε
 πολλὰ τραγούδια καὶ τοπικὲς ἀφηγήσεις γιὰ τὴν ἥρωϊκὴ δράση καὶ τὰ
 κατορθώματα τῶν ἐκδικητῶν αὐτῶν.

IV. Ἡ ἐπανάσταση τοῦ Δασκαλογιάννη (1770)

"Ἐνα σημαντικὸ γεγονός τῆς πρώιμης τουρκοκρατίας στὴν Κρήτη
 εἶναι ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1770. Τὸ γεγονός αὐτὸ ἐντάσσεται στὸ εὐρύτερο
 πλαίσιο τῆς πολιτικῆς τῆς Μεγάλης Αἰκατερίνης τῆς Ρωσίας καὶ
 ἀποτελεῖ μέρος τῶν «Ὀρλωφικῶν». Ἐχομε μιλήσει ἤδη γιὰ τὴν
 ἰδιάζουσα κατάσταση στὴν ὁποία βρίσκονται τὰ Σφακιά κατὰ τὴν ἐποχὴ
 αὐτή. Ἡ φύση τῆς χώρας δὲν ἐπέτρεπε τὴ συχνὴ παρουσία τῶν Τούρκων
 καὶ οἱ Σφακιανοὶ πληρώνοντας τοὺς ὁμολογουμένως ἐπαχθεῖς φόρους τοὺς
 δὲν εἶχαν πρόσθετες ὀχλήσεις καὶ καταπιέσεις. Ἡ στροφὴ ἐπίσης πρὸς τὴ
 θάλασσα ἔβγαλε τὴν ἐπαρχία ἀπὸ τὴ φυσικὴ ἀπομόνωσή της. Μὲ τὴν
 ἐπιτόπια ξυλεία οἱ Σφακιανοὶ ναυπηγοῦσαν μικρὰ πλοῖα στὸ Μπρόσγιαλο
 καὶ στὸ Λουτρό καὶ ταξίδευαν μὲ αὐτὰ σὲ ὁλόκληρη τὴ Μεσόγειο
 φτάνοντας καὶ ὡς τὴ μακρινὴ Ρωσία. Ἡ ναυτιλία τοὺς προσπόριζε
 χρήματα ἀρκετὰ καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῆς οἰκονομίας ἔδινε μιὰ εἰκόνα
 εὐμάρειας στὴν ὄρεινὴ καὶ ἄγονη χώρα:

*Εἶχαν καὶ τὰ καράβια των. ποὺ τῶνε κουβαλοῦσα·
 σὰν μπέηδες καὶ πρίτζιπες εἰς τὰ Σφακιά περνοῦσα...*

Μιὰ ἐξέχουσα προσωπικότητά στὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνα ἦταν ὁ
 Ἰωάννης Βλάχος, ὁ γνωστὸς Δασκαλογιάννης. Πλούσιος πλοιοκτήτης,
 μὲ τέσσερα μεγάλα τριίστια καράβια, ταξίδευε στὰ λιμάνια τῆς Μεσογείου

καί είχε αποκτήσει μαζί με τόν πλοῦτο καί εὐρεία γνώση τοῦ κόσμου καί τῶν προβλημάτων τῆς ἐποχῆς. Στά Σφακιά κατεῖχε ἀναμφισβήτητα τήν πρώτη θέση. Ἦδη τὸ 1750 ἀναφέρεται ὡς γραμματικὸς καί τὸ 1765 ὡς πρόεδρος (κετχουντάς) τῆς ἐπαρχίας του. Μὲ τὸν ἀδελφό του, τὸν Νικολὸ Σγουρομάλλη, ἀντιπροσώπευαν τὴν ἐπαρχία στίς φορολογικὲς καί ἄλλες ὑποθέσεις ἐνώπιον τῶν ἀρχῶν. Μεγαλύτερη ὅμως σημασία γιὰ τὴ φήμη καί τὰ σχέδιά του εἶχαν οἱ γνωριμίες του μὲ ἄλλους ἐπιφανεῖς Ἕλληνες καί ξένους τῆς ἐποχῆς. Γνώριζε τὸν Ἐμμανουήλ Μπενάκη στὴ Μάνη καί ἴσως μέσῳ αὐτοῦ τὸν Θεόδωρο Ὀρλώφ, πού ἡ Μεγάλη Αἰκατερίνη εἶχε στείλει τὸ 1769 στὴν Πελοπόννησο, γιὰ νὰ ξεσηκώσει τοὺς προκρίτους σὲ ἐπανάσταση. Τὰ σχέδια τοῦ Δασκαλογιάννη γιὰ ἐπαναστατικὸ ἀπελευθερωτικὸ κίνημα στὴν Κρήτη μὲ τὴ βοήθεια τῆς Ρωσίας ἐναρμονίζονταν μὲ τὸ γενικότερο πολιτικὸ κλίμα καί τὰ ὁράματα τῆς ἐποχῆς. Ὁ ἴδιος εἶχε πεισθεῖ γιὰ τὴν εἰλικρίνεια τῶν ρωσικῶν ὑποσχέσεων καί εἶναι χαρακτηριστικοὶ οἱ ἀκόλουθοι στίχοι ἀπὸ τὸ τραγούδι του:

*Κάθε Λαμπροχριστούγεννα ἦβανε τὸ καπέρο (= καπέλο)
κι ἤλεγε τοῦ πρωτόπαπα: «Τὸ Μόσκοβη θὰ φέρω.*

Τὰ γεγονότα ἐξελίχθηκαν ραγδαῖα μετὰ τὴν ἐπανάσταση τῆς Μάνης (1769), στὴν ὁποία ἔλαβαν μέρος καί πολλοὶ Σφακίανοί. Ὀλόκληρο τὸ 1769 καί ὡς τὴν ἀνοιξη τοῦ 1770 ὁ Δασκαλογιάννης προετοίμαζε τὴν ἐπανάσταση στά Σφακιά, μὲ συγκεντρώσεις ὅπλων καί ἐφοδίων καί μὲ τὴν ὀχύρωση ἐπίκαιρων σημείων. Γνώριζε ὅτι θὰ ἦταν μάταιη καί ἀνέφικτη ἡ προσπάθεια γιὰ ἐπαναστατικὴ κινητοποίηση ὅλης τῆς Κρήτης. Ἔτσι, περιορίστηκε στά Σφακιά, ὅπου καί πάλι συναντοῦσε ἀντιδράσεις. Μεγάλες ἐπιφυλάξεις φαίνεται νὰ εἶχε ὁ θεῖος του ὁ πρωτόπαπας. Στὸ τραγούδι τοῦ Δασκαλογιάννη, πού συνέθεσε τὸ 1786 ἕνας ἀγράμματος τυροκόμος ἀπὸ τὸ Μουρὶ Σφακίων, ὁ Μπάρμπα-Παντζελιός, οἱ ἀντιρρήσεις τοῦ πρωτόπαπα ἐκφράζονται μὲ χαρακτηριστικὴ εἰλικρίνεια καί καθαρότητα:

*Ἐτότες ὁ Πρωτόπαπας κουνεῖ τὴν κεφαλὴ του,
συλλογισμένος βρίσκεται, πολλὰ θωρεῖ ἡ ψυχὴ του.
«Δάσκαλε Γιάννη», λέει του, «ἔλα στὸ λοῖσμό σου,
οὔλης τσῆ Κρήτης τὸ λαὸ θὰ πάρεις στὸ λαιμὸ σου.
Καὶ θεὸ νὰ βάλεις τὰ Σφακιά ἐκεῖ πού δὲ χωροῦσι
κι οὐλ' οἱ πασάδες κι ἡ Τουρκιὰ ἐπὰ θὰ μαζωχοῦσι.
Κι ὥστε νὰ ῥθοῦν τὰ κάτεργα κι ὁ Μόσκοβος νὰ φτάξει,
δὲ θὰ ἔχει σπῆτι Σφακιανὸς εἰς τὰ Σφακιά νὰ κάτσει...*

Οἱ Τοῦρκοι τῆς Κρήτης ζοῦσαν πάντοτε μὲ τὸ φόβο μιᾶς ξένης ἐπέμβασης. Οἱ κινητοποιήσεις τοῦ ρωσικοῦ στόλου ἔγιναν γνωστὲς ἀπὸ κατασκόπους καί ἐμπορικοὺς πράκτορες. Στίς 7 Φεβρουαρίου 1770 οἱ ἀγάδες τῶν Χανίων στέλνουν ἐπείγουσα ἀναφορὰ στὸ σουλτάνο καί τοῦ γνωστοποιοῦν τὴν «τρομακτικὴ» εἶδηση ὅτι ὁ πρέσβυς Μίρι Μαχμούτ

επιστρέφοντας από την 'Ολλανδία «είδεν ιδίοις ὄμμασιν εἰς τὸν πορθμὸν τοῦ Γιβραλτάρ ... 28 πλοῖα τῶν 60 τηλεβόλων, 22 φρεγάδες καὶ 4 πλοῖα τύπου «μπόμπα». Τὰ ἐν λόγῳ πλοῖα ἦσαν πλήρη μὲ στρατὸν τῆς Δανιμαρκίας καὶ Ἴγγλους, ἔφερον δὲ σημαίας ρωσικὰς καὶ οἱ ἀρχηγοὶ καὶ πλοῖαρχοὶ τῶν εἶχον διορισθῆ ἕκ μέρους τῆς Ρωσίας. Ἐρωτήσας οὗτος τὸν σκοπὸν τῆς ἀφίξεώς τῶν ἐπληροφόρηθη ὅτι θὰ ἀναχωρήσουν διὰ τὴν Μεσόγειον, μὲ πρόθεσιν τὸν Μορέαν καὶ τὴν Σούδαν».

Δὲν μᾶς εἶναι ἀπολύτως γνωστὲς οἱ συνθήκες οὔτε ἡ ἀκριβὴς ἡμερομηνία τῆς ἐκρηξῆς τοῦ κινήματος στὰ Σφακιά. Τὸ πιὸ πιθανὸ εἶναι ὅτι οἱ πρῶτες ἐπαναστατικὲς ἐκδηλώσεις ἄρχισαν τὸ Πάσχα (4 Ἀπριλίου 1770). Προηγουμένως οἱ Σφακιανοὶ εἶχαν ἀρνηθεῖ τὴν καταβολὴ τοῦ κεφαλικοῦ φόρου καὶ ἀπέπεμψαν τὸν εἰσπράκτορα.

Ἡ ὀλόκληρη ἡ δύναμη τῶν Σφακιανῶν δὲν ξεπερνοῦσε τοὺς 2.000 ἄνδρες, πού εἶχαν ὅμως ἄφθονα ὅπλα καὶ πολεμοφόδια. Προσέβαλαν πρῶτα τὶς πλησιόχωρες περιοχὲς τῶν ἐπαρχιῶν Κυδωνίας, Ἀποκορώνου καὶ Ἁγίου Βασιλείου καὶ ἀνάγκασαν τοὺς Τούρκους τῶν περιοχῶν αὐτῶν νὰ ζητήσουν ἔντρομοι καταφύγιο στὰ Χανιά. Ἡ τουρκικὴ ἀντίδραση ὅμως ἐκδηλώθηκε ἀμέσως καὶ ἦταν φοβερή. Τὸ Μάιο τοῦ 1770 βρέθηκαν στὶς παρυφῆς τῆς ἐπαρχίας τῶν Σφακιῶν ἀπὸ τὸ μέρος τοῦ Ἀποκόρωνα 15.000 ἄνδρες. Μπροστὰ στὸ φανερὸ πιά κίνδυνο πολλοὶ Σφακιανοὶ ἔλαβαν τὴν πρόνοια νὰ στείλουν τὰ γυναικόπαιδά τους στὴ Νότια Πελοπόννησο καὶ στὰ Κύθηρα. Μιὰ προσπάθεια τῶν Τούρκων γιὰ συμβιβασμὸ καὶ παράδοση τῶν ἐπαναστατῶν μὲ ἐγγυήσεις δὲν καρποφόρησε. Ἔτσι, ἄρχισε ἡ ἐπίθεση ἀπὸ τρία σημεῖα ταυτοχρόνως. Μετὰ τὴν πρώτη μεγάλη μάχη στὴν Κράπη οἱ ἐπαναστάτες ἀναγκάστηκαν νὰ ὑποχωρήσουν στὶς ὑψηλότερες κορυφῆς τῶν βουνῶν τους. Ἡ ὀλόκληρη τὸ θέρος καὶ τὸ φθινόπωρο τοῦ 1770 ἀμύνθηκαν στὰ βουνὰ καὶ στὰ φαράγγια τῶν Σφακιῶν μὲ ἀφάνταστη γενναιότητα καὶ ἀντιμετώπισαν ἀποτελεσματικὰ τὸν πολυἀριθμὸ ἐχθρό. Ὅμως τὰ χωριά τους καταστράφηκαν καὶ πυρπολήθηκαν, τὰ κοπάδια τους διαλύθηκαν, ἡ ἐπαρχία ὀλόκληρη γνώρισε πρωτοφανῆ λεηλασία καὶ πολλοὶ αἰχμαλῶτοι ὠδηγήθηκαν στὰ σκλαβοπάζαρα τοῦ Χάνδακα. Ἀνάμεσα στοὺς αἰχμαλῶτους ἦταν καὶ ὁ πρωτόπαπας, θεῖος τοῦ Δασκαλογιάννη, πού φαίνεται νὰ ἔδωσε στοὺς Τούρκους πληροφορίες γιὰ τὶς σχέσεις τοῦ Δασκαλογιάννη μὲ τοὺς Ρώσους. Ἀλλὰ τὸ πιὸ ὀδυνηρὸ γιὰ τὸν ἄτυχο ἀρχηγὸ ἦταν ἡ σύλληψη τῆς γυναίκας του καὶ τῶν δύο θυγατέρων του.

Ἡ χειμῶνας πού ἐρχόταν ἦταν δύσκολος. Οἱ ἐλπίδες τοῦ Δασκαλογιάννη γιὰ ρωσικὴ βοήθεια διαψεύστηκαν καὶ ἡ ἀπογοήτευση ἦταν γενικὴ. Μοναδικὴ λύση τοῦ δράματος ἦταν πιά ἡ ὑποταγὴ στὴν ἀδυσώπητη πραγματικότητα. Οἱ ἐπαναστάτες, ἀφοῦ ἔλαβαν ἀπὸ τοὺς Τούρκους τὴ διαβεβαίωση ὅτι θὰ ἀμνηστευθοῦν, δέχθηκαν τοὺς ἀκόλουθους σκληρότατους ὅρους, πού περιλαμβάνονται στὸ σχετικὸ ἱεροδικαστικὸ ἔγγραφο τῆς 18 Μαρτίου 1771:

- 1) Νά πληρώσουν τὸν κεφαλικὸ φόρο, τοῦ ὁποῖου τὴν καταβολὴ εἶχαν ἀρνηθεῖ τὸ προηγούμενο ἔτος.
- 2) Νά παραδώσουν τὰ ὄπλα καὶ τὰ ἐφόδιά τους.
- 3) Νά παραδοθοῦν οἱ πρωταίτιοι «οἱ παραβιάσαντες καὶ καταπατήσαντες καὶ δράσαντες ἐναντίον τῶν ὅρων τῆς ὑποτελείας λησταί, νά ἀποσταλῶσι πρὸς τὸν ἐξοχώτατον διοικητὴν τοῦ Χάνδακος πρὸς ἐπιβολὴν τῆς προσηκούσης εἰς αὐτοὺς τιμωρίας».
- 4) Νά μὴν ἔρχονται πιά οἱ Σφακιανοὶ σὲ ἐπικοινωνία καὶ νά μὴν ἐφοδιάζουν μὲ τρόφιμα τὰ χριστιανικὰ πλοῖα ποὺ πλησιάζουν στὰ λιμάνια τους.
- 5) Νά ἐπιχειροῦν νά συλλαμβάνουν τὰ πληρώματα τῶν χριστιανικῶν πλοίων καὶ νά τὰ ἀποστέλλουν στὸ Χάνδακα.
- 6) Νά ἀσκειῖται ἡ δικαστικὴ ἐξουσία στὰ Σφακιά ἀπὸ ἀξιωματικὸ καὶ ἱεροδίκη, ποὺ θὰ διορίζονται ἀπὸ τὸ διβάνιο τοῦ Χάνδακα.
- 7) Νά μὴν ἐπιτρέπεται ἡ ἐπιδιόρθωση καὶ ἡ ἀνακαίνιση τῶν ἐκκλησιῶν οὔτε ἡ ἀνέγερση νέων.
- 8) Νά πληρώνουν κανονικὰ οἱ Σφακιανοὶ τὸ φόρο τῆς δεκάτης, σύμφωνα μὲ σουλτανικὸ φερμάνι, ποὺ θὰ ἐκδοθεῖ σχετικῶς.
- 9) Νά μὴν ἐπιτρέπεται ἡ ἀνέγερση ὑψηλῶν οἰκοδομῶν (πύργων) οὔτε ἡ παρουσία χριστιανικῶν συμβόλων σ' αὐτές.
- 10) Νά ἀπαγορευθοῦν οἱ θρησκευτικὲς τελετὲς καὶ οἱ κωδιωνοκρουσίες.
- 11) Νά παραδοθοῦν οἱ αἰχμάλωτοι μουσουλμάνοι.
- 12) Νά ὑποχρεωθοῦν οἱ Σφακιανοὶ νά φοροῦν τὴν προκαθορισμένη γιὰ τοὺς ραγιάδες ἐνδυμασία. "Ἐς σημειωθεῖ παρεκβατικὰ ἐδῶ ὅτι ἀπαγορευόταν στοὺς χριστιανούς τῆς Κρήτης νά φοροῦν ἐνδυμασίες ὅμοιες μὲ τὶς ἐνδυμασίες τῶν μουσουλμάνων. Ἐχουν σωθεῖ ἔγγραφα, ποὺ ἀναφέρονται στὸ θέμα αὐτό.

Μπροστὰ στὴ φοβερὴ τροπὴ τῶν πραγμάτων καὶ ἀσφαλῶς δοκιμάζοντας τὴ γενικὴ κατακραυγὴ γιὰ τὴν ἀποτυχία τοῦ κινήματός του ὁ Δασκαλογιάννης ἀποφάσισε νά παραδοθεῖ, μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ μπορούσε ἔτσι νά ἐλαφρύνει τὴ θέση τῶν συμπατριωτῶν του. Ἀναφέρεται μάλιστα ὅτι ὁ πασὰς τοῦ Χάνδακα πειθανάγκασε τὸν ἀδελφὸ τοῦ Δασκαλογιάννη, τὸν Νικολὸ Σγουρομάλλη, ποὺ ἦταν ἤδη αἰχμάλωτος, νά γράψει γράμμα στὸν ἀδελφὸ του καὶ νά τὸν διαβεβαιώνει γιὰ τὶς ἀγαθὲς προθέσεις τῶν Τούρκων. Ὁ Δασκαλογιάννης παραδόθηκε, μαζί μὲ τοὺς ἔμπιστους συντρόφους του, ἀλλὰ ὁ πασὰς τοῦ Χάνδακα τοῦ ἐπιφύλαξε τὴν πιὸ φρικτὴ τιμωρία. Διέταξε καὶ τὸν ἔγδαραν ζωντανὸ στίς 17 Ἰουνίου 1771. Λέγεται ὅτι οἱ Τούρκοι ἀνάγκασαν τὸν ἀδελφὸ του Νικολὸ Σγουρομάλλη νά παρκαλοουθήσει δέσμιος τὸ φρικτῶδες μαρτύριο τοῦ ἀδελφοῦ του. Σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση, ὁ Σγουρομάλλη δὲν ἄντεξε σ' αὐτὴ τὴ

δοκιμασία, ἔχασε τὰ λογικά του καὶ πέθανε τρελός. Οἱ ἄλλοι ἔγκλειστοι Σφακιανοὶ κατόρθωσαν μετὰ τρία χρόνια νὰ δραπετεύσουν καὶ νὰ ξαναγυρίσουν στὰ Σφακιά, ἀνθρώπινα ράκη πιά, καὶ νὰ ἀντικρύσουν τὴν ἀπίστευτη συμφορὰ τοῦ τόπου τους. Ὁ Μπάρμπα-Παντζελιὸς περιγράφει μὲ τρόπο ἀληθινὰ δραματικὸ τὸ συγκλονισμό τους στὴ θεὰ τῶν ἑρειπίων:

*Ἀγνώριστά ἔβραν τὰ Σφακιά, τσι γειτονιὲς ξεχνοῦσι
κι ὄνειρο τῶν ἐφαίνετο ἐκεῖ πού τσι θεωροῦσι.
Κιανένα σπίτι πού καὶ πού ἀνατροχαλισμένο
καὶ σὰ μιτατοκάθισμα χτισμένο, σκεπασμένο.
Πεῖνα καὶ φτώχεια κι ἐρημιά, κλάηματα, μοιρολόγια
ἀκούγουσιν εἰς τσι γιαλὲς καὶ βλέπουν εἰς τ' ἀόρια.*

Ἡ ἐπανάσταση τοῦ Δασκαλογιάννη ἦταν τὸ πρῶτο σκίρτημα τῆς ἐλευθερίας στὴν τουρκοκρατούμενη Κρήτη, ἀλλὰ καὶ ἡ πρώτη ὁδυνηρὴ ἐμπειρία γιὰ τὶς τραγικὲς συνέπειες τῆς ἀποτυχίας.

V. Γράμματα καὶ τέχνες κατὰ τὴν πρόιμη τουρκοκρατία

1. Παιδεία

Μὲ τὴν ἄλωση τοῦ Χάνδακα ἡ Κρήτη βυθίστηκε σὲ βαθὺ πνευματικὸ σκότος. Ἡ κρητικὴ Ἀναγέννηση διακόπηκε ἀπότομα καὶ ὀριστικά. Οἱ λόγιοι, ὅσοι σώθηκαν, ἐκπατρίστηκαν παίρνοντας μαζί τους βιβλία καὶ χειρόγραφα. Οἱ πολλὲς καὶ σπουδαῖες κρητικὲς βιβλιοθήκες, ἰδιωτικὲς καὶ μοναστηριακὲς, καταστράφηκαν καὶ τὸ νησι ἀποβαρβαρώθηκε. Κατὰ τὰ πρῶτα πενήντα μετὰ τὴν ἄλωση τοῦ Χάνδακα χρόνια θὰ ζοῦσαν ἀσφαλῶς λίγοι ἀπὸ τοὺς Κρητικούς λογίους, διασκορπισμένοι σὲ διάφορα μέρη τοῦ νησιοῦ. Στις πηγὲς τῆς περιόδου αὐτῆς, πού εἶναι πενιχρότατες σὲ πληροφορίες σχετικὲς, βρίσκουμε κάπου κάπου ὀνόματα λογίων. Ἐνας δάσκαλος Ἰωάννης Δαφνομήλης ἀναφέρεται σὲ κτητορικὸ σημείωμα τοῦ 1700, ὅπως καὶ ἓνας Τζώρτζης καλλιγράφος στὸ Χάνδακα (1701).

Ὁ 18ος αἰώνας εἶναι γιὰ τὴν Κρήτη ἐποχὴ πλήρους πνευματικοῦ σκότους. Καὶ ἐνῶ στὶς ἄλλες ἑλληνικὲς περιοχὲς παρουσιάζονται ἤδη ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα αὐτοῦ ἐλπιδοφόρα σημάδια πνευματικῆς ἀναγέννησης, πού θὰ ἐξελιχθεῖ στὸν ἑλληνικὸ διαφωτισμό, ἡ Κρήτη μοιάζει νὰ ἔχει ἐντελῶς ἀποκοπεῖ καὶ ἀποτελματωθεῖ. Ἡ πνευματικὴ ζωὴ περιορίζεται σὲ ἐλάχιστα «κολλυβογράμματα», πού διδάσκουν ὀλιγογράμματοι μοναχοὶ στὰ σχολεῖα τῶν μοναστηριῶν. Καὶ αὐτοὶ ἀκόμη οἱ ἀνώτεροι κληρικοὶ εἶναι ὀλιγογράμματοι στὴν πλειονότητά τους, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὰ σωζόμενα αὐτόγραφα κείμενά τους. Ἡ παρατήρηση τοῦ Π. Νικολαΐδου στὸ μικρὸ βιβλίο του «Σύνοψις τῶν ἐν Κρήτῃ διατρεξάντων» (1824) φαίνεται νὰ εἶναι ἀληθινή: «Φέρει τῷ ὄντι πόνον ψυχῆς τὸ νὰ διαλογίζηται τις ὅτι ἡ μικροτέρα νήσος τῆς Ἑλλάδος ἔχει δύο τοῦλάχιστον αὐτόχθονας ἀνδρας μὲ παιδείαν

και λόγον, ενῶ εκείνη τῆς Κρήτης, ἥτις εἶναι ἡ μεγαλύτερα της, δὲν ἔχει οὐδένα ὡς πρέπει... Μόλις τοίνυν ὀλίγοι τινὲς ἀπὸ τοὺς Κρητῆς (καὶ οὗτοι ἦσαν ἐξ ἐκείνων οἵτινες κατώκουν τὰ τρία μεγάλα φρούρια) εἶχον μικρὸν τινα χαρακτήρα ἐμπορίου καὶ ὀλίγας τοῦ κόσμου γνώσεις, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπον τῶν συναδελφῶν των ἐσήπετο εἰς ἀπαιδευσίαν ὀλοτελῆ...».

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στὰ πολυάριθμα τουρκικὰ ἔγγραφα, ποὺ ἔχουν δημοσιευθεῖ, δὲν ἀναφέρεται κανένας Κρητικὸς δάσκαλος, μολονότι ὑπάρχουν ἀναφορὲς γιὰ τουρκικὰ σχολεῖα καὶ Τούρκους δασκάλους. Στὰ πολυάριθμα μοναστήρια τοῦ νησιοῦ περισσότερο παρὰ στὰ ἀστικά κέντρα, θὰ μπορούσε νὰ ἀναζητήσῃ κανεὶς ὑποτυπώδεις μορφὲς σχολικῆς ζωῆς κατὰ τὸ 18ο αἰῶνα. Εἶναι ἐξακριβωμένο ὅτι σὲ μικρὰ μοναστήρια λειτουργοῦσαν ἐργαστήρια ἀντιγραφῆς χειρογράφων, ὅπως λ.χ. στὸ Ἄρκαδι, στὸν Ἀπανωσήφη, στὴ Γωνιά Κισάμου κλπ. Γνωρίζουμε σήμερα ὀνόματα πολλῶν Κρητῶν κωδικογράφων τῆς τουρκοκρατίας: Ἀρσένιος ἐπίσκοπος Κυδωνίας, ποὺ ἦταν καὶ ἐξοχος μουσικὸς, Γερόντιος Καλαμαράς, Μελέτιος Καλλέργης, Παῦλος Κλάδος ἢ Κλαδόπουλος, Γεώργιος Γουνάλες, Κωνσταντῖνος Κυπραῖος, Ἰλαρίων ἱερομόναχος, Γεράσιμος Καλογνώμων κ.ἄ. Μερικὰ χειρόγραφα παρουσιάζουν ἔκτακτο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν καλλιτεχνικὴ τους ποιότητα, ὅπως ὁ κώδικας Additional 41483 τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου, ποὺ τὸν ἀντέγραψε τὸ 1784 ὁ Γεώργιος Γουνάλες στὴ Μονὴ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Ἀπανωσήφη.

Σὲ ὀρισμένες περιοχές, ὅπως στὰ Σφακιά, λόγῳ τῶν τοπικῶν εὐνοϊκῶν συνθηκῶν, ἄρχισαν νὰ λειτουργοῦν στὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνα στοιχειώδη σχολεῖα. Μερικοὶ ἐγγράμματοι Σφακιανοὶ ἀσκοῦσαν τὸ ἔργο τοῦ δασκάλου, ὅπως ὁ Ἰωάννης Βλάχος, ὁ γνωστὸς Δασκαλογιάννης. Ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα ἀρχίζει νὰ παρουσιάζεται στὴν Κρήτη κάποια ἐκπαιδευτικὴ κίνηση. Ἰδρύονται σχολεῖα καὶ μετακαλοῦνται ὀνομαστοὶ διδάσκαλοι ἀπὸ ἄλλα μέρη. Ὑπάρχει πληροφορία ὅτι τὸ 1791 λειτουργοῦσαν στὰ Χανιά δύο διδακτήρια, ποὺ τὰ συντηροῦσαν πλούσιοι ἔμποροι τῆς πόλης. Ὁ αὐστριακὸς περιηγητὴς F. W. Sieber, ποὺ περιηγήθηκε τὴν Κρήτη τὸ 1817, μᾶς πληροφορεῖ ὅτι τὸ ἀρχαιότερο σχολεῖο στὴν Κρήτη ἰδρύθηκε στὰ Χανιά πενήντα περίπου χρόνια νωρίτερα καὶ ὅτι «τὴν πρώτη ἀφορμὴ γιὰ τὴν ἰδρυσὴ του τὴν ἔδωσαν οἱ Γάλλοι ἔμποροι.. Ἐπειτα ἰδρύθηκε ἕνα ἐπίσης στὴν πρωτεύουσα Ἡράκλειο καί, τέλος, στὸ Ρέθυμνο». Ἀπὸ τίς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰῶνα βρίσκουμε στὴν Κρήτη ἐπιφανεῖς δασκάλους. Στὰ Χανιά εἶχε μετακληθεῖ ὁ Καλλίνικος Βερροιαῖος, γνωστὸς δάσκαλος τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου. Λίγο μετὰ τὸ 1800 ἀναφέρονται στὰ Χανιά ἐπίσης ὁ Γρηγόριος Περδικάρης ἀπὸ τὸ Ρέθυμνο, ὁ Ἰάκωβος Μανωλέσης ἀπὸ τὴ Θήβα, ὁ Ἰάκωβος Καλόγερος καὶ κάποιοι Στεφανάκης. Τὴ σχολὴ τῶν Χανίων, ποὺ κινδύνευε νὰ κλείσει ἀπὸ ἔλλειψη χρημάτων, ἐνίσχυσε μὲ τὸ σημαντικὸ ποσὸ τῶν 25.000 ρουβλίων ὁ ὁμογενὴς Ἰωάννης Βαρβάκης,

Σφακιά
1791
1791

έπειτα από ενέργειες και εκκλήσεις του επισκόπου Κυδωνίας Καλλινίκου και των προκρίτων της πόλης. Το ποσό όμως αυτό έφτασε αργά και χρησιμοποιήθηκε σχεδόν έξ ολοκλήρου για τις ανάγκες της επανάστασης του 1821.

Στό 'Ηράκλειο δίδαξε ο κρητικής καταγωγής λόγιος Γρηγόριος ο Μεγαλοβρυσανός, «ο τής του Χάνδακος Σχολής άναξίως προϊστάμενος», όπως γράφει ο ίδιος με ταπεινοφροσύνη. 'Ο Γρηγόριος δίδαξε και στα Χανιά (1800-1805) και μετακλήθηκε στο 'Ηράκλειο από το φιλόμουσο μητροπολίτη και μάρτυρα Γεράσιμο Παρδάλη και από τον Χατζή 'Ιωάννη Ψαράκη, τον πατέρα των γνωστών δασκάλων Ψαρουδάκηδων αργότερα. Στο 'Ηράκλειο φαίνεται να λειτουργούσε και ιεροδιδασκαλείο και πριν από το 1800, με διδάσκαλο τον Συνέσιο, λόγιο μοναχό τής μονής του 'Απανωσήφη, όπου λειτουργούσε επίσης σχολείο την εποχή αυτή. 'Από τον άνώνυμο συγγραφέα τής «Χωρογραφίας τής Κρήτης» (1818), που έσφαλμένως αποδίδεται στον Ζαχαρία Πρακτικίδη, έχουμε την πολύτιμη πληροφορία ότι το 1818 υπήρχαν στον Χάνδακα «έν νοσοκομείον και έν σχολείον, εις το όποϊον παραδίδονται οί μαθηταί γραμματικήν, λογικήν, ποιητικήν και ρητορικήν, ένίοτε και μαθηματικά, και δύο σχολεία τής ζωγραφικής και έν τής μουσικής».

Στό Ρέθυμνο λειτούργησε άλληλοδιδασκτικό σχολείο με διευθυντή τον Γεώργιο Βάο από τη Σίφνο, καθώς και έλληνικό, με διευθυντή τον 'Ιωάννη Μεταξά Λαζαρίδη, επίσκοπο Ρεθύμνης και Αύλοποτάμου αργότερα. 'Ο περιηγητής F. W. Sieber (1817) γράφει ότι το σχολείο του Ρεθύμνου ήταν άριστα όργανωμένο, με 14 μαθητές. Τα διδασκόμενα μαθήματα ήταν Χρηστοθήεια, Αϊσώπειοι μύθοι, Πλούταρχος, Πλάτων, "Όμηρος, άριθμητική, γεωμετρία, άλγεβρα, ιστορία και φιλοσοφία.

'Επιφανής λόγιος και δάσκαλος κατά τους άμέσως πριν από την επανάσταση του 1821 χρόνους υπήρξε ο Ζαχαρίας Πρακτικίδης ή Τσιριγώτης, από την περιοχή του 'Ηρακλείου, γνωστός και για τη δράση του κατά τη διάρκεια τής μεγάλης επανάστασης. 'Ο Πρακτικίδης δίδαξε στο Ρέθυμνο (1802-1808) και έπειτα στο 'Ηράκλειο (1808-1818). 'Από το μητροπολίτη Γεράσιμο Παρδάλη χειροτονήθηκε διάκονος και έφυγε για το "Άγιον Όρος. Περὶ το 1820 έγκαταστάθηκε στα Σφακιά, όπου ίδρυσε έλληνική σχολή στη μικρή μονή τής Παναγίας τής Θυμιανής και δίδαξε ως τις παραμονές τής επανάστασης.

Με το πρόβλημα τής παιδείας συνδέεται άμεσα και ή ύπαρξη βιβλιοθηκών στην Κρήτη. 'Ασφαλώς τα μεγάλα κρητικά μοναστήρια θά διέθεταν πλούσιες βιβλιοθήκες με έντυπα και χειρόγραφα. 'Ο Γάλλος Savary μās πληροφορεί ότι στη μονή 'Αρκαδίου υπήρχαν το 1779 «διακόσιοι τόμοι εκκλησιαστικών και θεολογικών βιβλίων και ένας "Όμηρος χειρόγραφος». 'Ανάλογες βιβλιοθήκες υπήρχαν στις μονές Γωνιάς, 'Απανωσήφη, 'Απεζωνών, 'Αγκαράθου, Τοπλοῦ κλπ. 'Αλλά

ὑπῆρχαν καὶ ἰδιωτικὲς βιβλιοθήκες. Ὅχι μόνο οἱ γνωστοὶ διδάσκαλοι Ἰωάννης (Ἰωαννίκιος) Λαζόπουλος, Γρηγόριος Μεγαλοβρυσανός, Συνέσιος, Ζαχαρίας Πρακτικίδης κ.ἄ. διέθεταν πλούσιες βιβλιοθήκες, ἀλλὰ καὶ ἄλλοι εὐκατάστατοι καὶ ὀλιγογράμματοι ἢ ἡμιλόγιοι, ὅπως ὁ ἰατρός Γεώργιος Νικολετάκης στὸν Χάνδακα. Τοῦ τελευταίου αὐτοῦ περισώθηκε ἓνα σημαντικὸ τμήμα τῆς βιβλιοθήκης του (σήμερα στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἡρακλείου).

Μεταξὺ τῶν Κρητῶν λογίων τῶν προεπαναστατικῶν χρόνων, ποὺ ἀσφαλῶς θὰ κατεῖχαν μεγάλες βιβλιοθήκες, πρέπει νὰ συγκαταλεχθεῖ καὶ ὁ ἰατρός τοῦ Χάνδακα Ἰωάννης Λευθεραῖος, ποὺ σφαγιάσθηκε κατὰ τὴ μεγάλη σφαγὴ τῆς 24 Ἰουνίου 1821. Γιὰ τὴν προσωπικότητά του μᾶς πληροφορεῖ ὁ περιηγητὴς Sieber: « Ἐκεῖ (= στὸ Μεγάλο Κάστρο) γνώρισα τὸν ἐπιφανῆ ἐντόπιό ἰατρό, τὸν κ. Ἰ. Λευθεραῖο, ἄνδρα μὲ ἐξαιρετικὴ παιδεία, ποὺ μιλοῦσε ὄχι μόνο τὴν ἰταλικὴ καὶ τὴ γαλλικὴ μὲ ἀσυνήθιστη εὐχέρεια, ἀλλὰ, κάτι τὸ σπάνιο, καὶ τὴ λατινικὴ μὲ εὐχέρεια καὶ καλλιπέεια. Ἦταν ἐπίσης κάτοχος τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς καὶ ὀμιλοῦσε τὴν ἀραβικὴ καὶ τὴν περσικὴ. Στὴν τουρκικὴ δὲν τὸν ξεπερνοῦσε κανεὶς, οὔτε στὶς φιλολογικὲς γνώσεις οὔτε στὴν καλλιέργεια τοῦ ὄφους. Ἐξαιτίας αὐτῶν τῶν γνώσεων τὸν καλοῦσαν συχνὰ νὰ ἐρμηνεύει τὰ φερμάνια ποὺ ἔφταναν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ νὰ διασφραῖ πολλές σκοτεινὲς φράσεις τῆς διοικητικῆς γλώσσας τοῦ Διβανίου. Τὸν ἐπιστημονικὰ καταρτισμένο αὐτὸν γιατρό τὸν δίδαξε ὁ πατέρας του, ποὺ εἶχε σπουδάσει ἐπίσης στὴν Πάντοβα...». Πρόκειται πραγματικὰ γιὰ σπάνια καὶ ἐντυπωσιακὴ περίπτωση Κρητικῶν λογίων τῶν προεπαναστατικῶν χρόνων.

2. Ἡ τέχνη

Μὲ τὴν ἄλωση τοῦ Χάνδακα (1669) τὰ μεγάλα καλλιτεχνικὰ ἐργαστήρια τῆς Κρήτης διαλύθηκαν καὶ ἡ λαμπρὴ παράδοση τῆς Κρητικῆς Σχολῆς τῆς ζωγραφικῆς διακόπηκε. Πολλοὶ ζωγράφοι (Φιλόθεος Σκοῦφος, Θεόδωρος Πουλᾶκης, Ἐμμανουὴλ Τζάνε Μπουνιαλῆς, Ἠλίας Μόσκος, Βίκτωρ, κ.ἄ.) ἀκολουθώντας τὸ γενικὸ ρεῦμα τῆς φυγῆς καὶ τῆς διασπορᾶς πέρασαν στὰ Ἐπτάνησα καὶ σὲ ἄλλες περιοχές, ὅπου ἐργάστηκαν καὶ συνέχισαν τὴν παράδοση. Σήμερα γνωρίζουμε περισσότερα ἀπὸ 50 ὀνόματα Κρητῶν ζωγράφων τῆς περιόδου 1669-1750. Ὅστόσο, μετὰ τὸ 1700 δὲν μπορεῖ νὰ γίνεταί πιά λόγος γιὰ Κρητικὴ Σχολή. Οἱ παράγοντες καὶ οἱ συνθῆκες, ποὺ τὴν εἶχαν γεννήσει καὶ ἀναδείξει, εἶχαν ἐκλείψει πιά ὀριστικά.

Ἰδιαιτέρα μᾶς ἐνδιαφέρουν ἐδῶ μερικοὶ ζωγράφοι, ποὺ ἔζησαν καὶ ἐργάστηκαν στὴν Κρήτη κατὰ τὴ σκοτεινὴ αὐτὴ περίοδο τῆς πρώιμης τουρκοκρατίας (1669-1821). Στους πρώτους μετὰ τὴν ἄλωση τοῦ Χάνδακα χρόνους ἀναφέρεται ὁ Μακάριος Σκορδίλης (περὶ τὸ 1674) καὶ ὁ Γεώργιος Στάης (1705). Ὁ ἱερομόναχος Ἰάκωβος ζωγράφισε περὶ τὸ 1700 μιὰ θαυμάσια εἰκόνα τῆς Παναγίας στὴ μονὴ τῶν Μυριοκεφάλων.

Τὴν πρώτη πεντηκονταετία τοῦ 18ου αἰώνα ὁ πιὸ σημαντικὸς Κρητικὸς ζωγράφος εἶναι ὁ Γεώργιος ἢ Τζώρτζης Καστροφύλακας (1723-1752), τοῦ ὁποῦοι εἰκόνες μεγάλης καλλιτεχνικῆς ἀξίας βρίσκονται σήμερα στὸ Μουσεῖο τῆς Ἀγίας Αἰκατερίνης τοῦ Ἡρακλείου. Ἀξιόλογος καλλιτέχνης, ποὺ ἐργάστηκε στὴν Κύπρο, στὸ Σινᾶ καὶ στὴν Κρήτη εἶναι ὁ Ἰωάννης Κορνάρος (1745-1806). Μιὰ λαμπρὴ εἰκόνα του, μὲ τὸ θέμα «*Μέγας εἰ, Κύριε*» βρίσκεται σήμερα στὴ μονὴ Τοπλοῦ καὶ χρονολογεῖται στὸ 1770. Σύγχρονος τοῦ Κορνάρου ἦταν ὁ ζωγράφος Πολυχρόνης (1775-1810), ποὺ ἐργάστηκε ἐπίσης στὴν Κύπρο, στὸ Σινᾶ καὶ στὴν Κρήτη.

Ἐπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι λειτουργοῦσαν σχολές ζωγραφικῆς στὶς μεγάλες πόλεις τῆς Κρήτης, καὶ ἀσφαλῶς καὶ στὰ μοναστήρια. Δύο σχολεῖα ζωγραφικῆς λειτουργοῦσαν στὸ Χάνδακα κατὰ τὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα, σύμφωνα μὲ τὴν πληροφορία τοῦ συγγραφέα τῆς «*Χωρογραφίας τῆς Κρήτης*».

B'

Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΩΝ ΚΡΗΤΙΚΩΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΝ (1821-1898)

I. Ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1821 στὴν Κρήτη

I. Ἡ δράση τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας στὴν Κρήτη

Τὸ ζήτημα τῆς δράσης τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας στὴν Κρήτη δὲν ἔχει ἀκόμη ἐπαρκῶς μελετηθεῖ. Εἶναι βέβαιο ὅτι οἱ ἀρχηγοὶ τῆς Ἐταιρείας δὲν προγραμματίσαν ἢ δὲν μπόρεσαν νὰ ὀργανώσουν συστηματικὰ τὸν ἐπαναστατικὸ εὐαγγελισμὸ στὴν ἀκραία αὐτὴ περιοχὴ τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἐξαιτίας τῶν δυσμενῶν τοπικῶν συνθηκῶν καὶ τῆς μεγάλης ἀπόστασης. Ἐντούτοις τὰ κηρύγματα τῆς Ἐταιρείας εἶχαν φτάσει καὶ στὴν Κρήτη καὶ πολλοὶ ἐπιφανεῖς Κρητικοὶ ἱερωμένοι, ἔμποροι καὶ διανοοῦμενοι, ποὺ ζοῦσαν στὴν Πόλη ἢ στὶς Παραδουνάβιες Ἡγεμονίες, εἶχαν ἐνωρὶς μυηθεῖ. Οἱ γνωστοὶ Δαιμονάκηδες, φυγάδες στὴ Μολδοβλαχία μετὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ Δασκαλογιάννη, ὁ Ἡρακλειώτης ἔμπορος στὴ Σμύρνη Μαγδαληνὸς ἢ Λαδᾶς, ὁ ἐπίσκοπος Ἱερᾶς Ἀρτέμιος, ὁ μητροπολίτης Γεράσιμος Παρδάλης, ὁ Καλλίνικος Κριτοβουλίδης, οἱ Σφακιανοὶ πλοιοκτῆτες Παναγιώτης Ψαρουδάκης καὶ Ἀνδρέας Φασούλης καὶ πολλοὶ ἄλλοι ἦταν Φιλικοί. Στὸ Ἰάσιο τῆς Μολδοβλαχίας μυήθηκε τὴν 1 Σεπτεμβρίου 1816 ὁ Κρητικὸς λόγιος Ἐμμανουὴλ Βερνάρδος, ποὺ ὑπῆρξε καὶ ὁ πρῶτος ἐπίσημος κήρυκας τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας στὴν Κρήτη. Κατέβηκε στὰ Σφακιά τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1819, φαινομενικὰ γιὰ νὰ φέρει βιβλία καὶ χρήματα στὸ σχολεῖο τῆς Παναγίας τῆς Θυμιανῆς, στὴν πραγματικότητά ὅμως γιὰ νὰ βολιδοσκοπήσει τὴν κατάσταση στὸ νησὶ καὶ νὰ κατηγήσει τοπικοὺς παράγοντες. Ἀνάμεσα στοὺς πολλοὺς ποὺ ἐμύησε ἦταν καὶ ὁ Ἀναγνώστης Μανουσογιαννάκης ἀπὸ τὴ Νίμπρο.

‘Ο Β. Ψιλάκης διασώζει τὸν «ἀνεκφράστως φρικτὸν» ὄρκο τοῦ Μανουσογιαννάκη: «*Εὐχαριστοῦμαι νὰ δοκιμάσω καὶ ὑπομείνω τὸν σκληρότερον θάνατον. ἂν λείψω ἐξ ὄλων τῶν ἄνωθεν ὑποσχέσεών μου ἢ ἂν γίνω ἐπίορκος ἢ προδότης ἢ ἐπίβουλος κατὰ τῶν ὁμογενῶν μου καὶ κατὰ τῶν ἐταίρων τῆς Πατρίδος*».

Τὸ Δεκέμβριο 1819 ἔφτασε στὰ Χανιά ἄλλος ἀπόστολος τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας, ὁ Τζιώτης καθηγητῆς Βαρνάβας Πάγκαλος, ἀπὸ παλαιὰ οἰκογένεια Κρητῶν φυγάδων. Οἱ καρποὶ τῆς δράσης του ὑπῆρξαν πλούσιοι. Ἐμύησε ἀμέσως τὸν γιατρό Ρενιέρη, τὸν Κουβαρίτη, καθὼς καὶ τὸν διαβόητο κρυπτοχριστιανὸ τῆς Μεσαρᾶς Χουσεῖν (Μιχαήλ) Κουρμούλη. Ὁ Βαρνάβας ἐμύησε ἐπίσης τὸν ἐπίσκοπο Κισάμου Μελχισεδὲκ Δεσποτάκη, τὸν ἡγούμενο τῆς μονῆς Πρέβελη Μελχισεδὲκ Τσουδερό, τὸν ἡγούμενο τῆς Γωνιάς Παρθένιο Ραπτάνη, τὸν Ἰωάννη Δαμβέργη ἀπὸ τὸ Ρέθυμνο, τὸν Ἀνδρέα Παχυνάκη ἢ Παχυναντρουλῆ, ἕναν ἀπὸ τοὺς σεμνότερους ἀγωνιστὲς τοῦ 1821, κ.ἄ. Ὁ ἱεροδιάκονος Καλλίνικος ὁ Βερροιαῖος, πού ἱδρυσε στὰ Χανιά ἀλληλοδιδασκτικὴ σχολή, εἶχε σταλεῖ ἐπίσης ἀπὸ τοὺς Φιλικούς. "Ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Ζαχαρίας Πρακτικίδης, ὁ Καλλίνικος «ἐσύστησε καὶ ἀδελφούς τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας τοὺς σημαντικότερους τῆς πόλεως μετὰ τοῦ ἐπισκόπου ἀγίου Κυδωνίας κύρ Καλλινίκου».

"Ἐνα σπάνιο ἔγγραφο, γραμμένο μὲ τὸν κώδικα τῶν Φιλικῶν, πιστοποιεῖ τὴ μύηση τοῦ Σφακιανοῦ Ἰωάννη Μπιράκη: «*Εἰς τὸ ὄνομα τῆς μελλούσης σωτηρίας. Καθιερώνω ἱερέα Φιλικὸν καὶ ἀφιερώνω εἰς τὴν ἀγάπην τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας καὶ τὴν ὑπεράσπισιν τῶν μεγάλων ἱερέων τῶν Ἐλευσινίων συμπολιτῶν τὸν Ἰωάννη Πιράκη τοῦ Γιώργη, ἐκ πατρίδος Σφακία, ἐτῶν πενήτηκοντα πέντε, ὡς θερμὸν ὑπερασπιστὴν τῆς εὐδαιμονίας τῆς πατρίδος, κατηχηθέντα καὶ ὀρκωθέντα παρ' ἐμοῦ (μονογραφὴ δυσανάγνωστη) εἰς Σφακία τῇ εἴκοσι Φιλικῶν, Ἀπριλίου εἴκοσι*».

Ἡ δράση λοιπὸν τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας στὴν Κρήτη ἦταν σημαντικὴ. Ἡ μέλλουσα νὰ ἐκραγεῖ ἐπανάσταση εἶχε ἤδη ἀρκετὰ στηρίγματα, τοὺς ἐπιφανέστερους ἀνθρώπους στὸ νησί. Κατάλογο τῶν Κρητῶν φιλικῶν μὲ 83 ὀνόματα δημοσίευσε πρόσφατα ὁ Στέργιος Μανουράς.

2. Ἡ ἔκρηξη τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1821

Ὁ ἱστορικὸς τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης Σπυρίδων Τρικούπης μέμφεται τοὺς Κρητικούς γιατί βράδυναν νὰ κινηθοῦν: «*Ἄν καὶ ἡ ἐπανάστασις ἐξηπλώθη καθ' ὅλην τὴν Πελοπόννησον καὶ διεδόθη καὶ εἰς τὸ Αἰγαῖον, ἂν καὶ πλοῖα ὑπὸ σημαίαν ἑλληνικὴν ἐφαίνοντο κατὰ τὰ παράλια τῆς Κρήτης, οἱ κάτοικοι αὐτῆς καὶ οἱ ἐπὶ τῶν πεδινῶν καὶ οἱ ἐπὶ τῶν ὄρεινῶν τόπων δὲν ἐσείσθησαν παντάπασιν· οἱ δὲ ἀρχιερεῖς κατέβαλον πᾶσαν φροντίδα εἰς διατήρησιν τῆς ἡσυχίας καθ' ὅλην τὴν νῆσον ἐκδώσαντες ἐγκυκλίους πρὸς τοὺς ὑπὸ τὴν ποιμαντορίαν των*». "Αποψη ὑπερβολικὴ καὶ ἀδικη. Πολὺ διαφορετικὴ καὶ ἀσφαλῶς πιὸ δίκαιη εἶναι ἡ

κρίση του Διονυσίου Κόκκινου: «Τὸ φαινόμενον τῆς ἐπαναστάσεως τῆς Κρήτης εἶναι μοναδικὸν εἰς ὅλην τὴν ἱστορίαν τοῦ ἑλληνικοῦ ἀγῶνος. Ἦτο μία ἔγερσις ἐγκαθεύκτου καὶ ἀλυσσοδέτου τιτᾶνος μὲ μόνην δύναμιν τὴν ἑλληνικὴν του συνείδησιν, τὴν ζωτικότητά του, τὴν φιλοτιμίαν του καὶ τὴν ὀργὴν του. Καὶ αὐτὴ ἡ δύναμις ἦτο ἀρκετὴ ὄχι μόνον διὰ ν' ἀρχίσῃ ἢ ἐπανάστασις ἀφ' ἑαυτῆς, ἀλλὰ καὶ νὰ συνεχισθῇ ἀκατάβλητος, λάμπουσα εἰς τὴν ὅλην ἑλληνικὴν ἐποποιίαν μὲ τὸ φῶς τοῦ αὐθορμήτου της, σχεδὸν ἀγρία ἐκ τῶν ἀνεκδιηγῆτων μαρτυριῶν ἐναντίον τῶν ὁποίων ὑψώθη, καταδυομένη καὶ ἀναδυομένη διαρκῶς ἐντὸς κυμάτων αἵματος, ἀντλοῦσα ὀλοένα δυνάμεις ἀπὸ τὸν σκληρότατον ἀγῶνα της».

Ἡ ἔκρηξη τῆς ἐπανάστασης στὴν Κρήτη ἀμέσως ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἐξέγερση τῆς Πελοποννήσου ἦταν φαινομενικὰ ἀδύνατη. Δύο ἦταν τὰ μεγάλα ἐμπόδια: ἡ παντελής ἔλλειψη ὄπλων καὶ ἐφοδίων καὶ ἡ μεγάλη ἀναλογία τοῦ τουρκικοῦ πληθυσμοῦ καὶ ἡ ἀγριότητά του. Ἡ ἐπαναστατικὴ ἀπόφαση φαίνεται πραγματικὰ παράλογη, ἂν ὑπολογίσει κανεὶς τὶς δυνάμεις τῶν ἀριθμῶν. Ὁ Καλλίνικος Κριτοβουλίδης, ὁ ἐγκυρότερος ἀπομνημονευματογράφος τοῦ κρητικοῦ ἀγῶνα, γράφει χαρακτηριστικὰ: «Ἀπροετοίμαστοι λοιπὸν καὶ ἐγκαταλελειμμένοι εἰς μόνους ἑαυτοὺς κατήλθον εἰς τὸν ἀγῶνα... Τὰ πολεμοφοδία των ἦσαν κατ' ἀρχὰς μόνον τεσσαράκοντα βαρελάκια πυρίτιδος, ἦτοι ὀκάδες 360... Ποῦ δὲ ὁ μόλυβδος καὶ ὁ χάρτης; Τὰ βιβλία τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τὰ βιβλία τῶν στατήρων καὶ ὅ,τι ἕτερον τοῦ εἴδους τούτου εὐρίσκετο πρόχειρον, ἐχρησίμευσαν τὸ πρῶτον διὰ τὴν κατασκευὴν χαρτουσίων καὶ φυσιγιῶν. Ὁ δὲ Κρῆς ἐπὶ πολλοὺς μῆνες ἠγόραζε δι' ἰδίας δαπάνης ἀντὶ τριῶν, τεσσάρων ἢ καὶ πέντε ἰσπανικῶν ταλλήρων ἐκάστην ὀκᾶν πυρίτιδος. Μετρητὰ πρὸς τούτοις ἦσαν τὰ ὄπλα εἰς ἐκείνην τὴν ἐποχὴν, δι' ὧν ἐπέδειξαν τὴν πρώτην ἀντίστασίν των, οὐχὶ βεβαίως πλείοτερα τῶν 1200, ἐξ ὧν μὲν Σφακιανῶν ἦσαν περὶ τὰ ὀκτακόσια...».

Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ἡ ἐπιτήρηση τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν ἦταν ἀγρυπνη. Μόλις ἔγινε γνωστὸ τὸ κίνημα στὴν Πελοπόννησο, ἡ τουρκικὴ διοίκηση τῆς Κρήτης διέταξε τὸ μητροπολίτη Γεράσιμο Παρδάλη νὰ συγκαλέσει στὸ Μεγάλο Κάστρο ὅλους τοὺς ἐπισκόπους τῆς νήσου, προφανῶς γιὰ νὰ κρατηθοῦν ὡς ὄμηροι. Κάτω ἀπὸ τὴν πίεση αὐτὴ ὁ μητροπολίτης ἔστειλε τὶς σχετικὲς προσκλήσεις, ἀλλὰ παραλλήλως εἰδοποίησε μυστικὰ τοὺς ἐπισκόπους νὰ μὴ μεταβοῦν στὸ Ἡράκλειο. Προέβλεπε βέβαια τὴ μέλλουσα μεγάλη σφαγὴ. Ἀπὸ τοὺς πέντε ἐπισκόπους ποὺ ἤρθαν κανένας δὲ σώθηκε.

Οἱ ἐπαναστατικὲς κινητοποιήσεις ἀρχισαν στὰ Σφακιά ἀπὸ τὶς ἀρχὲς Ἀπριλίου 1821. Στις 7 Ἀπριλίου ἔγινε συνέλευση τῶν Σφακιανῶν στὰ Γλυκὰ Νερά, γιὰ νὰ ἐξεταστῆ ἡ γενικὴ κατάσταση στὴν Κρήτη καὶ ἡ δυνατότητα νὰ συμπράξουν πολλὲς ἐπαρχίες σὲ μιὰ ἐνδεχόμενη ἐπανάσταση. Τὸ πάθημα τοῦ 1770 ἦταν γιὰ τοὺς Σφακιανοὺς ὀδυνηρὴ ἐμπειρία καὶ εἶχαν κάθε λόγο νὰ εἶναι προσεκτικοὶ καὶ ἐπιφυλακτικοί. Ἡ

συνέλευση επαναλήφθηκε στις 15 'Απριλίου στην Παναγία τή Θυμιανή. 'Εδῶ ἀποφασίστηκε ἡ ἐπανάσταση, ἀλλὰ οἱ ἐχθροπραξίες ἄρχισαν λίγο ἀργότερα, στις ἀρχές 'Ιουνίου. 'Επίσημη ἡμέρα ἔναρξης τοῦ κρητικοῦ ἀγῶνα θεωρεῖται ἡ 14 'Ιουνίου 1821, ἡμέρα κατὰ τὴν ὁποία σημειώθηκε ἡ πρώτη νικηφόρα μάχη στὸ Λοῦλο Χανίων. Τὴν ἡμερομηνία αὐτὴ παρέχει καὶ ἡ πρώτη ἐπίσημη προκήρυξη τῆς Γενικῆς Συνελεύσεως τῶν Κρητῶν: «Οἱ κάτοικοι τῆς νήσου Κρήτης, πλήρεις ἀπὸ ὑψηλὸν καὶ εὐγενὲς τῆς ἐλευθερίας αἶσθημα, ἔλαβον κατὰ τῆς ὀθωμανικῆς τυραννίας τὰ ὅπλα περὶ τὰς 14 τοῦ μηνὸς 'Ιουνίου ἐν ἔτει 1821...». Σὲ λίγες ἡμέρες οἱ συγκρούσεις γενικεύτηκαν καὶ ἡ Κρήτη ἔμπαινε μὲ τὴ σειρά της στὸν πανελλήνιο ἐπαναστατικὸ χορὸ.

3. Βιαιοπραγίες τῶν Τούρκων

'Η ἐκδίκηση τῶν Τούρκων ὑπῆρξε φοβερή. Στις 19 Μαΐου ἀπαγχονίστηκε ὁ ἐπίσκοπος Κισάμου Μελχισεδὲκ Δεσποτάκης, καὶ ὁ ἐπίσκοπος Κυδωνίας Καλλίνικος Σαρπάκης φυλακίστηκε μαζὶ μὲ τὸ διάκο του 'Αρτέμιο. Οἱ ἡγούμενοι τῶν μοναστηριῶν σκοτώθηκαν ἐπίσης. 'Ομάδα ἐξαγριωμένων μουσουλμάνων μπῆκε στὴ γυναικεία μονὴ τοῦ Τιμίου Προδρόμου, στις Κορακιές 'Ακρωτηρίου, μετόχι τῆς μονῆς Γδερνέτου, καὶ ἀτίμασαν καὶ κατέσφαξαν τὶς μοναχές, ὅπως παραδίδει σχετικὸ χρονικό: «... "Ἦρθαν ἡ δευτέρα ὀμάδα ὀργισμένοι καὶ αὐτοὶ καὶ ὄσες καλόγριες δὲν ἐπροφθάσανε νὰ φύγουνε τὶς ἀτίμασαν καὶ ἐπειτα ἐδώσανε φωτιά στὸ μοναστήρι καὶ ἐφύγαν... "Υστερα ἔμεινε ἔρημο τὸ μοναστήρι καὶ ἀκατοίκητο». Οἱ σφαγές ἦταν ἄγριες καὶ στὴν πόλη τῶν Χανίων, ὅπου 400 χριστιανοὶ χάθηκαν μέσα σὲ λίγες ἡμέρες.

Τὰ ἴδια συνέβησαν καὶ στὸ Ρέθυμνο, ὅπου ὁ ἐπίσκοπος Γεράσιμος Περδικάρης ἢ Κοντογιαννάκης φυλακίστηκε «εἰς ἓνα καταφρονεμένον καὶ ἄχρηστον ὀσπίτιον καὶ τόσον δυσῶδες...». Τὸν ἐπόμενο χρόνο ἀπαγχονίστηκε καὶ αὐτός. Εἶναι ἰδιαίτερα φρικιαστικὴ ἡ πληροφορία ὅτι οἱ Τούρκοι ράντισαν μὲ τὸ αἷμα τῆς καρδιάς του τὶς σημαῖες τους, γιὰ νὰ νικήσουν.

'Αλλὰ οἱ βιαιότητες κορυφώθηκαν στὸ Μεγάλο Κάστρο. Οἱ Τούρκοι τῆς πόλης εἶχαν ζητήσει ἀπὸ τὸν Σερῖφ πασὰ τὴν ἄδεια νὰ ὀπλοφοροῦν ὄλοι. Στις 23 'Ιουνίου ἔφτασε στὸ λιμάνι τοῦ Κάστρου τουρκικὸ πλοῖο, ποῦ ἔφερε τὴν εἶδηση γιὰ τὶς βιαιοπραγίες στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ στὴ Σμύρνη καὶ τὸν ἀπαγχονισμό τοῦ πατριάρχη. Αὐτὸ ἦταν τὸ ἔναυσμα γιὰ τὴ μεγαλύτερη σφαγὴ ποῦ γνώρισε ἡ Κρήτη καὶ ἔμεινε στὴ μνήμη τοῦ λαοῦ ὡς «ὁ μέγας ἀρπεντές». Τὸ πρωὶ τῆς 24 'Ιουνίου οἱ Τούρκοι ἔσφαξαν τὸ μητροπολίτη Γεράσιμο Παρδάλη καὶ τοὺς ἐπισκόπους Κνωσοῦ Νεόφυτο, Χερρονήσου 'Ιωακείμ, Λάμπης καὶ Σφακίων 'Ιερόθεο, Σητείας Ζαχαρία καὶ Διοπόλεως Καλλίνικο. 'Η μητρόπολη λεηλατήθηκε καὶ παραδόθηκε στις φλόγες, ἐνῶ οἱ ἡγούμενοι τῶν μοναστηριῶν καὶ ἄλλοι κληρικοὶ βρῆκαν ἐπίσης τραγικὸ θάνατο. Σὲ 800 ὑπολογίζονται οἱ νεκροὶ

τῆς ἡμέρας ἐκείνης στό Μεγάλο Κάστρο καί στά περίχωρα. Ἀνάμεσά τους ἦταν οἱ ἐπισημότεροι Ἕλληνες, ὅπως ὁ διάσημος γιά τή λογιότητά του γιατρός Ἰωάννης Λευθεραῖος. Μόνο οἱ ἔντονες διαμαρτυρίες τῶν ὑποπροξένων τῆς Ἀγγλίας καί τῆς Γαλλίας συγκράτησαν τοὺς Τούρκους καί ἔσωσαν τοὺς Ἕλληνες ἀπὸ τὴν ὀλοσχερῆ ἐξολόθρευση.

Ἀνάλογα ἔγιναν καί στὴν ἀνατολική Κρήτη. Τὸν ἐπίσκοπο Πέτρος Ἰωακείμ τὸν ἔσφαξαν οἱ Τούρκοι τοῦ Χουμεριάκου στὴ μονὴ Ἀρετίου. Ἡ μονὴ Τοπλοῦ λεηλατήθηκε καί πολλοὶ μοναχοὶ σφάγηκαν. Ἐνα ἔγγραφο ἀπὸ τὰ Σφακιά μᾶς δίνει ὅλη τὴ δραματικὴ εἰκόνα τῆς τουρκικῆς θηριωδίας: «... μᾶς ἦλθαν τόσα καὶ τόσα κακὰ καὶ δυστυχίαι ἀπὸ τοὺς ἀθέους καὶ ἀπίστους Ἀγαρηνοὺς, τοὺς ἐχθροὺς μας, εἰς ὅλον τὸ γένος μας, εἰς τὴν ἀθλίαν Κρήτην ὅμως ἐγίνη πολὺ κακὸν εἰς τοὺς χριστιανούς, βάνοντας ἀρχὴν ἀπὸ τοὺς ἀρχιερεῖς καὶ ἱερεῖς, μοναχοὺς καὶ λαϊκοὺς καὶ ἀφάνισαν καὶ ἐφόνευσαν ὅλους... τοὺς ἄλλους ἀπὸ φούρκα, σπαθὶ καὶ μπάλλα τοὺς ἐπέρασαν. Ἦγουμένους τῶν ἱερῶν μοναστηρίων, ἱερεῖς καὶ μοναχοὺς καὶ καθεζῆς ὅσους ἤσαν ἄλλους ἐδιχοτόμησαν, ἄλλους ἀπὸ δυσβάτους καὶ ἐγκρεμνώδεις τόπους κατεκρήμνισαν, τὰς ωραίας γυναικας ἐκράτηξαν διὰ κακὴν τῶν ἐπιθυμίαν, τὰ ἀπὸ μασθοὺς βρέφη ἐδιχοτόμουν, τὰ ἀπὸ ἕξ καὶ ἐπτὰ χρονῶν παιδιὰ τὰ ἐτούρκιζαν οἱ ἐπάρατοι, φωτιά εἰς τὰς ἐκκλησίας... καὶ ἄλλα τινὰ ἀνόσια ἔπραττον οἱ ἀνοσιουργοὶ βάρβαροι...». Κάτω ἀπὸ τίς συνθῆκες αὐτὲς εἶναι πραγματικὰ ἀξιοθαύμαστο τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἐπανάσταση στὴν Κρήτη κηρύχθηκε καὶ γιγαντώθηκε καὶ κρατήθηκε δέκα ὀλόκληρα χρόνια ζωντανή.

4. Τὰ γεγονότα τοῦ πρώτου ἔτους

Ἡ κρητικὴ ἐπανάσταση εἶχε φυσικὸ κέντρο καὶ ὀρηκτήριο τὰ Σφακιά. Ἀπὸ τὰ Σφακιά ξαπλώθηκε μὲ ταχύτητα φυσικοῦ φαινομένου σὲ ὅλη τὴ Δυτικὴ Κρήτη. Οἱ Τούρκοι ἐπιχείρησαν ἐπανειλημμένως νὰ διαλύσουν τίς ἐπαναστατικὲς ἐστίες στὰ ὄρεινὰ χωριὰ τῆς Κυδωνίας καὶ τοῦ Ἀποκόρωνα, γιὰ νὰ κινηθοῦν πρὸς τὰ χωριὰ τῶν Σφακίων. Ἀγριεὲς μάχες διεξάγονται κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1821 στὰ Κεραμειά, στὴ Μαλάξα καὶ στὸν Ἀποκόρωνα. Τοὺς ἐπαναστάτες ὀδηγοῦν οἱ Σφακιανοὶ ὀπλαρχηγοὶ Ἀ. Παναγιώτου καὶ Γεώργιος Δασκαλάκης (ἢ Τσελεπῆς, ἐγγονὸς τοῦ Δασκαλογιάννη), ὁ Σήφακας ἀπὸ τὸν Ἀποκόρωνα καὶ οἱ ἀδελφοὶ Χάληδες (Ἰωάννης καὶ Βασίλειος) ἀπὸ τὸ Θέρισσο. Οἱ προσπάθειες τῶν Τούρκων ἀποτυγχάνουν. Οἱ ἀγᾶδες τῶν χωριῶν ἀναγκάζονται νὰ ζητήσουν καταφύγιο στό φρούριο τῶν Χανίων, ὅπου οἱ συνθῆκες γίνονται ὀλοένα καὶ δυσκολότερες ἀπὸ ἔλλειψη τροφίμων καὶ ἐφοδίων. Σημαντικὴ νίκη σημείωσαν οἱ Ἕλληνες στίς 15 Ἰουνίου στοὺς Λάικους τῆς Κυδωνίας. Ὁ Λατῖφ πασᾶς τῶν Χανίων μὲ 5.000 ἄνδρες ἡττήθηκε κατὰ κράτος καὶ ὁ στρατός του διασκορπίστηκε στὴν προσπάθειά του νὰ πατήσει τὸ Θέρισσο, ἰσχυρὸ ἐπικρασιατικὸ κέντρο στὴν ὄρεινὴ Κυδωνία.

Κατά την υποχώρησή τους οι Τούρκοι έγκατέλειψαν τόν όπλισμό και τὰ εφόδιά τους. Μὲ τὴ νίκη αὐτὴ ἡ ἐπανάσταση στερεώθηκε στὴν περιοχή τῶν Χανίων.

Ἐνάλογα συνέβησαν καὶ στὴν περιοχή τοῦ Ρεθύμνου. Ἐνα τουρκικὸ ἐκστρατευτικὸ σῶμα, ποὺ ἐπιχείρησε νὰ κινηθεῖ πρὸς τὰ Σφακιά, χτυπήθηκε ἀπὸ τοὺς Ρεθυμνιωτὲς ὄπλαρχηγούς Ἀναγνώστη καὶ Πέτρο Μανουσέλη, Γεώργιο Δεληγιαννάκη, Ἀντώνιο Μελιδόνη, Γεώργιο Τσουδερό κ.ἄ. στὰ Ρούστικα καὶ στὸν Ἅγιο Κωνσταντῖνο καὶ ἀποδεκατίστηκε (17 Ἰουνίου). Οἱ ἀρχηγοὶ τῶν Τούρκων Κουντούρης καὶ Γλυμίδης σκοτώθηκαν κατὰ τὶς συγκρούσεις αὐτές. Τὴν ἴδια ἡμέρα οἱ ὄπλαρχηγοὶ Ροῦσος Βουρδουμπᾶς, Β. Κουρμούλης, Γ. Τσουδερός, Γεώργιος Πωλογεώργης καὶ Ἀντ. Μελιδόνης ἀντιμέτωπισαν ἐπίθεση τῶν Ἀμπαδιωτῶν Τούρκων τοῦ Ἀμαρίου στὴ θέση Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Καημένος. Ἡ νίκη τῶν ἐπαναστατῶν ἦταν μεγάλη. Ἀπὸ τὰ λάφυρα τῶν ἐχθρῶν ὄπλιστηκαν πολλοὶ ἄοπλοι ἐπαναστάτες.

Στὶς ἀνατολικὲς ἐπαρχίες ἡ ἐπανάσταση ἐκδηλώθηκε λίγες ἡμέρες ἀργότερα. Ἡ πεδινὴ φύση τῆς περιοχῆς, ἰδιαιτέρως στὰ Ἡρακλειώτικα, ἡ μεγάλη ἀπόσταση ἀπὸ τὰ Σφακιά, τὸ φυσικὸ ὄχυρὸ τῆς κρητικῆς ἐπανάστασης, ἀλλὰ καὶ οἱ προληπτικὲς βιαιότητες τῶν Τούρκων μὲ τὶς ἀθρόες σφαγὲς ἦταν φυσικὸ νὰ κάνουν διστακτικοὺς τοὺς κατοίκους τῆς περιοχῆς. Στὴν περιοχή τοῦ Ἡρακλείου ἡ ἐπανάσταση ξεκίνησε ἀπὸ τὴ Μεσαρά, ἡ ὁποία γειτονεῦει μὲ τὸ Μυλοπόταμο καὶ τὸν Ἅγιο Βασίλειο. Ψυχὴ τῆς ἐπανάστασης ἐδῶ ἦταν ὁ Μιχάλης Κουρμούλης, ἀπὸ τὴ μεγάλη οἰκογένεια τῶν κρυπτοχριστιανῶν τῆς Μεσαράς. Μὲ τὶς πρῶτες κιόλας ἐπαναστατικὲς κινητοποιήσεις, οἱ Τούρκοι ἔκριναν σκόπιμο νὰ περιοριστοῦν στὰ μεγάλα φρούρια καὶ στὰ ὄχυρά χωριὰ τῆς ὑπαίθρου.

Οἱ Τούρκοι γνώριζαν καλὰ ὅτι ἡ κρητικὴ ἐπανάσταση δὲ θὰ μπορούσε νὰ κατασταλεῖ παρὰ μόνον μὲ τὴν καταστροφὴ τῶν Σφακίων. Κατὰ τὰ τέλη Ἰουλίου 1821 ὁ Σερὶφ πασᾶς τοῦ Ἡρακλείου, μὲ τὴν ιδιότητα τοῦ σερασκέρη τῆς Κρήτης, ὀργάνωσε μεγάλη ἐκστρατεία, στὴν ὁποία συνέπραξαν καὶ οἱ ἄλλοι πασᾶδες τοῦ νησιοῦ. Ἰσχυρὸ ἐκστρατευτικὸ σῶμα 3.500 ἀνδρῶν, μὲ πυροβολικὸ καὶ ἰππικὸ, ξεκίνησε ἀπὸ τὸ Ἡράκλειο, μὲ ἀρχηγὸ τὸν διαβόητο Καοῦνη. Ὁ Ὀμὲρ ἀγὰς τῆς Σητείας ἔστειλε καὶ αὐτὸς 1.500 ἄνδρες καὶ ὁ Ὀσμάν πασᾶς τοῦ Ρεθύμνου κινητοποίησε περισσότερους ἀπὸ 2.000 ἄνδρες. Ἐτσι ἡ τουρκικὴ δύναμη ἀπὸ τὰ ἀνατολικά καὶ τὸ Ρέθυμνο ἔφτασε στοὺς 8.000 ἄνδρες. Προσπάθεια τῶν Ἑλλήνων νὰ ἀναχαιτίσουν τὴν τουρκικὴ στρατιὰ στὴν περιοχή τοῦ Ρεθύμνου ἀπέτυχε καὶ πολλοὶ ὄπλαρχηγοὶ σκοτώθηκαν, ὅπως ὁ γενναῖος παπα-Γιάννης Σκορδίλης. Οἱ ἐπαναστάτες ἀναγκάστηκαν νὰ ἀποσυρθοῦν σὲ περισσότερὸ ἀσφαλεῖς θέσεις, ἐνῶ ὁ τουρκικὸς στρατὸς κατέστρεψε τὰ χωριὰ τοῦ Ἀποκόρωνα καὶ ἔφτασε στὸν κόλπο τῆς Σούδας, ὅπου ἐνώθηκε μὲ τὸ στρατὸ τοῦ πασᾶ τῶν Χανίων. Οἱ καταστροφὲς τῆς περιοχῆς τοῦ Ἀποκόρωνα εἶναι ἀνεκδιήγητες. Τὰ

θύματα τῆς τουρκικῆς θηριωδίας, κυρίως γέροι καὶ γυναικόπαιδα, ξεπέρασαν τὶς 3.000. Μόνο στὸ Θέρισο κατόρθωσαν οἱ ἐπαναστάτες νὰ ἀναχαιτίσουν τὴν ὀρμὴ τῶν τουρκικῶν δυνάμεων. Στὴ μάχη τῆς 19 Αὐγούστου, ποὺ ἐγίνε ἐκεῖ, οἱ Τοῦρκοι ἔχασαν 200 ἄνδρες καὶ ὁ ἴδιος ὁ Καοῦνης σκοτώθηκε. Ἄλλὰ καὶ πολλοὶ Κρητικοὶ ἔχασαν τὴ ζωὴ τους, ὅπως ὁ Στέφανος Χάλης.

Οἱ Σφακιανοὶ εἶχαν ἤδη ἀντιληφθεῖ τὴν κρισιμότητα τῆς κατάστασης καὶ ἔκαναν δραματικὲς ἐκκλήσεις γιὰ ἐπείγουσα βοήθεια. Σὲ ἔγγραφο τῆς 14 Αὐγούστου 1821 πρὸς τοὺς Σπετσιῶτες ἔγραψαν: «*Στενοχωρημένοι εἴμεθα ἀπὸ ὅλα, δύναμις πλέον δὲν μᾶς ἔμεινε, καθ' ὅτι ὁ ἐχθρὸς μᾶς πολεμᾷ καὶ διὰ ξηρᾶς καὶ διὰ θαλάσσης, βέβαια ἢ ἔλλειψις τῶν ἑλληνικῶν πλοίων εἶναι ὁ ἀφανισμὸς τῶν χριστιανῶν...*». Ζητοῦν ἐναγωνίως «*μπαρούτια, μολύβια, ἄρματα*», ἀλλὰ προπαντὸς μερικὰ πλοῖα, ποὺ θὰ κάμουν τὴν ἐμφάνισή τους στὰ κρητικὰ παράλια καὶ θὰ κατατρομάξουν τοὺς Τοῦρκους. Σὲ ἄλλο ἔγγραφο, μὲ τὴν ἴδια χρονολογία, γράφουν πρὸς τοὺς προκρίτους τῶν Σπετσῶν: «*Δὲν μᾶς ἔμεινεν πλέον οὔτε καιρὸς οὔτε νοῦς διὰ νὰ σᾶς διηγηθῶμεν τὴν ἀθλίαν κατάστασιν τῆς πατρίδος μας. Ὁ ἤδη ἐρχόμενος πρὸς τὴν ἀγάπην σας καπετὰν Παῦλος Μπελιβανάκης θέλει σᾶς ἐκτραγωδήσει διὰ ζώσης φωνῆς τὸν τέλειον ἀφανισμὸν τῆς πατρίδος. Οἱ ἐχθροὶ ἐβγήκαν καὶ ἀπὸ τὰ τρεῖς χῶρας (δηλ. τὰ τρία μεγάλα φρούρια) ἕως 25 χιλιάδες ὁμοῦ μὲ τοὺς βεζυράδες τῆς Κρήτης καὶ μᾶς περικύκλωσαν ἀπὸ τὴν στερεὰν καὶ ὦρα τὴν ὦρα ὀρμοῦσιν εἰς τὸ καστέλλιόν μας... Λοιπὸν, διὰ ἀγάπην Χριστοῦ κάμετε, στείλετε μερικὰ ἀπὸ τὰ εὐλογημένα καράβια σας, ὅσα κρίνετε εὐλογον, νὰ ἀπαντήσωμεν τὴν ὀρμὴν τῶν ἐχθρῶν...».*

Ἡ ἀναμενόμενη βοήθεια δὲν ἔφτασε, βέβαια, καὶ οἱ Τοῦρκοι μὲ τὸν Ὅσμὰν πασᾶ τοῦ Ρεθύμνου κατόρθωσαν νὰ εἰσδύσουν στὰ Σφακιά στίς 29 Αὐγούστου. Ἡ ἐπαρχία ὑπέστη φρικτὴ καταστροφή, ἀνάλογη μὲ ἐκείνη τοῦ 1770. Οἱ ὀπλαρχηγοὶ στὴν ἀγωνιώδη προσπάθειά τους νὰ σώσουν τὶς οἰκογένειές τους καὶ τὸν ἄμαχο πληθυσμὸ, ποὺ ἔντρομος εἶχε καταφύγει στὰ φαράγγια καὶ στίς παραλίες μὲ τὴν ἐλπίδα τῆς σωτηρίας μὲ πλοῖα, δὲν πρόβαλαν οὐσιαστικὴ ἀντίσταση στὸν ἐχθρό. Οἱ ἀπομνημονευματογράφοι τοῦ κρητικοῦ ἀγῶνα (Κριτοβουλίδης, Πρακτικίδης) κατηγοροῦν ἀνοικτὰ τοὺς Σφακιανούς καὶ ἀποδίδουν τὴν καταστροφή στὴν ἀλαζονικὴ ἀδιαφορία, στὴν ἀδράνεια, στίς μικροψυχίες καὶ στίς προσωπικὲς ἀντιθέσεις τους. Χάθηκε ἔτσι μιὰ λαμπρὴ εὐκαιρία νὰ συντριβεῖ ἡ τουρκικὴ στρατιὰ μὲ ἐνέδρες καὶ μὲ κλεφτοπόλεμο σὲ μιὰ περιοχὴ ποὺ ἀπὸ τὴ φύση τῆς προσφέρεται σὲ τέτοιου εἴδους ἀγῶνα. Μετὰ τὴν καταστροφή τῶν Σφακιῶν οἱ Τοῦρκοι ἐπέστρεψαν στὰ φρούριά τους. Ἡ ἐπανάσταση στὴν Κρήτη φάνηκε νὰ ἔχει κατασταλεῖ καὶ οἱ Τοῦρκοι ἔσπευσαν νὰ διαβεβαιώσουν γι' αὐτὸ τὴν Ἰψηλὴ Πύλη.

Ἐντούτοις ἡ ἐπανάσταση κρατοῦσε ἀκόμη καὶ γρήγορα ἀναζωπυρώθηκε. Τὸ Σεπτέμβριο καὶ Ὀκτώβριο τοῦ 1821 οἱ ἐπαναστάτες κατόρθωσαν νὰ ἀνασυντάξουν τὶς δυνάμεις τους καὶ νὰ ἀπωθήσουν τοὺς Τοῦρκους

από τόν Ἀποκόρωνα καί τήν Κυδωνία. Ὡστόσο εἶχε γίνει πιά σαφές ὅτι ὁ ἀγώνας δέν μπορούσε νά συνεχιστεῖ μέ ἐπιτυχία, ἂν δέν ὑπῆρχε ἐνιαία στρατιωτική καί πολιτική διοίκηση. Ἡ πολυαρχία, ἡ φιλοδοξία καί ἡ μόνιμη ἀσυμφωνία τῶν ὀπλαρχηγῶν, ἰδιαίτερα τῶν Σφακιανῶν καί τῶν Κατωμεριτῶν, ἐμπόδιζαν τήν κοινή καί προγραμματισμένη μέ στρατιωτικό σχέδιο πολεμική δράση. Ἡ ἀνάδειξη ἐξάλλου ἐνός ἀρχηγοῦ θά δημιουργοῦσε στενότερο σύνδεσμο μέ τίς ἄλλες ἐλληνικές περιοχές καί θά ἐόνσοῦσε τήν ὑποστήριξη τοῦ κρητικοῦ ἀγώνα. Οἱ Κρητες ἀπευθύνθηκαν πρὸς τόν Δημήτριο Ὑψηλάντη καί τοῦ ζήτησαν τὸ διορισμὸ ἐνός Γενικοῦ Ἀρχηγοῦ τῆς Κρήτης.

5. Πολιτική ὀργάνωση τῆς Κρήτης. Ὁ Μιχαὴλ Κομνηνὸς Ἀφεντούλης

Οἱ Σφακιανοί, ποὺ συνήθως κατηγοροῦνται ὡς φίλαρχοι καί ἀπειθάρχχοι, ὀργάνωσαν ἀπὸ τίς παραμονές κιόλας τῆς ἐπανάστασης μιὰ ὑπέρτατη πολιτική ἀρχή, τῆ γνωστὴ «Καγκελλαρία Σφακιῶν», μιὰ συλλογικὴ δηλαδὴ διοίκηση γιὰ τὴ διαχείριση τοῦ ἐπικείμενου μεγάλου ἀγώνα. Ὁ Κριτοβουλίδης γράφει σχετικά: «Κατὰ τὴν γενομένην ἐκ τινῶν ἐπαρχιῶν ἐν Σφακίῳ συνάθροισιν εἶχεν ἀποδειχθῆ καὶ ἐπιτροπὴ πολιτικὴ, ἣτις ἔλαβε τὸν τότε συνήθη τίτλον «Καγκελλαρία Σφακιῶν», ἔχουσα καὶ σφραγίδα φέρουσαν ὡς τύπον τὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας μὲ ἐπιγραφήν «Παναγία Λουτροῦ», ἐκ τῆς οὕτω τετιμημένης ἐκκλησίας κατὰ τὸν λιμένα Λουτροῦ».

Ἡ Καγκελλαρία ἐπικυρώθηκε ἀπὸ τὴ Γενικὴ Συνέλευσι, ποὺ ἔγινε στὴν Παναγία τῆ Θυμανῆ (29 Μαΐου 1821). Τὸ ἔργο τῆς ὑπῆρξε σημαντικὸ, παρὰ τίς ἐγγενεῖς δυσχέρειες. Δέν ἦταν μόνον ἡ Γενικὴ Ἀρχὴ τῆς ἐπανάστασης, ἀλλὰ ἀνέλαβε καί τὸ δύσκολο ἔργο τοῦ ἐφοδιασμοῦ τῶν ὀπλαρχηγῶν μέ ὄπλα καί πολεμοφόδια, τὴν προστασία τοῦ ἄμαχου πληθυσμοῦ, τὴ διενέργεια ἐράνων καί τὴν ἴδρυση νοσοκομείου στὸ Λουτρό τῶν Σφακιῶν. Ὡστόσο, ἡ Καγκελλαρία δέν ἦταν σὲ θέση νὰ ἀντιμετωπίσει τίς πολλὰς τοπικὰς καί προσωπικὰς ἀντιθέσεις καί φιλοδοξίες τῶν ἀρχηγῶν. Ἔτσι, ζήτησε ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση, δηλαδὴ ἀπὸ τὸν Δημήτριο Ὑψηλάντη, ὡς ἐκφραστὴ τῆς ὑπέρτατης ἐπαναστατικῆς ἐξουσίας, τὸ διορισμὸ ἐνός Γενικοῦ Ἀρχηγοῦ «εἰς τὸν ὁποῖον νὰ ὑποταχθοῦν οἱ μεταξὺ τῶν ἐρίζοντες καὶ οὐδένα ὑπέρτερον τοῦ ἄλλου ἀναγνωρίζοντες Κρητες ὀπλαρχηγοί». Εἶναι μάλιστα χαρακτηριστικὸ ὅτι γιὰ τὴ θέση τοῦ Γενικοῦ Ἀρχηγοῦ δέν ὑποδείχθηκε κανένας Κρητικὸς ἐκτὸς ἀπὸ τὸ διαβόητο ὀπλαρχηγὸ τῆς Μεσαρᾶς κρυπτοχριστιανὸ Χουσεῖν-Μιχαὴλ Κουρμούλη, ἀλλὰ ἡ πρόταση δὲ βρῆκε καμιά ἀνταπόκριση. Ὁ Δημήτριος Ὑψηλάντης ὑπέδειξε τότε τὸν Ἀλέξανδρο Καντακουζηνό, ὁ ὁποῖος ὅμως ἀρνήθηκε. Ἀπευθύνθηκε ἔπειτα στὸν Μιχαὴλ Κομνηνὸ Ἀφεντούλη (ἢ Ἀφεντούλιεφ), ὁ ὁποῖος ἀποδέχθηκε πρόθυμα τὸ τιμητικὸ ἀξίωμα. Ὁ Ἀφεντούλης κατέβηκε στὴν Κρήτη τὸ Νοέμβριον τοῦ 1821 καὶ παρέμεινε στὸ νησί ἕνα ἀκριβῶς χρόνον, ὡς τὸ Νοέμβριον τοῦ 1822, φέροντας τὸν πομπώδη καὶ ἐνοχλητικὸ τίτλον τοῦ «Γενικοῦ Ἐπάρχου καὶ Ἀρχιστρατήγου τῆς Κρήτης».

Ἡ ἐπιλογή τοῦ Ἀφεντούλη στὴ θέση τοῦ Γενικοῦ Διοικητῆ τῆς Κρήτης δὲν ἔλυσε τὰ προβλήματα, ἀλλὰ ἀντίθετα τὰ περιέπλεξε. Οἱ Κρητικοὶ δὲν ἀνέχονταν νὰ τοὺς διοικεῖ ἕνας ξένος, ποὺ δὲν γνώριζε οὔτε τὸ χαρακτήρα οὔτε τὰ προβλήματα τοῦ τόπου. Ἡ ἐξωτερικὴ του ἐμφάνιση καὶ ἡ σωματικὴ του δυσμορφία δὲν μποροῦσαν νὰ ἐμπνεύσουν ἐμπιστοσύνη καὶ σεβασμό, ἐνῶ οἱ ψυχικὲς του ἀδυναμίες καὶ προπαντὸς ἡ ἀμετρη φιλοδοξία καὶ ἡ ὑπεροψία του τὸν ἔκαναν ἀντιπαθητικό. Τὴ θέση του ἐξάλλου τὴν ὑπέσκαπταν οἱ φανερὲς καὶ κρυφὲς ἀντιθέσεις τῶν Κρητικῶν καὶ ἰδιαίτερα τῶν Σφακιανῶν, μὲ τοὺς ὁποίους ὁ Ἀφεντούλης βρισκόταν σὲ συνεχῆ διάσταση. Γιὰ νὰ ἐνισχύσει τὴ θέση του ἐπιχείρησε νὰ προσεταιρισθεῖ μερικοὺς ὀπλαρχηγούς, στοὺς ὁποίους ἀπένευμε τίτλους καὶ διακρίσεις. Αὐτὸ ἦταν ὀλέθριο σφάλμα, γιατί μεγάλωσε τὶς ἀντιθέσεις καὶ ὀδήγησε σὲ βαθεῖα κρίση τὸν κρητικὸ ἀγώνα. Ἀκόμη καὶ δολοφονίες μεταξὺ τῶν ὀπλαρχηγῶν σημειώθηκαν. Ὁ Σφακιανὸς Ρ. Βουρδουμπᾶς σκότωσε τὸν Ἀντώνιο Μελιδόνη, στὸν ὁποῖο ὁ Ἀφεντούλης εἶχε ἀπονεύσει τὸ βαθμὸ τοῦ πεντακοσιάρχου.

Μερικὲς πολεμικὲς ἀτυχίες, ποὺ ἀποδόθηκαν στὴν ἀδεξιότητα τοῦ Ἀφεντούλη, ἔκαμαν ἀκόμη πῶς δύσκολη τὴ θέση του. Τὸ Μάρτιο τοῦ 1822 ὀργάνωσε τὴν πολιορκία τοῦ Ρεθύμνου, ὑπολογίζοντας σὲ εὐκολὴ ἐκπόρθηση τοῦ φρουρίου. Ἀλλὰ ἡ πολιορκία ἀπέτυχε καὶ οἱ ἀπώλειες ὑπῆρξαν βαρεῖες. Ἀνάμεσα στοὺς νεκροὺς ἦταν καὶ ὁ Γάλλος φιλέλληνας λοχαγὸς Βαλέστρας. Δύο μῆνες ἀργότερα οἱ ἐπαναστάτες ἠττήθηκαν στὴ Μαλάζα (10-11 Μαΐου 1822).

Οἱ σύγχρονοι τοῦ Ἀφεντούλη ἀπομνημονευματογράφοι καὶ οἱ μεταγενέστεροι ἱστορικοὶ τῆς Κρήτης τὸν κρίνουν μὲ ὑπερβολικὴ αὐστηρότητα καὶ τοῦ ἀποδίδουν βαρύτετους χαρακτηρισμούς. Παρ' ὅλα αὐτά, πρέπει νὰ τοῦ ἀναγνωριστεῖ ὅτι εἶχε ἀναμφισβήτητες ὀργανωτικὲς ικανότητες καὶ τὸ ἔργο του στὴν Κρήτη δὲν ὑπῆρξε ἐξ ὀλοκλήρου ἀρνητικό. Ἀπεναντίας, ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του ἡ ἐπανάσταση στερεώθηκε καὶ γενικεύτηκε σὲ ὅλο τὸ νησί, πράγμα ἰδιαίτερα σημαντικό. Ἡ περίοδος τῆς ἀρχῆς του, ἀπὸ τὸ Νοέμβριο 1821 ἕως τὸν Ὀκτώβριο 1822 εἶναι χωρὶς ἀμφιβολία ἡ ἐνδοξότερη περίοδος τῆς κρητικῆς ἐπανάστασης. Ἄν ὑπῆρξαν σφάλματα καὶ παραλείψεις καὶ πολεμικὲς ἀποτυχίες, σημειώθηκαν καὶ μεγάλες ἐπιτυχίες καὶ ἡ ἐπανάσταση κρατήθηκε παντοῦ ζωντανή. Οἱ Τοῦρκοι τῆς Κρήτης δὲν μπόρεσαν νὰ τὴν καταπνίξουν, ὅπως ὑπολόγιζαν. Εἶναι ἀκόμη σημαντικό ὅτι ὁ Ἀφεντούλης ἐπιδίωξε νὰ ὀργανώσει πολιτικὰ τὸν ἀγώνα καὶ νὰ ἐτοιμάσει σχέδιο πολιτικοῦ ὀργανισμοῦ. Αὐτὸς ἦταν ὁ σκοπὸς του ἀπὸ τὶς πρῶτες κιόλας μέρες τῆς ἐξουσίας του: «*νὰ βάλω τὰ πράγματα εἰς τὴν τάξιν καὶ νὰ συστήσω σύστημα γενικῆς ἐνταῖθα βουλῆς*», γράφει στὸν Κουντουριώτη (26 Νοεμβρίου 1821). Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸν κάλεσε τὸ φίλο του Πέτρο Ὁμηρίδη Σκυλίτση, ποὺ εἶχε ἤδη ἐκπροσωπήσει τὸ νησί ὡς «*παραστάτης τῆς νήσου Κρήτης*» στὴν Πρώτη Ἐθνικὴ Συνέλευση τῆς Ἐπιδαύρου.

6. Τὸ Προσωρινὸν Πολίτευμα τῆς νήσου Κρήτης

Ἀπὸ 11-21 Μαΐου 1822 συγκλήθηκε στοὺς Ἀρμένους Ἀποκορώνου Γενικὴ Συνέλευση τῶν Κρητῶν, γιὰ τὴν ψήφιση Προσωρινοῦ Πολιτεύματος καὶ γιὰ τὴν ἀνάδειξη τῶν φροντιστῶν τοῦ ἀγῶνα. Στὴ Συνέλευση αὐτῇ, στὴν ὁποία ἔλαβαν μέρος περίπου 40 ἐκπρόσωποι τῶν κρητικῶν ἐπαρχιῶν, προήδρευσε ὁ Πέτρος Ὁμηρίδης Σκυλίτσης, ἔπειτα ἀπὸ ἐπίμονες παρακλήσεις τοῦ Ἀφεντούλη. Ὁ Σκυλίτσης τήρησε στάση διαλλακτικὴ καὶ ἐργάστηκε γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς γαλήνης στὸ νησί καὶ γιὰ τὴν εὐόδωση τῶν ἐργασιῶν τῆς Συνέλευσης.

Κατὰ τὸ σύστημα καὶ τῶν ἄλλων ἑλληνικῶν περιοχῶν, ἡ Γενικὴ Συνέλευση τῶν Κρητῶν ἐξέδωσε «Προκήρυξιν Ἐλευθερίας», καὶ ψήφισε σχέδιο συντάγματος, μὲ τὸν τίτλο: «Προσωρινὴ Πολιτεία τῆς νήσου Κρήτης». Τὸ σχέδιο αὐτὸ προέβλεπε 7 μέρη: 1) Περὶ θρησκείας, 2) Περὶ γενικῶν δικαιωμάτων τῶν κατοίκων τῆς νήσου, 3) Περὶ τῆς περιοχῆς τῆς νήσου, 4) Περὶ Διοικήσεως, 5) Περὶ ἐκλογῆς τῆς Διοικήσεως, 6) Περὶ χρεῶν καὶ δικαιωμάτων τῶν διοικούντων, καὶ 7) Περὶ γενικῆς τάξεως καὶ ἀλληλογραφίας. Τὰ δύο πρῶτα τμήματα (ἄρθρα 1-11) εἶναι ἀπόλυτα ὅμοια ἀκόμη καὶ στὴ φραστικὴ τους διατύπωση μὲ τὸ σύνταγμα τῆς Ἐπιδαύρου.

Ἡ Γενικὴ Συνέλευση τῶν Ἀρμένων ψήφισε ἐπίσης ἓνα «Σχέδιον προσωρινῆς Διοικήσεως τῆς νήσου Κρήτης», ποὺ προέβλεπε τὴ διαίρεση τοῦ νησιοῦ σὲ 4 ἐπαρχίες (=διαμερίσματα, νομούς), μὲ ὑποδιαίρέσεις σὲ τμήματα (=ἐπαρχίες) καὶ κοινότητες. Τὴν κεντρικὴ διοίκηση ἀσκοῦν ὁ Γενικὸς Ἐπαρχος καὶ ἡ Γενικὴ Καγκελαρία, τὴν ὁποία ἀποτελοῦν ὁ Γενικὸς Γραμματεὺς καὶ οἱ Φροντιστὲς Οἰκονομίας, Ἀστυνομίας, Πολέμου, Θαλάσσης καὶ Δικαιοσύνης. Στὶς πρωτεύουσες τῶν διαμερισμάτων θὰ ὑπῆρχαν Ἐπαρχοὶ, Φροντιστὲς καὶ Λιμενάρχες. Προβλεπόταν ἐπίσης ὁ τύπος τῆς κρητικῆς σημαίας, καθὼς καὶ σφραγίδα μὲ τὴν ἐνδειξὴ «Διοίξεις τῆς νήσου Κρήτης». Ἡ ἀντιπροσώπευση τῆς Κρήτης στὴν ἐθνικὴ βουλὴ θὰ γινόταν μὲ ἀντιπροσώπους παραστάτες, σὲ ἀναλογία 1 πρὸς 30.000 κατοίκους.

Μία ἡμέρα μετὰ τὴν ἐπικύρωση τοῦ Προσωρινοῦ Πολιτεύματος, ἡ Γενικὴ Συνέλευση ἀνακήρυξε μὲ ψήφισμά της Γενικὸ Ἐπαρχο τὸν Ἀφεντούλη, καὶ προχώρησε στὸ διορισμὸ τῶν Γενικῶν Φροντιστῶν.

Στὴν πράξιν οἱ παραπάνω ρυθμίσεις δὲν ἐφαρμόστηκαν ποτὲ στὸ σύνολό τους. Ὁ Ὁμηρίδης Σκυλίτσης ἐγκατέλειψε τὸ νησί μόλις ἔγινε γνωστὴ ἡ ἀπόβαση τῶν αἰγυπτιακῶν στρατευμάτων (τέλη Μαΐου 1822), ἐνῶ ὁ Ἀφεντούλης παρέμεινε γιὰ λίγους ἀκόμη μῆνες οὐσιαστικὰ ἀνίσχυρος. Ἡ ἀναρχία θὰ ἐξακολουθήσει γιὰ πολὺ ἀκόμη νὰ μαστίζει καὶ νὰ ἀποδυναμώνει τὸ νησί.

7. *Ο αίγυπτιακός στρατός στην Κρήτη*

Ἡ ἀπασχόληση τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ στὴν Πελοπόννησο καὶ στὴ Στερεὰ Ἑλλάδα καὶ ἡ ἀδυναμία γιὰ ἀποτελεσματικὴ δράση στὴν Κρήτη ἀνάγκασαν τὸ σουλτάνο Μαχμούτ Δ' νὰ ζητήσῃ τὴ βοήθεια τοῦ Μεχμέτ Ἀλῆ τῆς Αἰγύπτου. Ὁ Μεχμέτ Ἀλῆς δέχθηκε πρόθυμα τὴν πρόταση, ὑπολογίζοντας σὲ μελλοντικὴ μόνιμη κατοχὴ τῆς Κρήτης, καὶ ἀπέστειλε ἰσχυρὲς δυνάμεις στὸ νησί, ὑπὸ τὴν ἀρχηγία τοῦ γαμπροῦ τοῦ Χασάν πασᾶ. Στις 28 Μαΐου 1822, κατέπλευσε στὴ Σούδα ὁ αἰγυπτιακὸς στόλος, 30 πολεμικὰ καὶ 84 φορτηγὰ, ἐνῶ ἀκόμη ἡ Γενικὴ Συνέλευση τῶν Κρητῶν συνεδρίαζε στοὺς Ἀρμένους.

Ὁ Χασάν κινήθηκε χωρὶς χρονοτριβὴ. Στις ἀρχές Ἰουνίου προσέβαλε τὴν ὄχυρὴ τοποθεσία τῆς Μαλάξας, ὅπου οἱ ἐπαναστάτες κατόρθωσαν νὰ κρατήσουν τὶς θέσεις τους. Ἡ ἀσυμφωνία ὅμως τῶν ἀρχηγῶν καὶ ἡ ἀδυναμία συντονισμένης δράσης ματαίωσαν κάθε ἐλπίδα νὰ ἀντιμετωπιστεῖ ὡς τὸ τέλος ὁ Χασάν πασᾶς, ὅπως σημειώνει ὁ Κριτοβουλίδης: ἀπὸ στρατὸν εἰς τὸν ὁποῖον δὲν ὑπάρχει ἀκριβῆς τάξις καὶ αὐστηρὰ πειθαρχία, ἢ μᾶλλον ἀπὸ ἄτακτον στρατὸν τίποτε βεβαίως δὲν ἠμπορεῖ νὰ περιμένῃ τις καὶ ἂν ἀπὸ λέοντας ἦθελεν σύγκεισθαι οὗτος. Ἔτσι, μιὰ ἐπίθεση τῶν Κρητῶν στὰ Τσικαλιάρια στις 12 Ἰουνίου ἀποτυγχάνει μὲ μεγάλες ἀπώλειες καὶ ἡ Μαλάξα, πού προηγουμένως εἶχε κρατηθεῖ μὲ θυσίες, ἐγκαταλείπεται τώρα στοὺς Τουρκοαἰγυπτίους (13 ἢ 14 Ἰουνίου).

Τὶς ἴδιες ἡμέρες ὁ Σερῖφ πασᾶς τοῦ Χάνδακα καταστρέφει τὰ Ἀνώγεια, οἱ κάτοικοι τῶν ὁποίων κατέφυγαν στὰ ὄρη. Οἱ Ἀνωγειανοὶ ὄπλαρχηγοὶ προσέβαλαν τὸ στρατόπεδο τοῦ Σερῖφ στὸν Ἅγιο Μύρωνα καὶ κατόρθωσαν νὰ παρασύρουν στὸν Κρουσῶνα ἐπίλεκτο σῶμα 350 Τουρκαλβανῶν, οἱ ὁποῖοι ἀποκλείστηκαν στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Χαλαμάμπους καὶ ἐξοντώθηκαν.

Τὸ θέρος τοῦ 1822 ἡ ἐπανάσταση στὴν Κρήτη ἀντιμετώπιζε σοβαρότατο κίνδυνο. Οἱ ἐκκλήσεις τοῦ Ἀφεντούλη γιὰ ἐπείγουσα βοήθεια ἔμεναν ἀναπάντητες. Μόνο τὸν Ἰούλιο 1822 ὁ Στέφανος Βασιλόπουλος ἔφερε 900 ὄπλα, πού εἶχαν ἀγοραστεῖ στὴ Μασσαλία μὲ χρήματα τοῦ Ἰωάννη Βαρβάκη, καὶ δόθηκαν στις ἀνατολικὲς ἐπαρχίες γιὰ τὴν ἀναζωπύρωση τῆς ἐπανάστασης.

Ὅταν, μετὰ τὶς πρῶτες ἐπιχειρήσεις, ὁ Χασάν πείσθηκε ὅτι ἡκαταστολὴ τῆς κρητικῆς ἐπανάστασης δὲν ἦταν ἔργο εὐκόλο, ἐπιχείρησε νὰ ἐφαρμόσει μεθόδους διαφορετικὲς καὶ ἡπιότερες. Ἀποφυλάκισε τὸν ἐπίσκοπο Κυδωνίας Καλλίνικο καὶ τὸν ἐξανάγκασε νὰ ἀποστείλῃ στοὺς ἐπαναστάτες ποιμαντικὴ ἐγκύκλιο, ὑποδεικνύοντάς τους νὰ καταθέσουν τὰ ὄπλα καὶ νὰ ὑποταχθοῦν (4 Ἰουλίου). Παράλληλα ὁ Χασάν μὲ προκηρύξεις καλοῦσε τὸν κρητικὸ λαὸ νὰ ὑποταχθεῖ στὸ «φιλόανθρωπο» ἡγεμόνα τῆς Αἰγύπτου Μεχμέτ Ἀλῆ, μὲ τὴν ὑπόσχεση μιᾶς δίκαιης καὶ ἀγαθῆς διακυβέρνησης. Οἱ Χανιώτες ὄπλαρχηγοὶ Χάληδες ζήτησαν τὴν

ἄδεια ἀπὸ τὴν Κεντρικὴ Διοίκηση νὰ ἀπαντήσουν στὸν ἐπίσκοπο καὶ στὸν Χασάν καὶ νὰ διατρανώσουν τὴ σταθερὴ ἀπόφαση γιὰ συνέχιση τοῦ ἀγώνα: « Ἐπορήσαμεν, ὅταν εἶδομεν νὰ μᾶς προτρέπητε νὰ ὑποταχθῶμεν καὶ δευτέραν φοράν. Τὸ αὐτὸ δὲ νομίζομεν, ὡς νὰ μᾶς λέγετε νὰ δέσωμεν τὰς χεῖρας μας, διὰ νὰ μᾶς σφάζωσι πάλιν· οὐδεὶς δ' ἐξ ἡμῶν θὰ ὑπῆρχε σήμερον ἕνεκα τῆς σκληρότητος τῶν Τούρκων τῆς Κρήτης, ἐὰν δὲν ἐπρολαμβάνομεν νὰ ὑπερασπίσωμεν ἑαυτοὺς διὰ τῶν ὀπλων. Ἡμεῖς ἐκάμαμεν σταθερὰν ἀπόφασιν, ἢ μὲ αὐτὰ νὰ ἀποθάνωμεν ὅλοι ὁμοῦ ἢ νὰ ἀπαλλαχθῶμεν τοιαύτης φρικτῆς τυραννίας. Ὅθεν καὶ παρακαλοῦμεν τοῦ λοιποῦ νὰ μὴ μᾶς γράψητε περὶ τούτου· οὔτε τὴν εὐχὴν σας ζητοῦμεν οὔτε τὴν κατάραν σας φοβοῦμεθα».

Ὁ Χασάν ἐπανέλαβε τὶς ἐπιχειρήσεις του ἀπὸ τὴν 1 Αὐγούστου. Μὲ ἰσχυρὰς δυνάμεις ξεκίνησε ἀπὸ τὸν Πλατανιά, μὲ σκοπὸ νὰ διαλύσει τὶς ἐπαναστατικὰς ἐστίες στὴν ὄρεινὴ Κυδωνία. Ὡς τὶς 6 Αὐγούστου εἶχε πατήσει τὰ χωριὰ Λάγκους καὶ Θέρισσο, παρὰ τὶς συνεχεῖς παρενοχλήσεις τῶν τοπικῶν ὀπλαρχηγῶν. Στὶς ἐπιχειρήσεις ὅμως αὐτὲς ὁ Χασάν ἔχασε 600 ἄνδρες καὶ αὐτὸ τὸν ἀνησύχησε ἰδιαίτερα. Ἐγκαταλείποντας τὰ ὄρεινὰ χωριὰ τῆς Κυδωνίας πέρασε στὸν Ἀποκόρωνα καίοντας καὶ καταστρέφοντας τὰ χωριὰ καὶ προχώρησε στὸ Ρέθυμνο καὶ στὸ Μυλοποτάμο. Ὁ Ἀφεντούλης μὲ ἀναφορά του στὶς 15 Αὐγούστου 1822 πρὸς τὸν Ἰωάννη Κωλέττη, «μινίστρον τοῦ πολέμου», παρουσιάζει ἀνάγλυφον τὴν εἰκόνα τῆς κατάστασης στὴν Κρήτη καὶ τὴν κρισιμότητα τοῦ πολέμου.

Ὁ Χασάν ἐστήριξε τὸ στρατόπεδόν του στὸ μοναστήρι τοῦ Χριστοῦ τῆς Χαλέπας Μυλοποτάμου, ὅπου δέχθηκε ἄγρια ἐπίθεση ἀπὸ τοὺς Ἀνωγειανούς καὶ τοὺς Μυλοποταμίτες ὀπλαρχηγούς (30 Αὐγούστου) καὶ ἔπαθε μεγάλη φθορά. Τὴν ἐπομένη (31 Αὐγούστου) δέχθηκε νέα ἐπίθεση, πού ἐξελίχθηκε σὲ πολύωρη καὶ πολύνεκρη μάχη στὴ θέση Σκλαβόκαμπος. Ἐπειδὴ ἡ περιοχὴ δὲν ἦταν ἀσφαλὴς καὶ δὲν προσφερόταν στὶς κινήσεις τοῦ ἱππικοῦ, ὁ Χασάν κινήθηκε πρὸς τὰ ἀνατολικά, στὰ περίχωρα τοῦ Ἡρακλείου. Στὴ συνέχεια εἰσέβαλε στὴν ἐπαρχία Πεδιάδας, μὲ σκοπὸ νὰ προχωρήσει στὸ ὄροπέδιον τοῦ Λασιθίου, πού ἦταν ὁ σιτοβολῶνας καὶ τὸ ὄρμητήριον τῶν ἐπαναστατῶν τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν. Ἐπειδὴ ὅμως οἱ ἐπαναστάτες εἶχαν καταλάβει τὶς προσβάσεις καὶ ἡ παραβίασὴ τους ἦταν ἀδύνατη, ὁ Χασάν κατευθύνθηκε πρὸς τὴ Βιάννο, ὅπου στρατοπέδευσε. Κατὰ τὰ τέλη τοῦ Ὀκτωβρίου πέρασε στὴν Ἱεράπετρα καὶ ἀπὸ ἐκεῖ, μὲ κυκλωτικὴ κίνηση κινήθηκε πρὸς τὰ χωριὰ Μάλες, Κρούστας καὶ Κριτσὰ Μεραμπέλλου. Ἀπὸ τὰ χωριὰ αὐτὰ κατόρθωσε νὰ κινηθεῖ πρὸς τὸ ὄροπέδιον τοῦ Καθαροῦ, πού οἱ ἐπαναστάτες δὲν ἔλαβαν τὴν πρόνοια νὰ ὀχυρώσουν, καὶ ἀπὸ ἐκεῖ εἰσέβαλε στὸ ὄροπέδιον τοῦ Λασιθίου (Νοέμβριος 1822), καίοντας καὶ καταστρέφοντας τὰ χωριὰ.

Ἐνῶ λοιπὸν συνέβαιναν αὐτὰ καὶ ἡ ἐπανάστασις διέτρεχε θανάσιμον κίνδυνον, ἡ ἐσωτερικὴ ἀναρχία εἶχε κορυφωθεῖ. Ὁ Μιχαὴλ Ἀφεντούλης ἦλθε σὲ ὀξύτατη ρήξη μὲ τοὺς Κρητικούς ὀπλαρχηγούς καὶ φροντιστὰς καὶ

ή θέση του έγινε προβληματική. Ὁ ἴδιος με ἐπανειλημμένες ἀναφορές του στὸν Κωλέττη καὶ στὸν Κουντουριώτη ζητοῦσε τὴν ἀντικατάστασή του, δηλώνοντας πλήρη ἀδυναμία νὰ ἀσκήσει τὰ καθήκοντά του. Ὁ Γενικός Γραμματέας τῆς Καγκελαρίας Νεόφυτος Οἰκονόμος καὶ οἱ Φροντιστές, χωρὶς νὰ ἀναμένουν τὴν ἀπάντηση τῆς Κεντρικῆς Διοικήσεως, συνέλαβαν καὶ φυλάκισαν τὸν Ἀφεντούλη (15 Νοεμβρίου 1822), κατηγορώντας τον γιὰ ὀλιγωρία, ἀδράνεια, ὑπερβολικὴ φιλοδοξία, ἀκόμη καὶ γιὰ προδοτικὴ διάθεση. Ἡ Κρήτη ἔμενε χωρὶς διοικητὴ καὶ οἱ «Παραστάται καὶ Πληρεξούσιοι τῆς Πατρίδος» Ἀναγνώστης Παναγιώτου, Γεώργιος Παπαδάκης, Νικόλαος Ἀνδρέου, Ἀναγνώστης Ἱερωνυμάκης καὶ Ἐμμανουὴλ Ἀντωνιάδης, πού εἶχαν σταλεῖ ἀπὸ τὴν Προσωρινὴ Διοίκηση τῆς Κρήτης στὴν Πελοπόννησο, ζήτησαν τὸ διορισμὸ τοῦ Ἰδραίου Ἐμμανουὴλ Τομπάζη στὴ θέση τοῦ Ἀφεντούλη (28 Νοεμβρίου 1822). Πέρασαν ὅμως ἕξι μῆνες ὥσπου νὰ κατέλθει ὁ Τομπάζης στὴν Κρήτη, καὶ τὸ νησί βρέθηκε ἀκέφαλο σὲ μιὰ πολὺ δύσκολη καμπὴ τοῦ ἀγώνα του γιὰ τὴν ἐλευθερία.

Ὁ Χασάν μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ Λασιθίου παραχείμασε στὸ Μαραμπέλλο, ὅπου σημειώθηκε τὸ Φεβρουάριο 1823 ἓνα δραματικὸ ἐπεισόδιο. Στὸ σπήλαιο τῆς Μιλιάτου εἶχαν καταφυγεῖ ἀπὸ φόβο δύο χιλιάδες περίπου ἄμαχοι, κυρίως γυναικόπαιδα καὶ γέροντες, με ἐλάχιστους ὀπλοφόρους. Ὁ αἰγυπτιακὸς στρατὸς πολιορκῆσε τὸ σπήλαιο καὶ τὸ κανονιοβολοῦσε συνεχῶς ἐπὶ 15 ἡμέρες. Μάταια ὁ Σφακιανὸς Ροῦσος Βουρδουμπάς, πού παρακολουθοῦσε τὶς κινήσεις τοῦ Χασάν, προσπάθησε με τοὺς ἄνδρες του νὰ σώσει τοὺς πολιορκουμένους τοῦ σπηλαίου. Στὰ μέσα Φεβρουαρίου «στενοχωρηθέντες ὑπὸ τῆς δίψης καὶ ἀπελπισθέντες ἀπὸ πᾶσαν ἀνθρωπίνην βοήθειαν οἱ ἐν τῷ σπηλαίῳ» παραδόθηκαν στὴν ἐκδικητικὴ μανία τῶν Τουρκοαἰγυπτίων. Οἱ περισσότεροι σφαγιάστηκαν ἐπὶ τόπου καὶ οἱ λοιποὶ πουλήθηκαν ὡς δοῦλοι.

Λίγες ἡμέρες ἀργότερα ὁ Χασάν σκοτώθηκε στὸ Καστέλλι τῆς Πεδιάδας πέφτοντας ἀπὸ τὸ ἀφημισμένον ἄλογό του.

8. Ὁ Ἐμμανουὴλ Τομπάζης Ἀρμοστής τῆς Κρήτης

Ὁ Ἐμμανουὴλ Τομπάζης ἔφτασε στὴν Κρήτη με τὸν τίτλο τοῦ Ἀρμοστῆ στὶς 21 Μαΐου 1823, με μικρὴ ναυτικὴ μοίρα ἀπὸ 5 πολεμικὰ καὶ 3 φορτηγὰ καὶ με σῶμα 600 ἐθελοντῶν, κυρίως Ἡπειρωτῶν. Τὸν συνόδευαν διακεκριμένες προσωπικότητες τῆς ἐποχῆς, ὁ Ἀγγλὸς φιλέλληνας Ἀστιγξ, ὡς διοικητὴς τοῦ πυροβολικοῦ, ὁ γιατρός Στέφανος Κανέλλος, ὁ Ἰδραῖος Κυριάκος Σκούρτης καὶ πολλοὶ ἄλλοι. Ἡ ἀφιξη τοῦ Τομπάζη στὸ νησί, σὲ μιὰ περίοδο ἐξαιρετικὰ κρίσιμη, ἀναπτέρωσε τὶς ἐλπίδες καὶ ἔδωσε νέα πνοὴ στὸν ἐπαναστατικὸ ἀγώνα. Οἱ πρῶτες μάλιστα ἐντυπώσεις ἐπιβεβαιώθηκαν με σημαντικὴ στρατιωτικὴ ἐπιτυχία. Μόλις ἀποβιβάστηκε ὁ Τομπάζης στὸ Καστέλλι τῆς Κισάμου, οἱ

Μιχάλης

1823

Φίλιππος

Τούρκοι του φρουρίου καταπτοημένοι παραδόθηκαν (25 Μαΐου), αφού με έντιμη συμφωνία ο Τομπάτζης έγγραψθη την ασφαλή μεταφορά τους στα Χανιά.

Όστόσο, η στρατηγική του Τομπάτζη δεν ακολούθησε τη σωστή κατεύθυνση. Αντί να επιχειρήσει την κατάληψη του φρουρίου της Γραμπούσας, ώστε να δημιουργηθεί μια μεγάλη και δυσάλωτη ναυτική βάση για τον έλεγχο των ακτών και τον αποκλεισμό των παραλιών, αλλά και για τον ευκολότερο ανεφοδιασμό, που ως τότε γινόταν από το μικρό λιμάνι του Λουτρού στα Σφακιά, στράφηκε κατά της περιοχής του Σελίνου, όπου ζούσαν οι άγριότεροι γενίτσαροι. Μεγάλος αριθμός άμαχων Τούρκων πολιορκήθηκαν στην Κάντανο, όπου κινδύνευαν από την πείνα και την πανώλη, που είχαν μεταδώσει τα αιγυπτιακά στρατεύματα. Οι διαπραγματεύσεις για την παράδοσή τους δεν απέδωσαν, καθώς οι Τούρκοι επιδίωκαν με παρελκυστική τακτική να κερδίσουν χρόνο, αναμένοντας βοήθεια από τα Χανιά. Στο τέλος αναγκάστηκαν να συνθηκολογήσουν και να φύγουν προς τα Χανιά, αλλά στην περιοχή του Σέμπρωνα περικυκλώθηκαν από Σφακιανούς και αποδεκατίστηκαν (6-7 Ιουνίου).

Στο μεταξύ και οι Τούρκοι ανασυντάχθηκαν. Στη θέση του Χασάν τοποθετήθηκε νέος στρατηγός, ο Χουσεΐν βέης, γαμπρός και αυτός του Μεχμέτ Άλη της Αιγύπτου. Ο αιγυπτιακός στόλος με ναύαρχο τον Ίσμαήλ Γιβραλτάρ έφτασε στην Κρήτη στις αρχές Ιουνίου και αποβίβασε 3.000 άνδρες και άφθονο πολεμικό υλικό.

Μπροστά στη νέα τροπή των πραγμάτων, ο Τομπάτζης συγκάλεσε τους όπλαρχηγούς σε συνέλευση στο χωριό Αρκουδαινα Αποκορώνου στις 22 Ιουνίου. Προσήλθαν οι αντιπρόσωποι όλων των επαρχιών, ακόμη και οι Σφακιανοί, παρά τις αρχικές αντιρρήσεις τους. Στη συνέλευση αυτή ψηφίστηκε ο «Όργανισμός της ένιαυσίου τοπικής διοικήσεως της νήσου Κρήτης», που στηριζόταν στις βασικές διατάξεις του συντάγματος της Έπιδάουρου. Σύμφωνα με τον οργανισμό αυτόν, ο Άρμοστής ήταν ο αντιπρόσωπος της Έθνικής Διοικήσεως στην Κρήτη, υπεύθυνος για την οργάνωση των στρατιωτικών και πολιτικών πραγμάτων. Τα Φροντιστήρια (Ύπουργεία) περιορίστηκαν σε τρία, Έσωτερικών, Πολέμου και Οικονομίας, και διορίστηκαν για το καθένα πέντε ισότιμοι φροντιστές. Καταρτίστηκε επίσης δεκαεξαμελής διοίκηση, που μετέφερε την έδρα της στις Βρύσες Αμαρίου, και ψηφίστηκε για πρώτη φορά δικαστικός οργανισμός, που προέβλεπε την ίδρυση κριτηρίων (δικαστηρίων) για την άπονομή της δικαιοσύνης. Όλες οι εξουσίες συγκεντρώθηκαν πάλι στο πρόσωπο του Άρμοστη, ο οποίος μάλιστα δεν ήταν υποχρεωμένος να ζητεί έγκριση των πράξεών του από την κεντρική διοίκηση. Η έσωτερική κατάσταση στο νησί, αντί να βελτιωθεί, χειροτέρευε, η άναρχία κορυφώ-

θηκε και δημιουργήθηκε νέα περίοδος έντασης στις ανθρώπινες σχέσεις. Ο Τομπάζης δεν μπόρεσε να ικανοποιήσει ούτε τους Σφακιανούς ούτε τους Κατωμερίτες.

Αλλά ο Τομπάζης κατηγορήθηκε και για άστοχες ενέργειες. Ο Π. Νικολαΐδης στο μικρό αλλά πολύτιμο σύγγραμμά του «*Ιστορική και κριτική έκθεσις τῶν ἐν Κρήτῃ διατρεζάντων...*» επικρίνει τὸν Τομπάζη, γιατί ἔχασε πολύτιμο χρόνο ασχολούμενος με διοικητικά θέματα παρὰ τὴν κρισιμότητα τῶν καιρῶν: «*Οἱ Τοῦρκοι ζητοῦν ἀρχιστράτηγον καὶ τοῖς πέμπεται μετ' οὐ πολὺ ἀπὸ Ἀλεξάνδρειαν ὁ ἐχθρὸς λοιπὸν ἐτοιμάζει κατὰ τῶν Ἑλλήνων δώδεκα περίπου χιλιάδας ἢ τοπικὴ Διοίκησις, συγκειμένη ἐκ δέκα πέντε μελῶν, ἐξ ὧν τὰ ἐννέα Σφακιῶται (θαυμασίᾳ ἀναλογία ὡς πρὸς τὸν δεκαπενταπλάσιον σχεδὸν ἀριθμὸν τῶν Κατωμεριτῶν!), ἐπαναπαύεται εἰς Βρύσας, χωρίον τῆς ἐπαρχίας Ἀμαρίου οἱ Σφακιῶται εἰσὶ κύριοι τοῦ νὰ ἐξακολουθοῦν τὰς παρανομίας των, μετὰ προσθήκης μάλιστα πνεύματος ἐκδικητικοῦ. Κανεὶς ἐξ αὐτῶν δὲν τιμωρεῖται. Οἱ Κατωμερίται γνωρίζουν ὅτι ἠπατήθησαν εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Ἀρμοστοῦ καὶ τὸν καταφρονοῦν. Ἐντεῦθεν ἄρχεται καὶ τῶν Κατωμεριτῶν ἡ διαφθορά· κλέπτουν, ἀρπάζουν, ἀτιμάζουν, φονεύουν τοὺς ἀδυνάτους οἱ Κατωμερίται παραλυσία εἰς τὰς υποθέσεις γενικὴ ἀκούεται καὶ ὅσον οὐπω κινήσις τῶν ἐχθρικῶν στρατευμάτων, ἐκστρατεῦει ὁ Ἀρμοστής πρὸς τὰ Καστρινὰ τρεῖς καὶ τρεῖς ἐγκαταλείπεται ὑπὸ τῶν Σφακιανῶν πρῶτον καὶ δεῦτερον ὑπὸ τῶν Κατωμεριτῶν».*

9. Ἡ δράση τοῦ Χουσεῖν στὴν Κρήτη

Ο νέος ἀρχιστράτηγος τῶν τουρκοαιγυπτιακῶν δυνάμεων ἀκολούθησε εὐφρὲς στρατηγικὸ σχέδιο, ποὺ στηριζόταν στὴν ταχύτητα καὶ στὴν τόλμη τῶν κινήσεών του. Τὸ σχέδιό του προέβλεπε τὴν καταστολὴ τῆς ἐπανάστασης πρῶτα στὰ ἀνατολικά, γιὰ νὰ μὴν παρενοχλεῖται ἀργότερα κατὰ τὶς ἐπιχειρήσεις στὰ δυτικά. Ὄδηγώντας 12.000 στρατὸ ἄριστα ὀργανωμένο καὶ ὀπλισμένο, με ὑποστήριξη πυροβολικοῦ καὶ ἰππικοῦ, ἔρχεται στὸ Ἡράκλειο καὶ στρατοπεδεύει στὴν περιοχὴ τῆς Ἀγίας Βαρβάρας. Ὁ Ἀρμοστής Ἐμμανουὴλ Τομπάζης κατόρθωσε νὰ συγκεντρώσει μόλις 3.000 ἄνδρες στὴν ἀπέναντι περιοχὴ τῆς Γέργερης. Στὴ μάχη ποὺ ἔγινε στὶς 20 Αὐγούστου στὸ χωριὸ Ἀμουργέλλες οἱ Κρητικοὶ δὲν μπόρεσαν παρὰ τὴν ἥρωική τους ἀμυνα νὰ ὑπομείνουν τὴν πίεση τοῦ πολυἀριθμοῦ ἐχθρικοῦ στρατοῦ καὶ ὑποχώρησαν, ἀφοῦ ἔχασαν 300 ἄνδρες. Ὁ Τομπάζης δὲν μπόρεσε νὰ στρατολογήσει ἄλλους στὴν περιοχὴ τῆς Μεσαρᾶς καὶ ἀναχώρησε γιὰ τὶς δυτικὲς ἐπαρχίες. Ὁ Χουσεῖν, ἀφοῦ ὑπέταξε τὴ Μεσαρά, πέρασε στὰ ρεθεμνιώτικα. Στὶς ἀρχὲς Ὀκτωβρίου 1823 στρατοπεδεύει στὸ χωριὸ Μελιδάνι Μυλοποτάμου καὶ πολιορκεῖ 370 γυναικόπαιδα καὶ 30 περίπου ὀπλοφόρους σὲ παρακείμενο σπήλαιο. Ἡ πολιορκία διήρκεσε τρεῖς ὀλόκληρους μῆνες, ποὺ πέρασαν με ἀνελέητους βομβαρδισμοὺς καὶ ἀνεπιτυχεῖς ἐφόδους. Τὸ δράμα τῶν

Μελιδάνι

πολιορκουμένων κορυφώθηκε τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1824, ὅταν ἀπὸ τὸ ἀνοιγμα τῆς ὀροφῆς τοῦ σπηλαίου οἱ Τοῦρκοι ἔρριξαν εὐφλεκτες ὕλες καὶ ἔβαλαν φωτιά. "Ὅσοι βρισκόνταν μέσα πνίγηκαν ἀπὸ τοὺς καπνοὺς.

Ὁ Χουσεῖν κινεῖται πιά ἀπερίσπαστος στὰ δυτικά. Μιά προσπάθεια τοῦ Τομπάζη νὰ καταλάβει τὸ φρούριο τῆς Γραμπούσας ἀπέτυχε μὲ βαρειές ἀπώλειες καὶ τὸ σχέδιό του νὰ πυρπολήσει τὰ αἰγυπτιακὰ πλοῖα στὸ λιμάνι τῆς Σούδας δὲν πραγματοποιήθηκε. Οἱ δραματικὲς ἐκκλήσεις του γιὰ βοήθεια ἀπὸ τὴν ἄλλη Ἑλλάδα ἔπεφταν στὸ κενό, καθὼς μάλιστα καὶ ἡ ἐπαναστατημένη πατρίδα περνοῦσε τότε βαρεῖα πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ κρίση μὲ τὸν ἐμφύλιο πόλεμο. Στὸν πρόεδρο τοῦ Ἐκτελεστικοῦ Γεώργιο Κουντουριώτη ὁ Τομπάζης γράφει σὲ ἀναφορὰ του τῆς 2 Μαρτίου 1824: «Κύριε, ἡ ταλαιπωρὸς Κρήτη πνέει τὰ λοιίσθια. Ὀλίγη στρατιωτικὴ βοήθεια καὶ ἡ ἐκπλευσις τῶν πλοίων θέλει ἐλευθερώσει αὐτὴν ἀπὸ τοῦ νὰ ἀφανισθῇ. Εἶναι πλουσία καὶ ὑπόσχεται νὰ ἀποζημιώσῃ δι' αὐτὰ ἑκατονταπλασίως, φθάνει μόνον νὰ διασωθῇ ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς καὶ ἀπὸ τοὺς ληστές, οἵτινες σφετερίζουσι τὰ ἔθνη εἰσοδήματα. Κύριε, ἂν χάσῃ τὸ ἔθνος τὴν ὡραίαν Κρήτην, χάνει τὸν δεξιὸν ὀφθαλμὸν του καὶ ἡ ἀνεξαρτησία δὲν θέλει εἶναι σημαντικὴ. Ἄς προθυμοποιηθῇ λοιπὸν ἡ σεβ. Διοίκησις νὰ ἀσφαλίσῃ ταύτην τὴν νῆσον, τώρα ὅπου ἴσως οἱ ἐχθροὶ μᾶς χαρίσωσιν ὀλίγας ἡμέρας, διὰ νὰ μὴ μετανουήσωμεν εἰς μάτην».

Δυστυχῶς, ἡ Κρήτη ἀφέθηκε στὴν τύχη της. Ὁ Χουσεῖν, ἀφοῦ λεηλάτησε τὰ χωριά τοῦ Ἀποκόρωνα καὶ συνέλαβε πλῆθος αἰχμαλώτων κατὰ τὸ Φεβρουάριο 1824, εἰσέβαλε τὸν ἐπόμενον μῆνα στὰ Σφακιά, ἀπὸ τὸ φαράγγι τοῦ Κατρέ καὶ ἀπὸ τὴν Κράπη. Πολλοὶ Σφακιανοὶ ὄπλαρχηγοὶ λιποψύχησαν καὶ δῆλωσαν ὑποταγὴ καὶ αὐτὸ ἐπηρέασε δυσμενῶς τὸ ἠθικὸ τῶν ὑπολοίπων. Οἱ ἐχθροὶ ἔφτασαν σχεδὸν ἀνενόχλητοι ὡς τὸ λιμάνι τοῦ Λουτροῦ, ὅπου ὁ Τομπάζης διέταξε νὰ κάψουν τις ἀποθήκες τῶν τροφίμων καὶ τῶν ἐφοδίων, γιὰ νὰ μὴν περιέλθουν στοὺς ἐχθροὺς. Ἐντρομοὶ οἱ ἄμαχοι ζητοῦσαν σωτηρία στὰ πλοῖα καὶ στὸ ἀπρόσιτο φαράγγι τῆς Ἀγίας Ρούμελης. Ὁ ἐλληνικὸς στόλος παρέλαβε 10.000 ψυχὰς ἀπὸ τὸ λιμάνι τοῦ Λουτροῦ καὶ 2.000 ἀπὸ ἄλλα λιμάνια. Σὲ 60.000 ὑπολογίζονται οἱ Κρητικοὶ ποὺ ἐκπατρίστηκαν μόνον κατὰ τοὺς πρώτους μῆνες τοῦ 1824.

Ὁ Χουσεῖν μὲ ἐκπληκτικὴ ταχύτητα πέρασε στὸ Σέλινο καὶ στὴν Κίσαμο, γιὰ νὰ διαλύσει καὶ τις τελευταῖες ἐστίες τῶν ἐπαναστατῶν. Γὰ θύματα στὶς ἐπαρχίες αὐτὲς ξεπέρασαν τοὺς 1.500 νεκροὺς.

Ὁ Τομπάζης δὲν εἶχε πιά κανένα λόγο νὰ παραμένει στὴν Κρήτη. Ἀπευθύνοντας στὶς 12 Ἀπριλίου 1824 τὴν τελευταία του προκήρυξη συνιστοῦσε στοὺς Κρητικοὺς νὰ συνεχίσουν τὸν ἀγῶνα. Φεύγοντας ἀπὸ τὴν Κρήτη πῆρε μαζί του καὶ τὸ γενναῖο ὄπλαρχηγὸ τῆς Μεσαρᾶς, τὸν κρυπτοχριστιανὸ Μιχαὴλ Κουρμούλη, ὁ ὁποῖος ἀπέθανε λίγο ἀργότερα στὴν Ἰῶρα, ἀπὸ τὴ λύπη του, ἀφοῦ εἶχε δώσει τὰ πάντα στὸν ἀγῶνα τῆς πατρίδας του.

Εὐλαχὴ ἀνέμους

Με την αποχώρηση του Τομπάτζη ή επανάσταση στην Κρήτη ουσιαστικά έσβησε. Την ίδια ημέρα ο Χουσεΐν με προκήρυξή του από το λιμάνι της Σούδας προς τον κρητικό λαό δήλωνε ότι παραχωρούσε γενική άμνηστία, πού πολλοί τή δέχθηκαν με ανακούφιση. Έλάχιστοι έμειναν άπροσκύνητοι και άποφασισμένοι να συνεχίσουν έναν άπελπισμένο άγώνα, πού έλαβε τώρα τή μορφή κλεφτοπολέμου. Σχημάτισαν άνταρτικές ομάδες και ένεργούσαν αίφνιδιαστικές νυκτερινές επίθεσεις και δολιοφθορές. Αυτοί ήταν οι διαβόητοι «Καλησπέρηδες». Οι Τούρκοι, άκολουθώντας και αυτοί τήν ίδια τακτική, ~~όργάνωσαν τρομοκρατικές ομάδες από φανατικούς γενιτσάρους. Αυτοί ονομάζονταν «Ζουρίδες», γιατί ένεργούσαν ύπουλες νυκτερινές καταδρομές (ζουρίδα λέγεται στην Κρήτη ή άλεπού).~~

“Ως τά τέλη Μαΐου 1824 ο Χουσεΐν είχε καταπνίξει τήν κρητική επανάσταση. Οι Τουρκοαιγύπτιοι ήταν πια έλεύθεροι να βοηθήσουν τον Ίμπραήμ στην Πελοπόννησο. Η Κρήτη θα γίνει τώρα το ~~όρητήριο~~ και η μεγάλη βάση άνεφοδιασμού των έχθρων για τις έπιχειρήσεις τους στην άλλη Ελλάδα.

10. Η περίοδος της Γραμπούσας (1825-1828)

Κατά τά μέσα του 1825 οι Κρητικοί-πατριώτες πού είχαν καταφύγει στην Πελοπόννησο και πολεμούσαν μαζί με τους άλλους Έλληνες αποφάσισαν να αναζωπυρήσουν τήν επανάσταση στην Κρήτη. Ένα μικρό σώμα 300-400 άνδρων, με άρχηγους τον Δημήτριο Καλλέργη και τον Έμμανουήλ Αντωνιάδη, έφτασε στην Κρήτη με πλοία ~~σπετσιώτικα~~ και αποβιβάστηκε στην περιοχή της Γραμπούσας. Με εύφυες στρατηγικό σχέδιο κατόρθωσαν να γίνουν κύριοι του φρουρίου (9 Αυγούστου 1825) και τήν ίδια ημέρα άλλοι επαναστάτες κατέλαβαν το φρούριο της Κισάμου. Έτσι, η κρητική επανάσταση ξαναζωντάνεψε στις δυτικές περιοχές του νησιού και άρχίζει μια δεύτερη περίοδος, η λεγόμενη περίοδος της Γραμπούσας (1825-1828). Η αναζωπύρηση της επανάστασης στις άλλες περιοχές της Κρήτης δέν ήταν εύκολη. Οι περισσότεροι όπλαρχηγοί είχαν δηλώσει ύποταγή στους Τουρκοαιγυπτίους και ο Μουσταφά πασάς, πού είχε διαδεχθεί τον Χουσεΐν στη διοίκηση της Κρήτης, φαινόταν να έλέγχει άπόλυτα τήν κατάσταση. Έπιδιώκοντας να φανεί ειρηνοποιός και δίκαιος εξέδωσε άυστηρές διαταγές προς τους γενιτσάρους με τήν άπειλή ότι θα πατάξει με κάθε τρόπο, άκόμη και με άπαγχονισμό, τς υπερβασίες τους εις βάρος των χριστιανών. Ανάλογη ύποταγή άπαιτούσε και από τους Κρητικούς, ιδιαίτερα μάλιστα από τους Σφακιανούς.

Η κατάληψη της Γραμπούσας και της Κισάμου από τους επαναστάτες θορόβησε τον Μουσταφά, ό όποιος έξεστράτευσε άμέσως, με δύναμη 2.000 άνδρων. Η προσπάθειά του να ανακτήσει το φρούριο της

Γραμπούσας απέτυχε, αλλά κατόρθωσε να ἐμποδίσει τὴν ἐξάπλωση τῆς ἀνταρσίας στὶς δυτικὲς ἐπαρχίες. Οἱ ἐπαναστάτες περιορίστηκαν στὴ Γραμπούσα, ὅπου, γιὰ νὰ συντηροῦνται, ἀναγκάστηκαν νὰ τραποῦν στὴν πειρατεία. Γιὰ δύο περίπου χρόνια τὸ φρούριο ἦταν ὀρμητήριο πειρατικῶν ἐπιδρομῶν κατὰ τῶν κρητικῶν παραλίων καὶ κατὰ τῶν διερχομένων πλοίων, τόσο τῶν τουρκικῶν, ὅσο καὶ τῶν εὐρωπαϊκῶν. Στὴ Γραμπούσα ὀργανώθηκε οἰκισμὸς καὶ χτίστηκε ἐκκλησία τῆς Παναγίας τῆς Κλεφτρίνας (προστάτιδας τῶν κλεφτῶν, δηλ. τῶν πειρατῶν), με πρωτοβουλία τοῦ προηγουμένου τῆς Γωνιᾶς Παρθενίου καὶ τοῦ Δ. Χρυσάφοπουλου. Τὴν ἐκκλησία ἐγκαινίασε ὁ ἐπίσκοπος Ἄρδαμερίου Ἰγνάτιος, ὁ ὁποῖος καὶ δίδαξε στὸ ἐλληνικὸ σχολεῖο τῆς Γραμπούσας.

Τὸ φρούριο ὀχυρώθηκε καὶ ἐνισχύθηκε. Μὲ συνδρομὲς Ἑλλήνων καὶ Κρητῶν ἀγοράστηκε ἡ γολέτα «Περικλῆς» τοῦ Τομπάζη, ποὺ μετέφερε τροφίμα καὶ ἐφόδια στὴ φρουρὰ τῆς Γραμπούσας. Μιὰ προσωρινὴ Διοικούσα Ἐπιτροπὴ με τὴν ἐπωνυμία «Κρητικὸν Συμβούλιον» σχηματίστηκε καὶ ἀποτελοῦσε τὴν ἐπίσημη ἐπαναστατικὴ ἀρχή. Πρόεδρος ἦταν ὁ Βασίλειος Χάλης καὶ μέλη ὁ Μαρτινιανὸς Περάκης, ὁ Δημήτριος Βλαστός, ὁ Νικόλαος Παπαδάκης, ὁ Π. Ἰωάννου, ὁ Ν. Γεωργίου, ὁ Β. Ἰωαννίδης, ὁ Ἰωάννης Ξάνθης, ὁ Ν. Λιμπρίτης. Γραμματέας ὁ Α. Ποθητός.

Ἡ συνθήκη τοῦ Λονδίνου (6 Ἰουλίου 1827) ἐπηρέασε καὶ τὰ κρητικὰ πράγματα. Ὁ Τομπάζης ἔγραφε στοὺς Κρητικούς νὰ ἀναζωπυρῆσουν καὶ νὰ ἐπεκτείνουν με κάθε θυσία τὴν ἐπανάσταση στὸ νησί, γιατί, κατὰ τὶς πληροφορίες καὶ τὶς ἐκτιμήσεις τῆς ἐποχῆς, μόνο οἱ ἐπαναστατημένες περιοχὲς θὰ ἐντάσσονταν στὰ ὅρια τοῦ μέλλοντος νὰ ἰδρυθεῖ ἐλληνικοῦ κράτους. Ἡ Κρήτη ἔπρεπε νὰ βρισκεται σὲ ἐπανάσταση, γιὰ νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ προβολὴ τοῦ αἰτήματός. Ἔτσι, στὶς ἀρχὲς τοῦ φθινοπώρου 1827 ἀρχισαν κινήσεις γιὰ στρατολογία Κρητικῶν ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο καὶ ἀπὸ τὰ νησιά, καθὼς καὶ ἐθελοντῶν. Ἐνα σῶμα 1.000 Κρητικῶν καὶ 100 ἄλλων μεταφέρθηκε ἀπὸ τὸ Μιαούλη καὶ ἄλλους Ὑδραίους καπεταναίους στὴ Γραμπούσα κατὰ τὰ τέλη Ὀκτωβρίου 1827, γιὰ νὰ παρακινήσουν σὲ ἐξέγερση τὶς κρητικὲς ἐπαρχίες. Ἐπειδὴ ὥστόσο οἱ Σφακιανοὶ φάνηκαν ἀπρόθυμοι, οἱ ἐπαναστάτες ἀποφάσισαν νὰ ὀργανώσουν ἐκστρατεία στὴν περιοχὴ τοῦ Μεραμπέλλου καὶ νὰ ὑποκινήσουν ἐξέγερση στὶς ἀνατολικὲς ἐπαρχίες. Στὶς 20 Νοεμβρίου ἰσχυρὴ δύναμη, με ἀρχηγὸ τὸν Ἰωάννη Χάλη, ἀποβιβάστηκε στὸν Ἅγιο Νικόλαο. Ἡ τουρκικὴ ἀντίσταση ἐξουδετερώθηκε τάχιστα καὶ οἱ ἐπαναστάτες κατευθύνθηκαν στὸ χωριὸ Κριτσά καὶ ἀπὸ ἐκεῖ πρὸς τὴν περιοχὴ τῆς Νεάπολης. Στὸ τζαμί τοῦ χωριοῦ πολιορκήθηκαν καὶ τυρπολήθηκαν 400 Τουρκοκρητικοὶ καὶ ἡ τουρκικὴ δύναμη, ποὺ εἶχε σταλεῖ ἀπὸ τὸ Ἡράκλειο με ἀρχηγὸ τὸν Λαδάογλου, κτυπήθηκε καὶ διαλύθηκε καὶ ὁ ἴδιος ὁ Λαδάογλου σκοτώθηκε. Στὸ μεταξὺ κατέφθαναν στὴν Κρήτη συνεχῶς πολεμιστὲς ἀπὸ τοὺς Κρητικούς τῆς ἄλλης Ἑλλάδας καὶ ἡ δύναμή τους ἔφτασε τοὺς 3.000

άνδρες. Ἐντούτοις, ἡ ἀπουσία γενικοῦ ἀρχηγοῦ καὶ ἡ ἔλλειψη πειθαρχίας ὀδήγησαν καὶ αὐτὴν τὴν ἐπιχείρηση σὲ κακὸ τέλος. Λίγες ἡμέρες ἀργότερα (9 Δεκεμβρίου 1827) οἱ ἐπαναστάτες, ποὺ εἶχαν καταλάβει τὰ ἀνατολικά χωριά τῆς ἐπαρχίας Πεδιάδας (Μάλια, Σταλίδα, Μοχό, Κράσι), δὲν μπόρεσαν νὰ ἀντιμετωπίσουν τὴν ἐπίθεση τῶν Τουρκαλβανῶν καὶ ὑποχώρησαν ἄτακτοι. Ἡ ὑποχώρηση θὰ ἦταν πλήρης πανωλεθρία, ἂν δὲν ἐπενέβαινε ἐγκαίρως ὁ ὄπλαρχηγὸς τοῦ Λασιθίου Μανόλης Καζάνης. Ἄλλοι ξαναγύρισαν στὴ Γραμπούσα καὶ ἄλλοι ἔφυγαν στὰ νησιά, ἐνῶ μικρότερες ὁμάδες κατέφυγαν στὰ ἀπόρθητα κρυσφύγετα τῶν βουνῶν.

11. Ὁ Χατζημιχάλης Νταλιάνης στὴν Κρήτη (1828)

Κατὰ τοὺς πρώτους μῆνες τοῦ 1828 ὁ Κυβερνήτης Ἰωάννης Καποδίστριας ἀποφάσισε νὰ πατάξει τὴ ληστεία καὶ τὴν πειρατεία. Στὴ Γραμπούσα, ποὺ ἦταν φοβερὸ ὀρμητήριο πειρατῶν, ἔστειλε ὡς ἀντιπρόσωπό του τὸν Ἀλέξανδρο Μαυροκορδάτο, μὲ στόλο τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Γαλλίας. Τὰ πειρατικά πλοῖα καταστράφηκαν καὶ τὸ φρούριο παραδόθηκε στὸν Ἀγγλο συνταγματάρχη Urquhart, ποὺ σκοτώθηκε λίγους μῆνες ἀργότερα. Γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῆς τάξης καὶ τὴν πρόληψη ὑποτροπῆς τῆς πειρατείας ἔλαβε σύντονα μέτρα ὁ διοικητὴς τῆς ἀγγλικῆς ναυτικῆς μοίρας Stains.

Λίγο πρὶν ἀπὸ τὶς ἐξελίξεις αὐτὲς εἶχε ἀποβιβαστεῖ στὴ Γραμπούσα (5 Ἰανουαρίου 1828) ὁ γενναῖος Ἡπειρώτης ἀγωνιστὴς Χατζημιχάλης Νταλιάνης, ἐπικεφαλῆς μικροῦ στρατιωτικοῦ σώματος ἀπὸ 600 πεζοὺς καὶ 100 ἵππεις. Ἐπειτα ἀπὸ μακρότατες ἀντεγκλήσεις καὶ διαφωνίες τῶν ὄπλαρχηγῶν γιὰ τὴν κατάστροψη κοινοῦ στρατιωτικοῦ σχεδίου, ἀποφασίστηκε νὰ ξαναρχίσουν οἱ ἐπιχειρήσεις ἀπὸ τὰ Σφακιά. Στις ἀρχὲς Μαρτίου ὁ Χατζημιχάλης Νταλιάνης κατέλαβε τὸ Φραγκοκάστελλο καὶ ὀχυρώθηκε ἐκεῖ καὶ λίγο ἀργότερα ἔφτασε ὁ Ἰωάννης Χάλης. Ὡστόσο, οἱ συνθῆκες ἦταν ἐξαιρετικὰ δυσμενεῖς. Ὑπῆρχε μεγάλη ἔλλειψη τροφῶν καὶ ἐφοδίων καὶ ἡ προσπάθεια νὰ ἐξεγερθοῦν οἱ γειτονικὲς ἐπαρχίες δὲν καρποφόρησε, γιὰτὶ ὁ Μουσταφὰς εἶχε στείλει ἀπειλητικὲς προκηρύξεις γιὰ ἀντίποινα. Μόνος λοιπὸν ὁ Χατζημιχάλης, μὲ λίγους Σφακιανοὺς ὄπλαρχηγούς, ἔπρεπε νὰ ἀντιμετωπίσει μεγάλη τουρκικὴ στρατιά, ποὺ ἤδη εἶχε ὀργανώσει ὁ Μουσταφὰς. Ἡ ἐπιμονὴ τοῦ Χατζημιχάλη Νταλιάνη νὰ δώσει τὴν ἀποφασιστικὴ μάχη στὸ Φραγκοκάστελλο, παρὰ τὴν ἀντίθετη γνώμη τῶν ἔμπειρων Σφακιανῶν φίλων του, ποὺ τοῦ ὑπέδειξαν νὰ καταφύγει στὰ ὄρη, ἀποδείχθηκε ὀλέθρια. Ὁ Μουσταφὰς, μὲ δύναμη 8.000 πεζῶν καὶ 300 ἵππείων ἔφτασε στὸ ὄροπέδιο τοῦ Ἀσκύφου στὶς 13 Μαΐου 1828. Πέντε ἡμέρες ἀργότερα ὁ τουρκικὸς στρατὸς εἶχε φτάσει στὸ Φραγκοκάστελλο, ὅπου ἔγινε μιὰ ἀπὸ τὶς σκληρότερες καὶ φονικότερες μάχες τῆς Κρητικῆς ἐπανάστασης. Ὁ Χατζημιχάλης σκοτώθηκε καὶ μαζί του 385 ἐπίλεκτοι ἀγωνιστές. Οἱ Τούρκοι εἶχαν ἐπίσης 800 νεκρούς. Ἐλάχιστοι παρέμειναν στὸ φρούριο

στήν περιοχή τῶν Χανίων (Μαλάξα, Τσικαλαριά), χωρίς σοβαρά ἀποτελέσματα. Τὸν Ὀκτώβριο ἀντικατέστησε τὸν Ηαῖν ὁ Ἕλληνας Νικόλαος Ρενιέρης, «προβεβηκῶς ἤδη τὴν ἡλικίαν, ἠπιώτατος ἀνὴρ καὶ ἀγαθώτατος πατριώτης». Ἡ ἐπανάσταση διατηρήθηκε ζωντανή γιὰ λίγους ἀκόμη μῆνες σὲ ὅλη τὴν Κρήτη. Ὀλόκληρη σχεδὸν ἡ ὑπαιθρος βρισκόταν στὸν ἔλεγχο τῶν ἐπαναστατῶν, ἐνῶ οἱ Τοῦρκοι εἶχαν ἀπομονωθεῖ στὰ τρία μεγάλα φρούρια, τῶν Χανίων, τοῦ Ρεθύμνου καὶ τοῦ Ἡρακλείου.

12. Τὸ τέλος τῆς κρητικῆς ἐπανάστασης

Ἐπειτα ἀπὸ τὸν πολυαίμακτο δεκαετῆ ἀγῶνα καὶ τὶς ἀπροσμέτρητες θυσίες, ἡ ἐπανάσταση στὴν Κρήτη τελείωνε χωρίς δικαίωση. Τὸ Πρωτόκολλο τῆς 22 Ἰανουαρίου 1830 ἄφηγε τὴν Κρήτη ἔξω ἀπὸ τὰ ὄρια τοῦ νεοπαγοῦς ἑλληνικοῦ κράτους, στὴν ἀπόλυτη δικαιοδοσία τοῦ σουλτάνου. Τῇ λύση αὐτῇ ἐπέβαλε ἡ ἀγγλικὴ διπλωματία, ποὺ ἦταν σταθερὰ ἐχθρική στὸ ζήτημα τῆς κρητικῆς ἐλευθερίας. Ἡ εἶδηση βύθισε τοὺς Κρητῆτες σὲ ἀπογοήτευση. Μὲ ἀγανάκτηση καὶ ὀργὴ ἀντέδρασαν ὄχι μόνο κατὰ τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, ἀλλὰ καὶ κατὰ τοῦ Κυβερνήτη Ἰωάννη Καποδίστρια. Τὸ «Κρητικὸν Συμβούλιον», ποὺ τὸ ἀποτελοῦσαν οἱ Κ. Κριτοβουλίδης, Α. Στεφανάκης, Τζώρτζης Σαουνάτσος, Ν. Λιμπρίτης, Γ. Καλομενόπουλος, Μ. Χιονάκης, Α. Ἰωαννίδης, Ἰ. Μιχαήλ, Γ. Βενέτικος, Γ. Σακὸρραφος, Α. Ἀρετίνης, Ἀ. Παπαδάκης, Ἰ. Κονδύλης καὶ Μ. Λιδάς, μὲ γραμματέα τὸν Ν. Δαμβέργη, συνεδρίασε ἐκτάκτως στὸ χωριὸ Μαργαρίτες Μυλοποτάμου (22 Ἀπριλίου 1830) καὶ ἐξέδωκε προκήρυξη «Πρὸς τοὺς Ἕλληνας», ἕνα κείμενο ἀληθινὰ δραματικό: «Ἡ Κρήτη ἦτο καὶ εἶναι μέρος ἀδιάσπαστον τῆς Ἑλλάδος αὐτῆς, ὡς συναγωνισθεῖσα καὶ συναγωνιζομένη μὲ τὰ λοιπὰ ἐπαναστατημένα μέρη ἀπὸ τὴν ἀρχήν, ὥστε δὲν ἡμπορεῖ τις νὰ ἐννοήσῃ πῶς εἰς διαφόρους πράξεις πληρεξουσίων τῶν σεβαστῶν τούτων μοναρχῶν ἢ Κρήτη παρεσιωπήθη διόλου, ἐνῶ ἀκόμη μάλιστα ἔχει τὸν ἐξολοθρευτικὸν πόλεμον εἰς τοὺς κόλπους τῆς καὶ οἱ Τοῦρκοι εἶναι περιωρισμένοι εἰς μόνὰ τὰ φρούριά των ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας... Ἡμεῖς δὲν εὐρίσκομεν ἄλλοῦ τὴν σωτηρίαν μας παρὰ εἰς τὰ ὄπλα μας καὶ εἰς αὐτὸν τὸν ἐντιμον θάνατον καὶ ἂν ἡ χριστιανοσύνη μᾶς παραδώσῃ εἰς τὴν ἀσπλαγχνίαν τῶν Τούρκων, ἀφ' οὗ κατασφάζομεν ἀπαθῶς τὰς γυναῖκας, τὰ τέκνα καὶ τοὺς γέροντάς μας, ἄς γενῶμεν καὶ ἡμεῖς θύματα, ἀλλὰ θύματα ἐνδοξα σταθερότητος καὶ τῶν ἀπαραγράπτων δικαίων μας...». Ἀνάλογη ἔκθεση συνέταξαν καὶ ἐπέδωσαν στοὺς ξένους πλοιάρχους (2 Ἰουνίου 1830): «Ἡ θάνατος τίμιος, μὲ τὰ ὄπλα εἰς τὰς χεῖρας, ἢ ἐλευθερία ἀπὸ τὸν πικρότατον τύραννόν μας».

Ἐνα τελευταῖο αἶτημα τοῦ «Κρητικοῦ Συμβουλίου», νὰ μείνει τουλάχιστον ἡ Γραμπούσα στὰ χεῖρια τῶν Κρητῶν, ἔμεινε ἀναπάντητο καὶ ἡ προσπάθεια νὰ καταληφθεῖ βιαίως ἀπέτυχε. Τὸν Ἰούνιο 1830 ἔφτασαν στὸν ὄρμο τοῦ Παλαιοκάστρου, δυτικὰ τοῦ Ἡρακλείου, τὰ πλοῖα τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, γιὰ νὰ ἐπιβάλουν τὴν εἰρήνην στὸ νησί. Οἱ Κρητικοὶ ἀναγκάστηκαν νὰ ὑποταχθοῦν στὴν ἀδυσώπητη μοίρα τους καὶ νὰ δεχθοῦν

τὴν ἀνακωχή, μὲ τὸν ὄρο τοῦ σαφοῦς προσδιορισμοῦ τῶν ὑποχρεώσεων τῶν δύο στοιχείων τῆς νήσου. Τὸν ὄρο αὐτὸ παραβίασαν ἀμέσως οἱ Τοῦρκοι, μὲ νέες σφαγές καὶ αἰχμαλωσίες. «*Εἰς τὰς ἀγυῖας τῶν φρουρίων τῆς Κρήτης πωλοῦνται ἀπανθρώπως ὡς κρέατα αἱ θυγατέρες, αἱ ἀδελφαί, αἱ γυναῖκες καὶ τὰ φίλτατα τέκνα τῶν Κρητῶν Ἑλλήνων*», γράφουν «*εὐπειθεῖς πολῖται*» στὸν Ν. Ρενιέρη σὲ ἔγγραφο ποῦ ὑπογράφεται στὶς Καλύβες Ἀποκορώνου στὶς 17 Αὐγούστου 1830.

II. Ἡ αἰγυπτιοκρατία στὴν Κρήτη (1830-1841)

1. Γενικὴ εἰκόνα

Μὲ τὸ Πρωτόκολλο τοῦ Λονδίνου ἡ Κρήτη παραχωρήθηκε στὸν ἀντιβασιλέα τῆς Αἰγύπτου Μεχμέτ Ἀλῆ, ὡς ἀντάλλαγμα τῶν ὑπηρεσιῶν ποῦ προσέφερε στὸ σουλτάνο στὴν Κρήτη καὶ στὴν Πελοπόννησο κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐλληνικῆς ἐπανάστασης. Ἔτσι, ἡ Κρήτη περνοῦσε σὲ μιὰ νέα περίοδο «ἐστιλβωμένης δουλείας», ὅπως παρατηρεῖ εὐστοχα ὁ Β. Ψιλᾶκης. Ὁ φιλόδοξος μονάρχης τῆς Αἰγύπτου κατανοοῦσε τὴ σημασία τῆς κατοχῆς τῆς Κρήτης καὶ ἀπέβλεπε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ στὴ μονιμοποίηση τῆς ἐξουσίας του στὸ νησί. Γιὰ τὸ λόγο αὐτόν, καὶ γιὰ νὰ ἀποφύγει ἐξωτερικὲς ἐπεμβάσεις καὶ διεθνεῖς περιπλοκές, ἔλαβε ἀμέσως σύντονα μέτρα γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῆς ἐσωτερικῆς γαλήνης. Πολιτικὸ διοικητὴ τῆς νήσου διόρισε τὸν Μουσταφᾶ Ναϊλῆ πασᾶ, ποῦ πῆρε τὴν προσωνομία Γκιριτλῆς (Κρητικός), γιὰ τὴ μακρόχρονη παραμονή του στὴ διοίκηση τῆς Κρήτης. Τὴ στρατιωτικὴ διοίκηση ἀνέθεσε στὸν ἔμπιστό του Ὁσμὰν Νούρ-Ἐλ-Ντὶν βέη.

Ἡ αἰγυπτιακὴ διοίκηση στὴν Κρήτη φόρεσε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τὸ προσωπεῖο τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἀμεροληψίας καὶ ἀντιμετώπισε φαινομενικὰ ἰσότιμα τοὺς μουσουλμάνους καὶ τοὺς χριστιανούς. Μὲ τὴ χορήγηση γενικῆς ἀμνηστίας, κάλεσε ὅλους τοὺς κατοίκους τῆς Κρήτης νὰ καταθέσουν τὰ ὅπλα καὶ νὰ ζήσουν στὸ ἐξῆς εἰρηνικά, σὲ καθεστῶς εἰρήνης καὶ ἰσονομίας. Πολλοὶ μουσουλμάνοι τότε, ποῦ, καθὼς ἦταν συνηθισμένοι στὶς βιαιοπραγίες, δὲν μποροῦσαν νὰ ὑπακούσουν στὶς αὐστηρὲς διαταγές τοῦ Μουσταφᾶ πασᾶ καὶ δὲν ἀνέχονταν τὴ νέα πραγματικότητα, πούλησαν τὰ ὑπάρχοντά τους καὶ μετανάστευσαν στὴ Μικρὰ Ἀσία. Ἀλλὰ καὶ πολλοὶ Κρητικοί, ποῦ ἀρνήθηκαν νὰ παραδώσουν τὰ ὅπλα τους, ἐγκατέλειψαν τὴν Κρήτη καὶ ἐγκαταστάθηκαν στὴν ἄλλη Ἑλλάδα. Τὸ Πατριαρχεῖο μὲ συνοδικὴ ἐπιστολὴ (Ἰανουάριος 1831) παρακαλεῖ τοὺς Κρητικούς νὰ μὴ φεύγουν ἀπὸ τὴν πατρίδα τους καὶ βεβαιώνει ὅτι θὰ προστατεύονται ἀπὸ τὸν Μωχάμετ Ἀλῆ.

Γιὰ τὴ διοίκηση τοῦ νησιοῦ ὀργανώθηκαν δύο διοικητικὰ συμβούλια, ποῦ λέγονταν σουράδες, ἓνα στὸ Ἡράκλειο καὶ δεύτερο στὰ Χανιά, ἐνῶ δύο ἄλλα μικρότερα ὀργανώθηκαν γιὰ τὸ Ρέθυμνο καὶ τὰ Σφακιά. Στὰ

συμβούλια αυτά, εκτός από τους Τούρκους αξιωματούχους, μετείχαν και ένας χριστιανός και ένας μουσουλμάνος από κάθε έπαρχία. Αυτό ακριβώς ήταν μια μεγάλη φενάκη, καθώς οι αντιπρόσωποι των χριστιανών ήταν πάντοτε μειοψηφία, ανίσχυροι να επιβάλουν τις θέσεις και τις προτάσεις τους.

Είναι πάντως βέβαιο ότι η αιγυπτιακή κατοχή υπήρξε σε πολλά σημεία ευεργετική και βοήθησε στην ανασυγκρότηση του νησιού και στην έπούλωση των μεγάλων πληγών της επανάστασης. Ένα ευρύ πρόγραμμα έργων κοινωφελών άρχισε να εφαρμόζεται. Δρόμοι, γέφυρες, ύδραγωγεία, έργα λιμενικά και άλλα άρχισαν να εκτελούνται στην Κρήτη, για πρώτη φορά τώρα από την εποχή της βενετοκρατίας. Ίδιαίτερη μέριμνα έλαβε η αιγυπτιακή διοίκηση για την οργάνωση της παιδείας, με την ίδρυση και τη λειτουργία σχολείων για τους χριστιανούς και τους μουσουλμάνους. Το ίδιο έγινε για τη δικαιοσύνη, την κοινωνική πρόνοια και τη δημόσια υγεία. Έγινε επίσης απογραφή του πληθυσμού (1832-33) και για πρώτη φορά εκδόθηκε στην Κρήτη εφημερίδα δίγλωσση, με τον τίτλο «Κρητικά Γεγονότα» (Βακάι Γκιρίτ).

2. Το κίνημα των Μουρνιών (1833)

Για την εφαρμογή ενός τόσο φιλόδοξου προγράμματος έργων απαιτήθηκαν, φυσικά, τεράστια ποσά, που έπρεπε να συγκεντρωθούν με την αύξηση της φορολογίας και με την εκμετάλλευση του έγχωριου πλούτου. Τα φορολογικά μέτρα υπήρξαν καταθλιπτικά και προκάλεσαν τη γενική δυσaréσκεια και την έντονη αντίδραση των Κρητικών, άποκορύφωμα της οποίας υπήρξε το κίνημα των Μουρνιών. Το Σεπτέμβριο του 1833 συγκεντρώθηκαν στο χωριό Μουρνιές Κυδωνίας έπτά περίπου χιλιάδες άοπλοι χριστιανοί, για να εκδηλώσουν την αντίθεσή τους στην οικονομική καταπίεση της αιγυπτιακής διοίκησης. Για να μη θεωρηθεί η διαμαρτυρία αυτή ως ένοπλη εξέγερση, άπαγορεύτηκε η προσέλευση όπλοφόρων. Ο Σφακιανός στρατηγός Δεληγιαννάκης, που θέλησε να μετάσχει με τους άνδρες του ένοπλους, υποχρεώθηκε να άποχωρήσει. Στις 20 Σεπτεμβρίου 1833 οί συγκεντρωμένοι στις Μουρνιές συνέταξαν και υπέγραψαν άναφορά προς τις Μεγάλες Δυνάμεις, στην όποια λεπτομερώς εκθέτουν τα νέα δεινά και επικαλούνται την προστασία τους: «Παρατρέχουμε τα διάφορα άνυπόφορα βάρη, τα όποια επέθεσε γενικώς εις όλα τα είδη των προϊόντων μας· τα άμπέλια μας πληρώνουν πεντηκονταπλάσια τώρα παρ' ό,τι επλήρωναν πριν της επαναστάσεως, το ελαιόλαδον τετραπλάσια, και τοϋτο προς το παρόν· διότι, ως μάς βεβαιοϋν, έτοιμάζεται μονοπωλείον και δι' αυτό καθώς και εις όλα τα είδη εν γένει της Κρήτης· και το χειρίστον, ενϋ εις την άρχήν μάς έλεγεν να κάμνη όστις θέλει ελαιοτριβεΐα, τώρα μάς έμποδίζει και αυτην την χρήσιν των ελαιοτριβεΐων μας... Δέν φθάνουν δε ταϋτα μόνον, άλλα και το χαράτσι (κεφαλιάτικον δόσιμον) από 4 και 8 γρόσια, τα όποια μάς ειχεν υποσχεθῆ εις την άρχήν, άφοϋ τα έδιπλασίασε και τα έτετραπλασίασε, τώρα μελετᾶ και να τα

είκοσαπλασιάση ἴσως, και ὁπόταν εἶπη τις πρὸς τὴν Διοίκησιν νὰ φυλάττη τὰς ὑποσχέσεις και τοὺς νόμους της, τὸν ἀποκρίνεται αὐτῇ, ὅτι ὁ Ἄντιβασιλεὺς (= Μεχμέτ Ἄλῃς) «νόμους κάμνει και νόμους χαλᾶ».

Ἐπομένως, ἡ συγκέντρωση στὶς Μουρνιές δὲν περιορίστηκε μόνο στὰ οἰκονομικὰ μέτρα. Ἐλαβε χαρακτήρα γενικῆς διαμαρτυρίας γιὰ τὶς αὐθαιρεσίες τῆς πολιτικῆς και στρατιωτικῆς ἐξουσίας: «... Ἐσκόρπισε παντοῦ στρατιώτας του, οἵτινες βιάζονται τὴν τιμὴν μας, χωρίζουν ἀνδρόγυνα, κάμνουν πᾶν ὅ,τι ἡ βαρβαρότης και ἡ ἀσιατικὴ ἀκολασία ὡς πρὸς τοῦτο τοὺς ὁδηγεῖ...».

Ἡ ἀντίδραση τοῦ Μεχμέτ Ἄλῃ ὑπῆρξε ἄμεση και βίαιη. Ὁ Ὀσμὰν Νουρ-Ἐλ-Ντὶν βέης ἐπιτέθηκε μὲ τὸ ἵππικὸ του και διέλυσε βιαίως τὴ συγκέντρωση. Συνέλαβε τοὺς πρωταίτιους, 41 ἄτομα, και τοὺς ἀπαγχόνησε «εἰς τὰς μορέας τοῦ χωρίου, ἐξ οὗ και ὠνομάσθη τὸ κίνημα αὐτὸ ἡ ἐποχὴ τῶν Μουρνιδῶν». Γιὰ ἐκφοβισμό και γιὰ πρόληψη ἀντιδράσεων, ἡ διοίκηση συνέλαβε και ἀπαγχόνησε πολλοὺς ἐπιφανεῖς χριστιανοὺς σὲ ὅλη τὴν Κρήτη, ἀλλὰ και μουσουλμάνους, ποὺ ἔβλεπαν μὲ συμπάθεια τὸ κίνημα τῶν Μουρνιδῶν και κρυφὰ τὸ ὑπέθαλπαν. Ἡ νέα δεσποτεία στὴν Κρήτη ἦταν ἀρκετὰ ἰσχυρὴ και οἱ Μεγάλαι Δυνάμεις φάνηκαν ἐντελῶς ἀπρόθυμες νὰ ἀσχοληθοῦν μὲ τὸ Κρητικὸ Ζήτημα.

Οἱ Κρήτες εἶχαν πιά κατανοήσει ὅτι ἡ ἐλευθερία τους δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἔλθει χωρὶς τὴν ἔγκριση τῶν Μεγάλων Δυνάμεων. Στὰ τέλη τοῦ 1838 οἱ ἐξόριστοι Κρήτες ὑπέβαλαν στὴν Ἀγγλία τὴν πρόταση νὰ καταλάβει τὴν Κρήτη και νὰ τὴν ἀνακηρύξει σὲ ἀγγλικὸ προτεκτοράτο. Ἡ ἔκκληση αὐτῇ, ποὺ ἐπαναλήφθηκε τὸ 1839, δὲ βρῆκε καμιά ἀνταπόκριση.

3. Τὸ τέλος τῆς αἰγυπτιακῆς. Ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1841

Ἡ κρίση τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος κατὰ τὰ ἔτη 1839-1841 εἶχε ἐπιπτώσεις στὴν ἐξέλιξη τῶν κρητικῶν πραγμάτων. Ἡ ἐμπλοκὴ τοῦ Μεχμέτ Ἄλῃ σὲ πόλεμο μὲ τὴν Τουρκία και ἡ ἥττα του στὴ Συρία κλόνησαν τὴν αἰγυπτιακὴ ἐξουσία στὴν Κρήτη. Οἱ Μεγάλαι Δυνάμεις, ποὺ γιὰ ἰδιαίτερους λόγους, εἶχαν ταχθεῖ κατὰ τοῦ διαμελισμοῦ τῆς Τουρκίας, ἀποφάσισαν μὲ τὴ Συνθήκη τοῦ Λονδίνου (3 Ἰουλίου 1840) νὰ ἀποσπᾶσουν τὴν Κρήτη ἀπὸ τὴν αἰγυπτιακὴ κατοχὴ και νὰ τὴν ἐπαναφέρουν στὴ σουλτανικὴ κυριαρχία.

Πρὶν ἀκόμη ὑπογραφεῖ ἡ συνθήκη τοῦ Λονδίνου, οἱ ἐξόριστοι Κρητικοὶ ὀπλαρχηγοὶ (Β. Χάλης, Ἰ. Κούμης, Ἐμμ. Πατελλάρος, Ἀναγν. Τσουδερός, Βασιλογεώργης, Ἀρ. Χαιρέτης κ.ἄ.) εἶχαν ἀποφασίσει νὰ κατεβοῦν στὴν Κρήτη και νὰ ὀργανώσουν νέα ἐπανάσταση, ἐλπίζοντας σὲ μιὰ ἐπαναπροβολὴ τοῦ Κρητικοῦ Ζητήματος. Κατέβηκαν πράγματι στὰ τέλη τοῦ 1840 και μαζί τους κατέβηκε και ὁ νεαρὸς τότε πολιτευτῆς Ἀλέξανδρος Κουμουνοῦρος. Ὅμως ἡ ἐπανάσταση μόλις

στις 22 Φεβρουαρίου 1841 εκδηλώθηκε, ταυτόχρονα σε όλη την Κρήτη. Στις δυτικές επαρχίες άρχηγοί ήταν οι άδελφοί Χαιρέτη (έπανάσταση Χαιρέτη) και στις ανατολικές ο Βασιλογεώργης (έπανάσταση του Βασιλογεώργη). Με επαναστατική προκήρυξη οι άρχηγοί της νέας αυτής επανάστασης υπενθύμιζαν στο λαό τους προηγούμενους αίματηρούς αγώνες και τον καλούσαν σε νέες θυσίες για την έλευθερία, διαβεβαιώνοντάς τον για τη μεταστροφή της ευρωπαϊκής διπλωματίας υπέρ της Κρήτης.

Το κίνημα του 1841 στην Κρήτη είναι συνέχεια των ανάλογων απελευθερωτικών κινήματων της Θεσσαλίας και Μακεδονίας (1839-1841) και εντάσσεται στο ίδιο ιστορικό πλαίσιο. Δυστυχώς, η έσωτερική κατάσταση στο νησί δεν ευνόησε μια γενική εξέγερση ανάλογη με εκείνη του 1821. Οι Σφακιανοί φάνηκαν απρόθυμοι να διακινδυνεύσουν για ένα άβέβαιο αγώνα και το ίδιο έπιφυλακτικοί στάθηκαν πολλοί όπλαρχηγοί των άλλων επαρχιών. Ο Μουσταφά πασάς, έπειτα από μια μάταιη προσπάθεια να διαπραγματευθεί με τους επαναστάτες, χρησιμοποίησε τη δύναμη των όπλων και άρχισε πάλι σκληρός και αίματηρός αγώνας. Φονικές μάχες έγιναν στον Άποκόρωνα (Πρόβαρμα, Βαφέ, Βρύσες), καθώς και στην ανατολική Πεδιάδα (περιοχή του χωριού Ξυδάς). Η έλληνική κυβέρνηση βρισκόταν σε παντελή άδυναμία να βοηθήσει την Κρήτη και οι Μεγάλες Δυνάμεις πίεζαν για ανακωχή. Στις 5 Απριλίου οι επαναστάτες συνέταξαν και υπέβαλαν στους βασιλείς της Άγγλίας, της Γαλλίας και της Ρωσίας έκτενές υπόμνημα, διεκτραγωδώντας τα δεινά της Κρήτης και ζητώντας για μια ακόμη φορά την επέμβασή τους. Ο αγώνας ήταν καταδικασμένος, και έληξε με την άθρόα φυγή των επαναστατών και πολλών άμάχων στην Ελλάδα.

Αξίζει να προστεθεί ότι κατά την διάρκεια της σύντομης αυτής επανάστασης ο λόγιος πατριώτης Έμμανουήλ Βυβιλάκης έφερε και έγκατέστησε τυπογραφείο στο χωριό Βαφέ Άποκορώνου, που λειτουργήσε δύο μόνο μήνες. Έδω έκδόθηκε η έφημερίδα «Ραδάμανθος», η πρώτη επαναστατική έφημερίδα της Κρήτης.

III. Η περίοδος 1841-1866

1. Η περίοδος 1841-1858

Η έσωτερική κατάσταση της Κρήτης δεν άλλαξε στις βασικές άρχές της διοίκησης. Ο Μουσταφά Ναϊλή πασάς εξακολούθησε να άσκει την έξουσία ως Γενικός Διοικητής ως το 1850, όταν ο σουλτάνος τον προήγαγε στο αξίωμα του πρωθυπουργού (μεγάλου βεζίρη) και διόρισε στη θέση του στην Κρήτη τον Σαλίχ Βαμίκ πασά. Μερικές μικρές διοικητικές μεταρρυθμίσεις αξίζει να σημειωθούν έδω. Το 1851 η πρωτεύουσα του έγιαλετίου της Κρήτης μεταφέρθηκε όριστικά στα Χανιά. Το

νησί διαιρέθηκε σὲ 23 ἑπαρχίες (καζάδες). Στις πρωτεύουσες τῶν ἑπαρχιῶν εἶχαν τὴν ἔδρα τους οἱ ἑπαρχοί, πού πλαισιώνονταν ἀπὸ ἓνα μουσουλμάνο (μπουλούκμπαση) καὶ ἓνα χριστιανὸ φρούραρχο (καστελκιαγασή). Τὰ ἑπαρχιακὰ συμβούλια ἀσκοῦσαν καθήκοντα διοικητικά, δικαστικά καὶ ἀστυνομικά, καὶ εἶχαν ἐπίσης τὴν εὐθύνη τῆς εἰσπραξῆς τῶν φόρων.

Τὰ φιλελεύθερα κινήματα τοῦ 1848 στὴν Εὐρώπη εἶχαν τὸν ἀντίκτυπό τους στὴν Κρήτη, ὅπου παρατηρήθηκε πάλι κάποιος ἐπαναστατικὸς ἀναβρασμὸς, χωρὶς ὅμως νὰ σημειωθῶν δυναμικὲς ἐκδηλώσεις. Ὁ διάδοχος τοῦ Μουσταφᾶ, ὁ Σαλιχ Βαμίκ πασᾶς, διοίκησε τὸ νησί μὲ δικαιοσύνη καὶ ἄφησε ἀγαθὲς ἐντυπώσεις στὸ λαό. Ἀντίθετα, ὁ Βελῆ πασᾶς, ὁ γιὸς τοῦ Μουσταφᾶ τοῦ Γκιριτλή, πού διαδέχθηκε τὸν Σαλιχ, ἐπανῆλθε στὴ σκληρότητα τῶν περασμένων καιρῶν.

Ὁ Κριμαϊκὸς πόλεμος (1853-1856) εἶχε σημαντικὲς ἐπιπτώσεις στὴν ἐξέλιξη τῶν κρητικῶν πραγμάτων. Μὲ τὴ Συνθήκη τῶν Παρισίων (1856) ὁ σουλτάνος ὑποχρεώθηκε νὰ ἐκδώσει τὸ περίφημο Χάττι Χουμαγιούν, μὲ τὸ ὁποῖο παραχωροῦσε σημαντικὰ προνόμια στοὺς χριστιανοὺς ὑπηκόους του, ὅπως ἦταν ἡ ἀνεξιθρησκία, ἡ προσωπικὴ ἐλευθερία, ἡ ἐξασφάλιση τῆς τιμῆς καὶ τῆς ιδιοκτησίας. "Ὅσο καὶ ἂν οἱ τουρκικὲς ἀρχὲς στὴν Κρήτη ἀρνοῦνταν νὰ ἐφαρμόσουν τὶς διατάξεις τοῦ Χάττι Χουμαγιούν καὶ τὸ παραβίαζαν βάνουσα, πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι ἦταν ἓνα οὐσιαστικὸ βῆμα καὶ ἓνα προηγούμενο στοὺς ἀγῶνες γιὰ τὴν ἀναγνώριση δικαιωμάτων. Ὁλόκληρη ἡ ἱστορία τῆς Κρήτης γιὰ σαράντα καὶ περισσότερο χρόνια, ὡς τὴν ἀναγνώριση τῆς αὐτονομίας (1898), κινεῖται στὴν κατεύθυνση πού χάραξε τὸ Χάττι Χουμαγιούν. Οἱ παραβιάσεις του θὰ γίνουν ἡ ἀφορμὴ τῶν νέων ἐπαναστάσεων.

2. Τὸ κίνημα τοῦ Μαυρογένη (1858)

Ἡ διοίκηση τοῦ Βελῆ πασᾶ ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι αὐταρχικὴ, παρὰ τὶς παραχωρήσεις τοῦ Χάττι Χουμαγιούν. Ἰδιαιτέρη ἀντίδραση προκάλεσε στοὺς Κρητικοὺς ἡ ἐπιβολὴ νέων φόρων καὶ ἡ ἀπαγόρευση τῆς ὀπλοφορίας. Τὸν Ἀπρίλιο 1858 συγκεντρώθηκαν στὴ θέση Μπουτσουνάρια, ἔξω ἀπὸ τὰ Χανιά, 5.000 Κρητικοὶ καὶ ἐξέλεξαν ἐπιτροπὴ γιὰ νὰ συντάξει ὑπόμνημα καὶ νὰ τὸ ὑποβάλλει στοὺς προξένους τῶν Μεγάλων Δυνάμεων καὶ στὸ σουλτάνο. Τὸ πολιτικὸ αὐτὸ κίνημα, πού ὀνομάστηκε «κίνημα τοῦ Μαυρογένη» ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ πρωτεργάτη του, εἶχε μερικὰ θετικὰ ἀποτελέσματα. Ἡ προσπάθεια τοῦ Βελῆ πασᾶ νὰ χρησιμοποιοῦσε βία προσέκρουσε στὴν ἀρνηση τοῦ στρατιωτικοῦ διοικητῆ, ἐνῶ οἱ ἀπεσταλμένοι τοῦ σουλτάνου, πού ἔφτασαν στὴν Κρήτη τὸν Ἰούνιο 1858, ἔδειξαν κατανόηση καὶ δέχθηκαν νὰ ἱκανοποιήσουν σὲ μεγάλο βαθμὸ τὰ δίκαια αἰτήματα τῶν Κρητῶν. Ὁ Βελῆ πασᾶς ἀπομακρύνθηκε καὶ τὸν διαδέχθηκε ὁ Σαμῆ πασᾶς, ὁ ὁποῖος ἀρχισε ἀμέσως διαπραγματεύσεις μὲ τὸν

στις 22 Φεβρουαρίου 1841 εκδηλώθηκε, ταυτόχρονα σε όλη την Κρήτη. Στις δυτικές επαρχίες άρχηγοί ήταν οι άδελφοί Χαιρέτη (έπανάσταση Χαιρέτη) και στις ανατολικές ο Βασιλογεώργης (έπανάσταση του Βασιλογεώργη). Με επαναστατική προκήρυξη οι άρχηγοί τής νέας αυτής επανάστασης υπενθύμιζαν στο λαό τους προηγούμενους αίματηρούς αγώνες και τον καλοῦσαν σε νέες θυσίες για την έλευθερία, διαβεβαιώνοντάς τον για τή μεταστροφή τής ευρωπαϊκής διπλωματίας υπέρ τής Κρήτης.

Τό κίνημα του 1841 στην Κρήτη είναι συνέχεια των ανάλογων απελευθερωτικών κινήματων τής Θεσσαλίας και Μακεδονίας (1839-1841) και εντάσσεται στο ίδιο ιστορικό πλαίσιο. Δυστυχώς, ή έσωτερική κατάσταση στο νησί δέν ευνοούσε μιá γενική εξέγερση ανάλογη με εκείνη του 1821. Οί Σφακιανοί φάνηκαν απρόθυμοι να διακινδυνεύσουν για ένα άβέβαιο αγώνα και τό ίδιο έπιφυλακτικοί στάθηκαν πολλοί όπλαρχηγοί των άλλων επαρχιών. Ο Μουσταφά πασάς, έπειτα από μιá μάταιη προσπάθεια να διαπραγματευθεί με τους επαναστάτες, χρησιμοποίησε τή δύναμη των όπλων και άρχισε πάλι σκληρός και αίματηρός αγώνας. Φονικές μάχες έγιναν στον Αποκόρωνα (Πρόβαρμα, Βαφέ, Βρύσες), καθώς και στην ανατολική Πεδιάδα (περιοχή του χωριού Ξυδάς). Η έλληνική κυβέρνηση βρισκόταν σε παντελή άδυναμία να βοηθήσει την Κρήτη και οι Μεγάλες Δυνάμεις πίεζαν για ανακωχή. Στις 5 Απριλίου οι επαναστάτες συνέταξαν και υπέβαλαν στους βασιλείς τής Αγγλίας, τής Γαλλίας και τής Ρωσίας έκτενές υπόμνημα, διεκτραγωδώντας τά δεινά τής Κρήτης και ζητώντας για μιá ακόμη φορά την επέμβασή τους. Ο αγώνας ήταν καταδικασμένος, και έληξε με την άθρόα φυγή των επαναστατών και πολλών άμάχων στην Ελλάδα.

Αξίζει να προστεθεί ότι κατά την διάρκεια τής σύντομης αυτής επανάστασης ο λόγιος πατριώτης Έμμανουήλ Βυβιλάκης έφερε και έγκατέστησε τυπογραφείο στο χωριό Βαφέ Αποκορώνου, που λειτουργησε δύο μόνο μήνες. Έδω εκδόθηκε ή έφημερίδα «Ραδάμανθος», ή πρώτη επαναστατική έφημερίδα τής Κρήτης.

III. Η περίοδος 1841-1866

1. Η περίοδος 1841-1858

Η έσωτερική κατάσταση τής Κρήτης δέν άλλαξε στις βασικές αρχές τής διοίκησης. Ο Μουσταφά Ναϊλή πασάς εξακολούθησε να ασκεί την έξουσία ως Γενικός Διοικητής ως τό 1850, όταν ο σουλτάνος τον προήγαγε στο αξίωμα του πρωθυπουργού (μεγάλου βεζίρη) και διόρισε στη θέση του στην Κρήτη τον Σαλίχ Βαμίκ πασά. Μερικές μικρές διοικητικές μεταρρυθμίσεις αξίζει να σημειωθούν έδω. Τό 1851 ή πρωτεύουσα του έγιαλετίου τής Κρήτης μεταφέρθηκε όριστικά στα Χανιά. Τό

νησί διαιρέθηκε σὲ 23 ἑπαρχίες (καζάδες). Στις πρωτεύουσες τῶν ἑπαρχιῶν εἶχαν τὴν ἔδρα τους οἱ ἑπαρχοί, ποὺ πλαισιώνονταν ἀπὸ ἓνα μουσουλμάνο (μπουλούκμπαση) καὶ ἓνα χριστιανὸ φρούραρχο (καστελκιαγασή). Τὰ ἑπαρχιακὰ συμβούλια ἀσκοῦσαν καθήκοντα διοικητικά, δικαστικά καὶ ἀστυνομικά, καὶ εἶχαν ἐπίσης τὴν εὐθύνη τῆς εἰσπραξῆς τῶν φόρων.

Τὰ φιλελεύθερα κινήματα τοῦ 1848 στὴν Εὐρώπη εἶχαν τὸν ἀντίκτυπό τους στὴν Κρήτη, ὅπου παρατηρήθηκε πάλι κάποιος ἐπαναστατικὸς ἀναβρασμός, χωρὶς ὅμως νὰ σημειώθῃσιν δυναμικὲς ἐκδηλώσεις. Ὁ διάδοχος τοῦ Μουσταφᾶ, ὁ Σαλιχ Βαμίκ πασᾶς, διοίκησε τὸ νησί μὲ δικαιοσύνη καὶ ἄφησε ἀγαθὲς ἐντυπώσεις στὸ λαό. Ἀντίθετα, ὁ Βελῆ πασᾶς, ὁ γιὸς τοῦ Μουσταφᾶ τοῦ Γκιριτλή, ποὺ διαδέχθηκε τὸν Σαλιχ, ἐπανῆλθε στὴ σκληρότητα τῶν περασμένων καιρῶν.

Ὁ Κριμαϊκὸς πόλεμος (1853-1856) εἶχε σημαντικὲς ἐπιπτώσεις στὴν ἐξέλιξη τῶν κρητικῶν πραγμάτων. Μὲ τὴ Συνθήκη τῶν Παρισίων (1856) ὁ σουλτάνος ὑποχρεώθηκε νὰ ἐκδώσει τὸ περίφημο Χάττι Χουμαγιούν, μὲ τὸ ὁποῖο παραχωροῦσε σημαντικὰ προνόμια στοὺς χριστιανοὺς ὑπηκόους του, ὅπως ἦταν ἡ ἀνεξιθρησκία, ἡ προσωπικὴ ἐλευθερία, ἡ ἐξασφάλιση τῆς τιμῆς καὶ τῆς ιδιοκτησίας. "Ὅσο καὶ ἂν οἱ τουρκικὲς ἀρχὲς στὴν Κρήτη ἀρνοῦνταν νὰ ἐφαρμόσουν τὶς διατάξεις τοῦ Χάττι Χουμαγιούν καὶ τὸ παραβίαζαν βάνουσα, πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι ἦταν ἓνα οὐσιαστικὸ βῆμα καὶ ἓνα προηγούμενο στοὺς ἀγῶνες γιὰ τὴν ἀναγνώριση δικαιωμάτων. Ὁλόκληρη ἡ ἱστορία τῆς Κρήτης γιὰ σαράντα καὶ περισσότερο χρόνια, ὡς τὴν ἀναγνώριση τῆς αὐτονομίας (1898), κινεῖται στὴν κατεύθυνση ποὺ χάραξε τὸ Χάττι Χουμαγιούν. Οἱ παραβιάσεις του θὰ γίνουν ἡ ἀφορμὴ τῶν νέων ἐπαναστάσεων.

2. Τὸ κίνημα τοῦ Μαυρογένη (1858)

Ἡ διοίκηση τοῦ Βελῆ πασᾶ ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι αὐταρχικὴ, παρὰ τὶς παραχωρήσεις τοῦ Χάττι Χουμαγιούν. Ἰδιαιτέρη ἀντίδραση προκάλεσε στοὺς Κρητικοὺς ἡ ἐπιβολὴ νέων φόρων καὶ ἡ ἀπαγόρευση τῆς ὀπλοφορίας. Τὸν Ἀπρίλιο 1858 συγκεντρώθηκαν στὴ θέση Μπουτσουνάρια, ἔξω ἀπὸ τὰ Χανιά, 5.000 Κρητικοὶ καὶ ἐξέλεξαν ἐπιτροπὴ γιὰ νὰ συντάξει ὑπόμνημα καὶ νὰ τὸ ὑποβάλει στοὺς προξένους τῶν Μεγάλων Δυνάμεων καὶ στὸ σουλτάνο. Τὸ πολιτικὸ αὐτὸ κίνημα, ποὺ ὀνομάστηκε «κίνημα τοῦ Μαυρογένη» ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ πρωτεργάτη του, εἶχε μερικὰ θετικὰ ἀποτελέσματα. Ἡ προσπάθεια τοῦ Βελῆ πασᾶ νὰ χρησιμοποιοῦσε βία προσέκρουσε στὴν ἀρνηση τοῦ στρατιωτικοῦ διοικητῆ, ἐνῶ οἱ ἀπεσταλμένοι τοῦ σουλτάνου, ποὺ ἔφτασαν στὴν Κρήτη τὸν Ἰούνιο 1858, ἔδειξαν κατανόηση καὶ δέχθηκαν νὰ ἱκανοποιήσουν σὲ μεγάλο βαθμὸ τὰ δίκαια αἰτήματα τῶν Κρητῶν. Ὁ Βελῆ πασᾶς ἀπομακρύνθηκε καὶ τὸν διαδέχθηκε ὁ Σαμῆ πασᾶς, ὁ ὁποῖος ἄρχισε ἀμέσως διαπραγματεύσεις μὲ τὸν

όπλαρχηγό Μανουσογιαννάκη. Με ειδικό φερμάνι, που εκδόθηκε στις 7 'Ιουλίου 1858, παραχωρήθηκαν στους Κρητικούς και κατοχυρώθηκαν προνόμια θρησκευτικά, φορολογικά, διοικητικά και δικαστικά. 'Ιδιαίτερη σημασία είχε το δικαίωμα τής όπλοφορίας τών χριστιανών, καθώς και ή σύσταση τών Δημογεροντιών.

'Ο θεσμός αυτός τών Δημογεροντιών, που κατοχυρώθηκε με τó φερμάνι του 1858, είχε μεγάλη σημασία για τή ζωή τών χριστιανών και ó ρόλος τους ήταν σοβαρότατος στις επόμενες δεκαετίες, κυρίως σε θέματα κοινωνικής πρόνοιας, κληρονομικού και οίκογενειακού δικαίου, και παιδείας. Οί Δημογεροντίες, που συστήθηκαν στις έδρες τών τριών διαμερισμάτων τής Κρήτης (Χανίων, Ρεθύμνου και 'Ηρακλείου), είχαν άμεση εξάρτηση από τήν 'Εκκλησία. Στα Χανιά και στο 'Ηράκλειο οί Δημογεροντίες ήταν επταμελείς, στο Ρέθυμνο εξαμελείς. Τó ένα μέλος ήταν κληρικός, που τόν υποδεικνυε ή 'Εκκλησία, ενώ τά άλλα μέλη αναδεικνύονταν από εκλεκτορικά σώματα, που τά αποτελούσαν οί εκπρόσωποι τών συντεχνιών, τών εμπόρων και τών εύκατάστατων άστών. 'Ανάλογες Δημογεροντίες συστήθηκαν και για τούς μουσουλμά-νους.

'Αξίζει, τέλος, νά σημειώσουμε ότι κατά τήν εποχή αυτή (1858-1866) παρατηρείται στην Κρήτη μιá κίνηση «άντεπαναστατών», που αποβλέπει στην καλλιέργεια τής ιδέας για τή δημιουργία νησιωτικού έλληνικού κράτους, με άγγλική προστασία. Τήν κίνηση αυτή υποστηρίζουν μερικοί αξιόλογοι Κρήτες, κληρικοί και λαϊκοί, καθώς και ó μη Κρητικός μητροπολίτης Διονύσιος Χαριτωνίδης. Ψυχή τών «άντεπαναστατών» είναι μιá δαιμόνια γυναίκα, ή 'Ελισάβετ Κονταξάκη ή Βασιλακοπούλα.

IV. 'Η μεγάλη επανάσταση 1866-69

1. 'Η έκρηξη τής επανάστασης

'Η επανάσταση 1866-1869 αποτελεί τήν κορυφαία έκφραση του πόθου τών Κρητών για έλευθερία και ένωση με τήν 'Ελλάδα. 'Η επανάσταση αυτή απέδειξε τόν έθνικό χαρακτήρα του Κρητικού Ζητήματος και με τις διαστάσεις που έλαβε άπασσόλησε σοβαρά τήν εύρωπαϊκή διπλωματία, ως σημαντική πτυχή του όλου 'Ανατολικού Ζητήματος.

Δύο κυρίως υπήρξαν οί άφορμές που όδήγησαν τούς Κρητικούς σε νέα δυναμική και αποφασιστική ανάμετρηση με τήν 'Οθωμανική Αυτοκρατορία: ή έπιβολή νέων φόρων, παρά τις διατάξεις του Χάττι Χουμαγιούν, και τó λεγόμενο μοναστηριακό ζήτημα. 'Ο 'Ισμαήλ πασάς, διοικητής τής Κρήτης από τó 1861, έπειτα από ένα μικρό διάστημα άγαθής και δίκαιης διακυβέρνησης, για τήν όποία οί Κρητικοί ζητούσαν τήν παραμονή του στη Γενική Διοίκηση του νησιού, μετέβαλε τακτική και προχώρησε στην έπιβολή καταθλιπτικής φορολογίας, κυρίως στα γεωργικά προϊόντα. 'Η

ἀντίδραση ὅμως τοῦ λαοῦ κορυφώθηκε, ὅταν ὁ Ἰσμαήλ ἐπιχείρησε νὰ ἀναμειχθεῖ στοῦ μοναστηριακοῦ ζήτημα, πού εἶχε δημιουργηθεῖ κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ στὶς ἀνατολικὲς ἐπαρχίες. Φωτισμένοι κληρικοί καὶ λαϊκοί, ὅπως ὁ Χρ. Ἀργυράκης καὶ ὁ Λεων. Γεωργιάδης, εἶχαν ζητήσει ἀπὸ τὸ 1862 νὰ τεθεῖ ἡ μοναστηριακὴ περιουσία ὑπὸ τὸν ἔλεγχον τῶν Δημογεροντιῶν, γιὰ τὴν ἰδρυση καὶ λειτουργία σχολείων. Ἀντίθετοι ἦταν ὁ μητροπολίτης Διονύσιος, οἱ ἐπίσκοποι καὶ οἱ ἡγούμενοι τῶν μοναστηριῶν. Ἡ σκανδαλώδης ἀνάμειξη τοῦ Ἰσμαήλ στὴν ἐκλογή τῶν πληρεξουσίων, πού θὰ συζητοῦσαν τὸ ζήτημα, ἡ ἀκύρωση τῆς ἐκλογῆς τῶν ἀνεπιθύμητων στὴν τουρκικὴ διοίκηση προσώπων καὶ ἡ σύλληψη καὶ φυλάκιση τῶν μελῶν τῆς ἐπιτροπῆς, πού θὰ μετέβαιναν στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ νὰ συζητήσουν τὸ θέμα μὲ τὸ πατριαρχεῖο, δημιούργησε ἐντονότατες ἀντιδράσεις.

Ἀπὸ τὴν ἀνοιξη τοῦ 1866 εἶχαν ἀρχίσει συγκεντρώσεις Κρητῶν σὲ διάφορα χωριά, στοῦ Ἀτσιπόπουλο, στοῦ Ἀνώγεια, στοῦ Ἁγίου Μύρωνος καὶ στοῦ Κράσι. Στὶς 14 Μαΐου συνήλθε ἡ πρώτη μεγάλη παγκρήτια συνέλευση στοῦ Μπουτσουνάρια τῶν Χανίων, στὴν ἐκεῖ μονὴ τῆς Ἁγίας Κυριακῆς. Συνέταξαν ὑπόμνημα στοῦ σουλτάνου, ἀντίγραφο τοῦ ὁποίου ἐπιδόθηκε μὲ συνοδευτικὸ ἔγγραφο στοὺς προξένους τῶν Μεγάλων Δυνάμεων στοῦ Χανιά: «35 ἔτη παρήλθον καὶ κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο ἡ ζωὴ τῶν πατέρων ἡμῶν καὶ ἡμῶν τῶν ἰδίων ὑπῆρξε σειρά καταπιέσεων, ἀδικιῶν καὶ δυστυχημάτων... Βαρυτάτους φόρους καθ' ἑκάστην αἰξανομένους πληρώνομεν... ἡ δικαιοσύνη εἶναι παρ' ἡμῖν ἄγνωστος... Εἴμεθα παντελῶς δούλοι τῆς ἐτέρας φυλῆς». Ἡ Συνέλευση διαλύθηκε τὴν ἴδια ἡμέρα, ἀλλὰ τὴν ἐπομένη πολλοὶ ἀπὸ τοὺς πληρεξουσίους ὑπέγραψαν ἓνα ἄλλο ὑπόμνημα πρὸς τοὺς βασιλεῖς τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Γαλλίας καὶ τὸν τσάρο τῆς Ρωσίας, μὲ τὸ αἴτημα τῆς ἕνωσης μὲ τὴν Ἑλλάδα.

Ἡ ἀπάντηση τῆς Ὑψηλῆς Πύλης ἔφτασε στὴν Κρήτη περὶ τὰ μέσα Ἰουλίου καὶ ἦταν ἀπορριπτικὴ καὶ ἐντόνως ἀπειλητικὴ. Ἀμέσως οἱ πληρεξούσιοι τῶν κρητικῶν ἐπαρχιῶν συγκεντρώθηκαν στοῦ Μπρόσνερο Ἀποκορώνου καὶ ὑπέγραψαν τὴν πρώτη ἐπαναστατικὴ διακήρυξη, πού τὴν ἐπέδωσαν ἀμέσως (20 Ἰουλίου) στοὺς προξένους τῶν Μεγάλων Δυνάμεων: «Οἱ εὐσεβῶς ὑπογεγραμμένοι ἀντιπρόσωποι τοῦ χριστιανικοῦ λαοῦ τῆς Κρήτης, ὑπὸ τὸν τίτλον ἡ Γενικὴ Συνέλευσις τῶν Κρητῶν, θεωροῦμεν ἀναπόδραστον ἡμῶν καθήκον νὰ ἐπικαλεσθῶμεν ὑμᾶς μάρτυρας τῆς βίας τῆς καταναγκαζούσης ἡμᾶς ἄκοντας νὰ ἄρωμεν τὰ ὄπλα δικαίωματι ἀμύνης». Ἡ ἐπαναστατικὴ Συνέλευσις κάλεσε τὸν κρητικὸ λαὸ σὲ ἐνοπλὴ ἐξέγερση στὶς 21 Αὐγούστου, μὲ προκήρυξη πού ἐξέδωσε ἀπὸ τὸ χωριὸ Ἀσκούφου Σφακίων: «Ἐμμένοντες καρτερικῶς εἰς τὸν ὄρκον ἡμῶν τοῦ 1821, ἐμπνεόμενοι ἀπὸ τὸ ἐθνικὸν αἶσθημα τοῦ ἐλληνικοῦ μεγαλείου καὶ τῆς ἐθνικῆς ἐνότητος καὶ ἐμπλεοὶ ἐλπίδος ἐκ τοῦ δικαίου ἀγῶνος ἡμῶν, ἀπορρίπτομεν πᾶσαν προσφορὰν καὶ θαρραλέως διακηρύττομεν ἐνώπιον Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων ὡς τὸν μόνον ὀμόθυμον καὶ διαρκῆ πόθον ἡμῶν τὴν ἕνωσιν μετὰ τῆς μητρὸς Ἑλλάδος, καθικετεύοντες τὸν παντοδύναμον... νὰ εὐλογῇ τὰ ὄπλα ἡμῶν διὰ πληρεστάτης ἐπιτυχίας».

Ἡ ἐπαναστατικὴ ἀπόφαση εἶχε ληφθεῖ, ἀλλὰ οἱ συνθήκες ἦταν δυσμενεῖς. Ἡ ἀγγλικὴ καὶ ἡ γαλλικὴ διπλωματία ἀντιτάσσονταν σὲ κάθε ιδέα μεταβολῆς τοῦ status quo τῆς Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Μόνο ἡ Ρωσία, ποὺ εἶχε ταπεινωθεῖ μὲ τὴ Συνθήκη τῶν Παρισίων (1856), εὐνοοῦσε τὴν ἐπανάσταση στὴν Κρήτη καὶ τὴν ὑποκινοῦσε μέσω τῶν ἀντιπροσώπων της στὸ νησί, τοῦ Σπυρίδωνος Δενδρινοῦ, προξένου της στὰ Χανιά, καὶ τοῦ Ἰωάννη Μητσοτάκη, ὑποπροξένου στὸ Ἡράκλειο. Ἀξίζει μάλιστα νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ Ἰωάννης Μητσοτάκης εἶχε ἰδρύσει στὸ Ἡράκλειο «Μυστικὴ Ἐταιρεία», γιὰ τὴν προετοιμασία τῆς ἐπανάστασης καὶ τὴν κινητοποίηση παραγόντων μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν Κρήτη.

Στὴν ἐλεύθερη Ἑλλάδα ὁ λαϊκὸς ἐνθουσιασμὸς ἦταν θετικὸς παράγοντας, ἀλλὰ τὸ ἐπίσημο κράτος βρισκόταν σὲ παντελῆ ἀδυναμία νὰ βοηθήσει οἰκονομικὰ καὶ στρατιωτικὰ τὴν κρητικὴ ἐπανάσταση καὶ μάλιστα μπροστὰ στὴ διαρκῆ τουρκικὴ ἀπειλή, ποὺ ἔγινε πιὸ ἐπικίνδυνη μὲ τὴ συγκέντρωση τουρκικοῦ στρατοῦ στὰ σύνορα τῆς Θεσσαλίας. Διχασμένοι βρέθηκαν καὶ οἱ πολιτικοί. Ὁ Δημήτριος Βούλγαρης, ποὺ συμπαθοῦσε τὴν ἀγγλικὴ πολιτικὴ, ἦταν διστακτικὸς, ἐνῶ ὁ Ἀλέξανδρος Κουμουνδοῦρος, ὁπαδὸς τῆς ρωσικῆς πολιτικῆς, ἦταν περισσότερο ἀποφασιστικὸς. Ἡ κυβέρνησις τοῦ Μπενιζέλου Ρούφου ἦταν σαφῶς ἀντίθετη, ὅπως φαίνεται σὲ ὑπόμνημα τοῦ ὑπουργοῦ Ἐξωτερικῶν Σπυρίδωνος Βαλαωρίτη στὸν Ἑλληνα πρόξενο στὰ Χανιά Νικόλαο Σακόπουλο, μὲ χρονολογία 16 Ἀπριλίου 1866: «*Εἰς τὴν παροῦσαν τῶν πραγμάτων κατάστασιν ἐν Εὐρώπῃ καὶ Ἀνατολῇ, πᾶν κίνημα ἀπερίσκεπτον ἐν Κρήτῃ ἔσται ἀναμφιβόλως καταστρεπτικόν. Οἱ Κρητές... πρέπει μεγάλως νὰ προσέξωσι μὴ παρασυρθῶσι εἰς κίνημά τι τοιοῦτον, εἴτε ἐκ κακῆς ἐκτιμήσεως τῆς ἐνεστώσης πολιτικῆς καταστάσεως τῆς Εὐρώπης, εἴτε ἐξ ἀσυνέτων συμβουλῶν καὶ προτροπῶν ἀνθρώπων ἀνηγομόνων καὶ ἐξημμένων*».

Μὲ τὴν ἔναρξιν τῆς ἐπανάστασης ἐκδηλώθηκαν στὴν ἐλεύθερη Ἑλλάδα σοβαρὲς κινητοποιήσεις ἐξόριστων Κρητικῶν καὶ ἄλλων Ἑλλήνων, γιὰ τὴ συγκέντρωση χρημάτων, τροφίμων καὶ ἐφοδίων. Στὴν Ἀθήνα ἰδρύθηκε ἡ «Κεντρικὴ ὑπὲρ τῶν Κρητῶν Ἐπιτροπὴ», ψυχὴ τῆς ὁποίας ὑπῆρξε ὁ κρητικῆς καταγωγῆς διαπρεπῆς νομομαθὴς Μάρκος Ρενιέρης (1815-1897), διοικητῆς ἀργότερα τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης. Στὴ Σύρο ἰδρύθηκε ἡ «Εἰδικὴ ἐπὶ τῶν Ἀποστολῶν Ἐπιτροπὴ», γιὰ τὴν ἐνίσχυση τοῦ κρητικοῦ ἀγῶνα μὲ ὄπλα καὶ ἐθελοντές, ποὺ θὰ μεταφέρονταν μὲ τὰ πλοῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἀκτοπλοῖας. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐπανάστασης τὰ πλοῖα «Ἰδρα», «Πανελλήνιον», «Ἀρκάδιον», «Κρήτη» καὶ «Ἐνωσις», μὲ γενναίους καὶ ριψοκίνδυνους κυβερνήτες, ἐφοδιάζαν μὲ ἐπανειλημμένες ἀποστολὰς στὰ κρητικὰ παράλια τοὺς ἐπαναστάτες, διασπώντας τὸν τουρκικὸ ἀποκλεισμὸ καὶ παραλαμβάνοντας πρόσφυγες καὶ τραυματίες γιὰ τὴν ἄλλη Ἑλλάδα. Μόνο ὁ πλοίαρχος Νικόλαος Σουρμελής, μὲ τὰ ἀτμόπλοια «Κρήτη» καὶ «Ἐνωσις» ἔκαμε 25 ταξίδια στὴν Κρήτη (50 διαδρομές), μεταφέροντας συνολικὰ 2310 τόνους ἐφοδίων.

“Όλα αυτά βέβαια ήταν έντελῶς ανεπαρκῆ γιὰ ἕνα ἀγῶνα μετὰ τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία. Ὁ πατριωτικὸς ἐνθουσιασμὸς δὲν μποροῦσε νὰ ἀντισταθμίσει τὶς μεγάλες ἀδυναμίες τοῦ κρητικοῦ ἀγῶνα. Ἡ Τουρκία εἶχε ἀποστείλει στὴν Κρήτη, ἤδη ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ θέρους 1866, ἰσχυρὸ στρατιωτικὸ σῶμα 4.600 ἀνδρῶν, ποὺ ἐνώθηκε μετὰ τὸ μόνιμο στὸ νησί στρατὸ τῶν Τούρκων καὶ τῶν Αἰγυπτίων. Ἔτσι, πρὶν ἀκόμη ἀρχίσουν οἱ ἐχθροπραξίες, ἡ στρατιωτικὴ δύναμη τῶν ἐχθρῶν ἔφτανε τοὺς 25.000 ἄνδρες. Ἀμέσως μετὰ τὴν ἐκρηξὴ τῆς ἐπανάστασης ἔφτασαν καὶ ἄλλες ἐπικουρίες. Τὸ Σεπτέμβριο 1866 βρισκόνταν στὴν Κρήτη 45.000 τουρκοκοῦ καὶ αἰγυπτιακοῦ στρατοῦ, χωρὶς νὰ ὑπολογιστοῦν 10.000 Τουρκοκρη-τες, ποὺ εἶχαν ἐπίσης στρατολογηθεῖ. Δὲν ἦταν ὅμως μόνον ἀριθμητικὴ διαφορά, ποὺ ἔδινε τὴν ὑπεροχὴ στοὺς Τούρκους. Ἦταν ὁ σύγχρονος ὀπλισμὸς, τὰ ἄφθονα ἐφόδια, ἡ συνεχὴς οἰκονομικὴ ὑποστήριξη, ἡ πειθαρχία, οἱ ἐμπειροπόλεμοι στρατηγοὶ καὶ ὁ ἰσχυρὸς στόλος. Οἱ Κρητικοὶ ἐπαναστάτες, ὄχι περισσότεροι ἀπὸ 25.000, ἦταν βέβαια ἐμπειροὶ πολεμιστὲς, τολμηροὶ καὶ λιτοδίαιτοι, γινῶστες τοῦ τόπου καὶ εἶχαν τὸ πλεονέκτημα ὅτι μποροῦσαν νὰ καταφεύγουν σὲ ἀπρόσιτες κορυφές καὶ νὰ μεταβάλλουν τὸν ἀγῶνα σὲ κλεφτοπόλεμο. Ἀλλὰ ὁ τακτικὸς στρατὸς τῶν Τούρκων μποροῦσε ἀνέτως νὰ καταλαμβάνει τὰ πεδινὰ μέρη, τὰ ὁποῖα λεηλατοῦσε καὶ κατέκαιε. Ὁ ἄμαχος πληθυσμὸς, τὸ μεγάλο θῦμα τοῦ ἀγῶνα, ἔπρεπε νὰ καταφεύγει στὰ ὄρη ἢ στὴν ἐξορία, ἐνῶ οἱ ἐπαναστάτες ἦταν συχνὰ ὑποχρεωμένοι νὰ ἐγκαταλείπουν τὸν ἀγῶνα, γιὰ νὰ φροντίσουν τὶς οἰκογένειές τους. Ἔτσι, ἡ ἐπανάσταση ἐξελίχθηκε σὲ ἀληθινὴ τραγωδία, ποὺ ὠστόσο τὴν ἀντιμετώπισε ὁ κρητικὸς λαὸς μετὰ καρτερία ἀξιοθαύμαστη.

Μία ἀπὸ τὶς πιὸ μεγάλες ἀδυναμίες τῆς κρητικῆς ἐπανάστασης ἦταν ἡ ἔλλειψη ἐνὸς Γενικοῦ Ἀρχηγοῦ. Δὲν ἀναδείχθηκε καμιὰ ἡγετικὴ μορφή γιὰ ὅλη τὴν Κρήτη. Τὴν ἀνώτατη ἐπαναστατικὴ ἐξουσία ἀσκοῦσε ἡ Γενικὴ Συνέλευση καὶ ἀργότερα (ἀπὸ τὶς ἀρχὲς 1867) ἡ Προσωρινὴ Κυβέρνηση, ποὺ ὅμως οὔτε σταθερὴ ἔδρα οὔτε σταθερὸ ἀριθμὸ μελῶν εἶχε. Κατὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ ἀγῶνα ἦταν ὑποχρεωμένη νὰ περιφέρεται στὰ ὄρη. Τὴν ἀπουσία ἐνὸς Γενικοῦ Ἀρχηγοῦ ἀναπλήρωνε ἡ παρουσία καὶ ἡ δράση πολλῶν καὶ μεγάλων μορφῶν, ποὺ τίμησαν τὸν ἀγῶνα καὶ τὸ κρητικὸ ὄνομα. Κρητικοὶ δοκιμασμένοι σὲ προηγούμενες ἐπαναστάσεις, νέοι ποὺ ἔμπαιναν γιὰ πρώτη φορὰ στὴ φωτιὰ τοῦ πολέμου, ἐθελοντὲς ἀξιωματικοί, κληρικοὶ καὶ λαϊκοὶ ὑπῆρξαν οἱ πρωταγωνιστὲς τοῦ μεγάλου ξεσηκωμοῦ. Εἶναι ἀδύνατο νὰ ἀναφερθοῦν ἐδῶ ὅλα τὰ ὀνόματα τῶν ἀρχηγῶν καὶ ὀπλαρχηγῶν. Στὴν περιοχὴ τῶν Χανίων τὴ στρατιωτικὴ ἡγεσία ἀνέλαβε ὁ Ἰωάννης Ζυμβρακάκης, ἀδελφὸς τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Στρατιωτικῶν τῆς Ἑλλάδας Χαρ. Ζυμβρακάκης, στὴν περιοχὴ τοῦ Ρεθύμνου ὁ Ἑλληνας συνταγματάρχης Πάνος Κορωναῖος, ποὺ κατέφθασε στὴν Κρήτη τὸ Σεπτέμβριο 1866, μετὰ μικρὸ σῶμα ἐθελοντῶν, σὲ ἀνατολικὲς ἐπαρχίες ὁ Μιχαὴλ Κόρακας. Οἱ τρεῖς αὐτοὶ εἶχαν τὸν τίτλο

τοῦ Γενικοῦ Ἀρχηγοῦ. Ἡγετικές μορφές ἀναδείχθηκαν ἐπίσης στίς διάφορες ἐπαρχίες, ὁ Χατζη-Μιχάλης Γιάνναρης στήν Κυδωνία, ὁ Κωνσταντῖνος Κριάρης στό Σέλινο, ὁ Κωσταρὸς Βολουδάκης στόν Ἀποκόρωνα, ὁ Σταμάτιος Χιονουδάκης στὰ Σφακιά, ὁ Μιχαήλ Τσουδερός στόν Ἅγιο Βασίλειο, ὁ Μιχαήλ Σκουλάς στό Μυλοπόταμο, ὁ Παῦλος Ντεντιδάκης στό Μαλεβίτσι, ὁ Νικόλαος Θειακάκης στό Μονοφάτσι, ὁ Ἀπόστολος Κατεχάκης στό Τέμενος καί στό Καινούργιο, ὁ Ἀντώνιος Ζωγράφος (Ξανθουδίδης) στήν Πεδιάδα, ὁ Κωνσταντῖνος Σφακιανάκης στό Μεραμπέλλο. Λόγιοι ἱερωμένοι, ὅπως ὁ Παρθένιος Κελαϊδῆς ἀπὸ τὰ Σφακιά καί ὁ Παρθένιος Περιδῆς ἀπὸ τὴν Κίσαμο, ἀνέλαβαν τὸ λεπτὸ καί δυσχερὲς ἔργο τῆς ἀλληλογραφίας μὲ τοὺς ξένους προξένους καί τὴ διπλωματικὴ διαχείριση τοῦ ἀγώνα.

2. Τὰ γεγονότα τοῦ πρώτου ἔτους (1866)

Οἱ ἐπαναστατικὲς κινητοποιήσεις εἶχαν ἀρχίσει πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπίσημη κήρυξη τῆς ἐπανάστασης. Ἐπαναστατικὰ σώματα Κρητικῶν, οἱ λεγόμενες «κολόνες», ἀρχισαν νὰ σχηματίζονται ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ θέρους, ἐνῶ οἱ Τούρκοι ἐγκατέλειπαν τὰ χωριά καί κατέφευγαν στὰ φρούρια τῶν μεγάλων πόλεων καί ὁ χριστιανικὸς πληθυσμὸς ἀντίθετα ἐγκατέλειπε τὶς πόλεις, γιὰ τὸ φόβο τῶν σφαγῶν, καί κατέφευγε στὰ ὄρεινὰ χωριά.

Οἱ πρῶτες συγκρούσεις ἀρχισαν κατὰ τὰ μέσα Αὐγούστου στό Σέλινο, πρὶν ἀκόμη κηρυχθεῖ ἡ ἐπανάσταση. Ὁ Κριάρης κατέλαβε τὴν ὀχυρὴ θέση τοῦ Σταυροῦ καί ἀνάγκασε τοὺς Τούρκους νὰ κλειστοῦν στήν Κάντανο. Ὁ Αἰγύπτιος Σαχίν, μὲ δύναμη 5.000 ἀνδρῶν, ἐπιχείρησε νὰ καταλάβει τὴν περιοχὴ τῶν Βρυσῶν Κυδωνίας, γιὰ νὰ ἀποκόψει τὴν ἐπικοινωνία μὲ τὰ Σφακιά. Οἱ Ἀποκορωνιώτες πολιορκῆσαν τὸν Σαχίν καί τὸν ἀνάγκασαν νὰ συνθηκολογήσει καί νὰ ἀποχωρήσει στὰ Χανιά, ἀφήνοντας ἐπὶ τόπου πλοῦσια λάφυρα. Ἡ πρώτη αὐτὴ ἐπιτυχία τῶν Κρητῶν εἶχε μεγάλη ἀπήχηση. Ὁ Σαχίν ἀνακλήθηκε ἀμέσως στήν Αἴγυπτο καί ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τὸν ὑπουργὸ τῶν Στρατιωτικῶν, τὸν Ἰσμαήλ πασά.

Ὁ σουλτάνος ἀνέθεσε τὸ δύσκολο ἔργο τῆς καταστολῆς τῆς κρητικῆς ἐπανάστασης στόν Μουσταφά πασά τὸν Γκιριτλή, ὁ ὁποῖος ἔφτασε στὰ Χανιά στίς 30 Αὐγούστου. Ἀμέσως κάλεσε μὲ προκήρυξή του τοὺς ἐπαναστάτες νὰ καταθέσουν τὰ ὄπλα σὲ πέντε ἡμέρες καί τὸ λαὸ σὲ ὑποταγή, μὲ τὴν ὑπόσχεση τῆς ἱκανοποίησης τῶν δίκαιων αἰτημάτων. Ἡ Γενικὴ Συνέλευση, ποὺ συνεδρίασε στοὺς Κάμπους Κυδωνίας, ἀπέρριψε ὁμόφωνα τὶς προτάσεις τοῦ Μουσταφᾶ (7 Σεπτεμβρίου): «*Τὸ σύνθημα Ἐνωσις ἢ Θάνατος, τὸ ὁποῖον ἅπανα ἡ Κρήτη ἀνεκῆρυξε, δίδει τὴν πρέπουσαν ἀπάντησιν*». Δὲν ἔμενε παρὰ ἡ δυναμικὴ ἀναμέτρηση, ποὺ ἀρχισε ἀμέσως. Ὁ Μουσταφᾶς μὲ ἰσχυρὲς δυνάμεις ἀπώθησε τοὺς ἐπαναστάτες ἀπὸ τὴ Μιχλάξα (8-11 Σεπτεμβρίου) καί ἀμέσως ἔπειτα κατευθύνθηκε στό

Σέλινο, για να ἐλευθερώσει τοὺς πολιορκουμένους τῆς Καντάνου. Ἡ ἐπιχείρησή του πέτυχε, ἀλλὰ κατὰ τὴν ἐπιστροφή στὰ Χανιά δέχθηκε πολλὲς αἰφνιδιαστικὲς ἐπιθέσεις καὶ ἔχασε πολλοὺς ἄνδρες (21 Σεπτεμβρίου). Μὲ μιὰ τρίτη ἐπιχείρηση ὁ Μουσταφᾶς ἐπληξεν τὰ ὄρεινά χωριά τῆς Κυδωνίας, ἐστίεις τῶν ἐπαναστατῶν, καὶ ἔκαψε τοὺς Λάγκους, τὸ χωριὸ τοῦ Χατζῆ Μιχάλη Γιάνναρη, τὸ Θέρισσο καὶ τὰ Μεσκλά. Οἱ ἐπαναστάτες ὥστόσο μπόρεσαν νὰ τὸν ἀποκρούσουν στὶς Ἀλιάκες καὶ νὰ κατακόψουν σῶμα 1.500 Τούρκων στὰ Κεραμειά. Ὁ Μουσταφᾶς ἐγκατέλειπε τὴν ὄρεινὴ Κυδωνία καὶ εἰσέβαλε στὸν Ἀποκόρωνα, ὅπου ὁ Γενικὸς Ἀρχηγὸς Ἰωάννης Ζυμβρακάκης ἠττήθηκε στὸ Βαφὲ (12 Ὀκτωβρίου), μὲ βαρειὰς ἀπώλειες.

Ἡ ἥττα στὸ Βαφὲ εἶχε δυσμενέστατη ἀπήχηση στὸ ἠθικὸ τῶν ἐπαναστατῶν. Σὲ πολλοὺς δημιουργήθηκε ἡ ἐντύπωση ὅτι ἡ ἐπανάσταση δὲν θὰ μπορούσε νὰ διαρκέσει πολὺ καὶ εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ πρόξενος τῆς Ἑλλάδας Σακόπουλος ἔγραφε στὴν ἀναφορά του πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν: «Πολὸ φοβούμεθα μὴ εὕρισκόμεθα εἰς τὰς παραμονὰς τοῦ λυπηροῦ τούτου δράματος». Ὁ Μουσταφᾶς θέλησε νὰ ἐκμεταλλευτεῖ τὸ δυσμενὲς ψυχολογικὸ κλίμα καὶ κάλεσε μὲ νέα προκήρυξή του τοὺς ἐπαναστάτες νὰ καταθέσουν τὰ ὅπλα, δηλώνοντας ὅτι θὰ χορηγήσει γενικὴ ἀμνηστία καὶ θὰ ἐπιτρέψει τὴν ἀσφαλῆ ἐπιστροφή τῶν ἐθελοντῶν στὴν Ἑλλάδα. Ἰδιαιτέρως καλοῦσε σὲ ὑποταγὴ τοὺς Σφακιανούς. Πράγματι, πολλὰ χωριά τῶν Σφακιῶν δῆλωσαν ὑποταγὴ καὶ τὸ ἴδιο ἔπραξαν οἱ κάτοικοι πολλῶν ἐπαρχιῶν (Μεραμπέλλου, Πεδιάδας, Ρίζου (= Βιάννου) καὶ Λασιθίου). Ἔτσι, ἡ ἐπανάσταση φάνηκε νὰ περνᾷ σὲ πρόωρη κάμψη.

3. Ἀρκάδι

Μετὰ τὴ νίκη του στὸν Ἀποκόρωνα, ὁ Μουσταφᾶς ἄφησε στὶς Βρύσες τὸν Μεχμέτ πασᾶ καὶ ὁ ἴδιος, μὲ δύναμη 15.000 ἀνδρῶν καὶ μὲ ἰσχυρὸ πυροβολικὸ, εἰσέβαλε στὸ Ρέθυμνο. Ἐδρὰ τῆς ἐπαναστατικῆς Ἐπιτροπῆς Ρεθύμνου εἶχε ὀριστεῖ ἡ μονὴ Ἀρκαδίου, ὅπου ὁ Πάνος Κορωναῖος εἶχε ἐγκαταστήσει φρούραρχο τὸν ἀνθυπολοχαγὸ Ἰωάννη Δημακόπουλο, συνεπικουρούμενο ἀπὸ τὸ γενναῖο ἡγούμενο Γαβριὴλ Μαρινάκη. Στὶς 8 Νοεμβρίου 1866 οἱ δυνάμεις τοῦ Μουσταφᾶ κύκλωσαν τὸ μοναστήρι, ἐνῶ ὁ Ρεσίτ πασᾶς τοῦ Ἡρακλείου εἶχε εἰσβάσει στὸ Μυλοπόταμο, γιὰ νὰ ἀπασχολήσει τοὺς Μυλοποταμίτες ὀπλαρχηγούς. Στὸ Ἀρκάδι εἶχαν καταφύγει 600 περίπου γυναικόπαιδα καὶ 300 ὀπλοφόροι. Ἡ ἐπίθεση ἄρχισε, ἀφοῦ ὁ Γαβριὴλ καὶ ὁ Δημακόπουλος ἀπέρριψαν τὶς προτάσεις γιὰ παράδοση. Παρὰ τὶς δυνάμεις τους οἱ Τούρκοι δὲν κατάφεραν νὰ πατήσουν τὸ μοναστήρι τὴν ἴδια ἡμέρα. Μόνο μὲ τὴ μεταφορὰ ἐνὸς γιγαντιαίου πυροβόλου (τῆς μπουμπάρδας κουτσαχειλάς) οἱ Τούρκοι κατέρριψαν τὴ δυτικὴ πύλη τῆς μονῆς, καὶ ἀπὸ ἐκεῖ εἰσὸρμησαν ἐξαγριωμένοι τὴν αὐγὴ τῆς 9ης Νοεμβρίου. Ὁ ἡγούμενος εἶχε σκοτωθεῖ πολεμώντας στὶς ἐπάλλξεις, ἐνῶ τὴν κρίσιμη ἐκείνη ὥρα ὁ

Κωστής Γιαμπουδάκης (ή, σύμφωνα με δημοτικό τραγούδι, ο 'Ανωγειανός δάσκαλος 'Εμμανουήλ Σκουλάς) ανατίναξε την πυριτιδαποθήκη και ή μονή σωριάστηκε σε φλεγόμενα ερείπια. Οί περισσότεροι "Έλληνες σκοτώθηκαν και μαζί τους εκατοντάδες Τούρκοι. 3-4 μόνο κατόρθωσαν να γλιτώσουν, ενώ περίπου 100 πιάστηκαν αιχμάλωτοι, ανάμεσα στους οποίους και ο Δημακόπουλος. Δραματικές λεπτομέρειες από τή φρίκη του κρητικού αυτού δράματος διέσωσε ο 'Αμερικανός πρόξενος στα Χανιά Stillman και συγκέντρωσε από πολλές πηγές ο Τιμόθεος Βενέρης στο έργο του «Τό 'Αρκάδι διά τών αιώων» ('Αθήνα 1938).

'Η ήρωική θυσία τής όνομαστής μονής δημιούργησε συγκλονιστικές έντυπώσεις σ' όλοκληρο τόν κόσμο, καθώς ξαναθύμισε τό Μεσολόγγι και τό Κούγκι. Φιλελεύθεροι άνθρωποι και φιλέλληνες κινήθηκαν υπέρ τών Κρητικῶν, με τή συγκρότηση έπιτροπῶν, τή διενέργεια έράνων και με συγκινητικά δημοσιεύματα. 'Αξίζει να μνημονεύσουμε τή δράση τής «'Αγγλοελληνικής 'Επιτροπής» στην 'Αθήνα, τής όποιας ψυχή ήταν ο γηραιός στρατηγός R. Church. 'Η έπιτροπή αυτή περιέθαλψε 4.600 Κρητικούς πρόσφυγες στην 'Αθήνα. 'Ανάλογη υπήρξε ή φιλοκρητική δράση του 'Αμερικανού φιλέλληνα Samuel Gridley Howe. 'Εθελοντές Σέρβοι, 'Ιταλοί και Ούγγροι ζήτησαν να έλθουν στην Κρήτη, καθώς και δημοσιογράφοι, όπως ο H. Skinner, ο Edm. Desmazes, ο J. Ballot κ.ά. 'Ιδιαίτερη σημασία για τήν απήχυσή τους στην παγκόσμια κοινή γνώμη είχαν οι έπιστολές του V. Hugo, που δημοσιεύτηκαν στην έφημερίδα «Κλειώ» τής Τεργέστης.

4. 'Η επανάσταση στα 'Ανατολικά

Οί πολεμικές έπιχειρήσεις στην περιοχή του 'Ηρακλείου άρχισαν τις πρώτες ήμέρες του Σεπτεμβρίου 1866. Τουρκικός στρατός κατέλαβε τό χωριό 'Αγιος Μύρων και κατέσφαξε τά γυναικόπαιδα, που είχαν καταφύγει στο γειτονικό σπήλαιο του Σάρχου. 'Αμέσως έπειτα οι Τούρκοι προσέβαλαν τούς επαναστάτες στον 'Αλμυρό, αλλά αποκρούστηκαν με μεγάλες απώλειες (8 Σεπτεμβρίου). Στη μάχη τής 13 'Οκτωβρίου στην περιοχή τών χωριών Κασταμονίτσας- 'Αμαριανού, στην ανατολική Πεδιάδα, οι επαναστάτες δέν μπόρεσαν να αντιμετώπισουν τήν επίθεση 8.000 έχθρων και υποχώρησαν αφήνοντας 70 νεκρούς, ανάμεσα στους οποίους ήταν και ο τοπικός όπλαρχηγός 'Εμμανουήλ Τυλλιανάκης.

Στά τέλη Δεκεμβρίου έφτασε στην Κρήτη τó ατμόπλοιο «Πανελλήνιον» με τó Μανιάτη συνταγματάρχη Δημήτριο Πετροπουλάκη και 350 έθελοντές. 'Η απόβαση έγινε στην παραλία του Φόδελε, όπου τούς προσέβαλε ισχυρή τουρκική δύναμη και τούς ανάγκασε να φύγουν προς τις όρεινες περιοχές του Μαλεβιζίου. Λίγο άργότερα όμως (15 'Ιανουαρίου) ο τουρκικός στρατός έπαθε άληθινή πανωλεθρία στη μάχη τής Τυλίσου, με 600 νεκρούς. Στη μάχη αυτή σκοτώθηκε και ο όπλαρχηγός Μαλεβιζίου Παύλος Ντεντιδάκης.

5. Τελευταίες επιχειρήσεις του Μουσταφά

Μετά την καταστροφή του Ἀρκαδίου ὁ Μουσταφάς στράφηκε γιὰ δεύτερη φορά κατὰ τῶν χωριῶν τῆς ὄρεινῆς Κυδωνίας (27 Νοεμβρίου) καὶ κατὰ τοῦ Σελίνου. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ εἶχε ξεσπάσει διαφωνία μεταξὺ τῶν Γενικῶν Ἀρχηγῶν Ζυμβρακάκη, Κορωναίου καὶ Κόρακα, γιὰ τὴν ὀργάνωση μιᾶς ὑπέρτατης στρατιωτικῆς Ἀρχῆς στὴν Κρήτη. Οἱ φιλονεικίες τῶν ἀρχηγῶν καὶ ἡ ἔλλειψη ὄπλων καὶ ἐφοδίων εὐνόησαν τὶς κινήσεις τοῦ Μουσταφᾶ, ὁ ὁποῖος δὲν συνάντησε οὐσιαστικὰ ἀντίσταση. Ὁ κύριος στόχος του τὴν φορά αὐτὴ ἦταν τὰ Σφακιά. Κατὰ τὰ τέλη Δεκεμβρίου διαβίβασε μέρος τοῦ στρατοῦ του μὲ πλοῖα στὴν Ἀγία Ρουμέλη καὶ στὸ Φραγκοκάστελλο, ὅπου ἔφτασε ὁ ἴδιος στὶς ἀρχές Ἰανουαρίου. Ἡ θέση τῶν Σφακιανῶν ἦταν ἀληθινὰ τραγικὴ. Τὸ πρόβλημα ἦταν ἡ σωτηρία τοῦ ἄμαχου πληθυσμοῦ, πού εἶχε καταφύγει στὰ παράλια, ζητώντας τὴ σωτηρία ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ καὶ τὰ εὐρωπαϊκὰ πλοῖα.

Ἡ τραχύτητα τοῦ τόπου καὶ ὁ σκληρὸς χειμώνας ἀνάγκασαν τὸν Μουσταφά νὰ ἐγκαταλείψει τὰ Σφακιά, ἀφοῦ ἀρκέστηκε σὲ δηλώσεις ὑποταγῆς ὀρισμένων χωριῶν καὶ ὀπλαρχηγῶν. Κατὰ τὴν ἐπιστροφή του ὅμως ἔπαθε ἀληθινὴ πανωλεθρία στὸ φαράγγι τοῦ Κατρέ, ὅπου ἔχασε 500 ἄνδρες του. Ὁ τουρκικὸς στρατὸς ἐγκατέλειψε τὸν ὀπλισμὸ καὶ τὰ ἐφόδια του στὴ διάθεση τῶν ἐπαναστατῶν. Ὁ Ἀμερικανὸς Stillman θεωροῦσε αὐτὴ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Μουσταφᾶ ὡς τὴν πιὸ καταστρεπτικὴ ὄλου τοῦ πολέμου.

Παρὰ τὶς βαρεῖες ἀπώλειες σὲ ἔμψυχο καὶ ἄψυχο ὑλικό, ὁ Μουσταφάς φαίνονταν νὰ πιστεύει ὅτι πέτυχε ὅλους τοὺς στόχους του. Ὡστόσο, ἡ ἐπανάσταση δὲν εἶχε σβῆσει καὶ αὐτὸ τὸ γνώριζε ἡ Ὑψηλὴ Πύλη, πού εἶχε τώρα νὰ ἀντιμετωπίσει τὴν κατακραυγὴ τῆς διεθνoῦς κοινῆς γνώμης καὶ μιὰ πρόσκαιρη μεταστροφή τῆς εὐρωπαϊκῆς διπλωματίας, ἰδίως τῆς γαλλικῆς, ὑπὲρ τῶν Κρητικῶν. Γιὰ νὰ φανεῖ διαλλακτικὸς ὁ σουλτάνος καὶ γιὰ τὴ δημιουργία ἐντυπώσεων, ἔστειλε στὴν Κρήτη τὸν Ἰανουάριο 1867 τὸν Σερβὲρ ἐφέντη μὲ φερμάνι, γιὰ τὴν ἐκλογή καὶ τὴν ἀποστολὴ στὴν Κωνσταντινούπολη ἀντιπροσώπων, ἐνὸς μουσουλμάνου καὶ ἐνὸς χριστιανοῦ ἀπὸ κάθε ἐπαρχία, πού θὰ ὑπέβαλαν συγκεκριμένες προτάσεις γιὰ τὴ λύση τοῦ Κρητικοῦ Ζητήματος. Ἡ ἀποστολὴ ὅμως τοῦ Σερβὲρ δὲν ἔφερε κανένα ἀποτέλεσμα. Ὁ σουλτάνος ἀνακάλεσε τὸν Μουσταφά καὶ διόρισε στὴ θέση του τὸν κροατικῆς καταγωγῆς ἐξωμότη Ὁμὲρ πασᾶ, ἕναν ἀπὸ τοὺς ἰκανότερους στρατηγoὺς τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας.

6. Ἡ δράση τοῦ Ὁμὲρ στὴν Κρήτη

Ὁ Ὁμὲρ ἔφτασε στὴν Κρήτη τὸ Μάρτιο τοῦ 1867 καὶ ἀνέλαβε ἀμέσως τὴν ἀρχιστρατηγία τῶν τουρκοαιγυπτιακῶν δυνάμεων, πού ὑπολογίζονταν σὲ 25.000 περίπου. Τὸ στρατιωτικὸ του σχέδιο, ἐντελῶς διαφορετικὸ ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ Μουσταφᾶ, εἶχε δύο βασικοὺς στόχους, τὰ

Σφακιά και τὸ Λασιθί. Τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1867 ἐπιχείρησε νὰ πατήσῃ τὰ Σφακιά μὲ ταυτόχρονη εἰσβολὴ ἀπὸ πολλὰ σημεία, ἀλλὰ δὲν τὸ κατόρθωσε παρὰ τὶς λυσιώδεις ἐπιθέσεις του. Ἀποφάσισε τότε νὰ στραφεῖ πρὸς τὰ ἀνατολικά, ἀφοῦ ἄφησε τὸν Μεχμέτ πασᾶ στὸν Ἀποκόρωνα καὶ τὸν Ἀλῆ Σαρχὸς στὴν Κυδωνία, γιὰ ἀπασχόληση τῶν ἐπαναστατῶν τῆς δυτικῆς Κρήτης. Παρενοχλούμενος συνεχῶς ἀπὸ τοὺς ὄπλαρχηγούς τοῦ Μυλοποτάμου καὶ τοῦ Μαλεβιζίου ἔφτασε στὸ Ἡράκλειο (10 Μαΐου), ὅπου σχεδίασε τὴν ἐπίθεση κατὰ τοῦ Λασιθίου. Τὸ Λασιθί ἦταν γιὰ τὴν ἀνατολικὴ Κρήτη ὅ,τι ἦταν τὰ Σφακιά γιὰ τὴ δυτικὴ, τὸ καταφύγιο, ἀλλὰ καὶ ὁ σιτοβολῶνας τῶν ἐπαναστατῶν. Ὁ Κόρακας μὲ τοὺς τοπικοὺς ὄπλαρχηγούς ἔκλεισαν τὶς προσβάσεις πρὸς τὸ Λασιθί, ἀλλὰ ὁ Ὁμέρ συγκέντρωσε τὶς δυνάμεις του στὸ Καστέλλι τῆς Πεδιάδας, ὅπου εἶχαν φτάσει ἐπίσης ὁ Αἰγύπτιος Ἰσμαήλ καὶ ὁ Ἀλῆ Σαρχὸς ἀπὸ τὴ δυτικὴ Κρήτη. Ἐξαπατώντας τοὺς ἐπαναστάτες μπόρεσε νὰ περάσει ἀπὸ τὴ Γερακιανὴ Λαγκάδα καὶ νὰ φτάσει στὴν κορυφὴ τοῦ ὄρους Ἀφέντης, συντριβόντας τὴν ἀντίσταση τοῦ Πετροπουλάκη στὴ θέση Καρᾶς τὸ Πηγάδι. Στις 21 Μαΐου οἱ τουρκικὲς ὀρδὲς εἰσέβαλαν στὸ ὄροπέδιο, ὅπου εἶχαν φτάσει στὸ μεταξύ καὶ οἱ ἐπαναστάτες, μὲ τὸν Κόρακα. Ὁ Κόρακας μὲ μικρὸ σῶμα ἵππικοῦ μπόρεσε στὴν ἀρχὴ νὰ ἀπωθήσῃ τοὺς Τούρκους, ἀλλὰ ἡ ἀριθμητικὴ ὑπεροχὴ καὶ ὁ ἀρτιότερος ὄπλισμός τους ὑπερίσχυσαν τελικά. Τὸ Λασιθί καταστράφηκε γιὰ δευτέρη φορά.

Ἡ ἐπιτυχία ὁμως τοῦ Ὁμέρ, γιὰ τὴν ὁποία μιλοῦσε μὲ κομπασμό, ἦταν ἐφήμερη. Εὐθύς μετὰ τὴν ἀποχώρηση τῶν Τούρκων οἱ ἐπαναστάτες καὶ οἱ κάτοικοι τοῦ ὄροπεδίου ξαναγύρισαν στὸν τόπο τους. Ὁ Ὁμέρ ἐπέστρεψε στὸ Ἡράκλειο καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὰ Χανιά, ἐνῶ οἱ δυνάμεις τοῦ Ρεσίτ πασᾶ καὶ τοῦ Ἀλῆ Σαρχὸς (ὁ Ἰσμαήλ εἶχε πεθάνει στὸ Καστέλλι Πεδιάδας) κινήθηκαν πρὸς τὴ Μεσαρά. Στὴ μάχη τῆς Γέργερης (13 Ἰουνίου) οἱ Τούρκοι εἶχαν βαρεῖς ἀπώλειες. Ὁ Ὁμέρ ἔφτασε σὲ λίγες μέρες μὲ πλοῖα στὸ Τυμπάκι τῆς Μεσαρᾶς, γιὰ νὰ ὀργανώσῃ τῶρα τὴν ἐκστρατεία του στὰ Σφακιά. Στις 23 Ἰουνίου ἓνα τμήμα τοῦ στρατοῦ του πέρασε μὲ πλοῖα στὰ Σφακιά, ἐνῶ ἄλλα τμήματα βάδισαν κατὰ τῆς ἐπαρχίας αὐτῆς διὰ ξηρᾶς. Εἰσβάλλοντας ἀπὸ δύο σημεία ὁ Ρεσίτ καὶ ὁ Μεχμέτ προχώρησαν στὸ ὄροπέδιο τοῦ Ἀσχύφου, ὅπου συναντήθηκαν μὲ τὶς δυνάμεις τοῦ Ὁμέρ. Μὲ συντονισμένες ἐπιχειρήσεις καὶ παρὰ τὴν ἥρωικὴ ἀντίσταση τῶν Σφακιανῶν καὶ τῶν ἄλλων Κρητικῶν, ποὺ εἶχαν προστρέξει ἀπὸ παντοῦ, ὁ Ὁμέρ κατόρθωσε νὰ ὑποτάξῃ ὀλόκληρη τὴν ἐπαρχία καὶ νὰ τὴν καταστρέφῃ γιὰ μιὰ ἀκόμη φορά. Ὡστόσο, ὁ φοβερὸς καύσωνας καὶ ἡ ἔλλειψη νεροῦ ἀνάγκασαν τοὺς Τούρκους νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν δυστυχημένη ἐπαρχία. Ὁ Ρεσίτ βαριά τραυματισμένος ἐπέστρεψε στὸ Ἡράκλειο, ὁ Μεχμέτ στὸν Ἀποκόρωνα καὶ ὁ Ὁμέρ μὲ πλοῖα στὰ Χανιά. Μιὰ νέα ἐπιχείρηση τῶν Τούρκων στις 31 Ἰουλίου, μὲ στόχο τὸν Ὁμαλὸ καὶ τὸ φαράγγι τῆς Σαμαριάς, ἀπέτυχε.

Οί επιχειρήσεις του Όμερ απέδειξαν ότι ο τουρκικός στρατός μπορούσε να επιβάλλεται στις άναμετρήσεις του με τους επαναστάτες, αλλά δεν μπορούσε να σταθεροποιήσει και να μονιμοποιήσει την κατοχή των απομακρυσμένων περιοχών. Μόλις οι Τούρκοι αποχωρούσαν, οι επαναστάτες επέστρεφαν από τα άπρόσιτα κρυσφύγετά τους. Έτσι είχε δημιουργηθεί ένας φαῦλος κύκλος και η επανάσταση είχε εξελιχθεί σε άληθινή τραγωδία και για τὰ δύο μέρη. Όπωςδήποτε, τὰ άποτελέσματα των τουρκικών στρατιωτικών επιχειρήσεων δεν ήταν άνάλογα με τις δαπάνες και τις θυσίες τῆς Όθωμανικῆς Αυτόκρατορίας.

Η κατάσταση αὐτή και ἡ όγκούμενη δυσφορία τῆς διεθνοῦς κοινῆς γνώμης για τὶς νέες ώμότητες τῶν Τούρκων στὴν Κρήτη άνάγκασαν τὸ σουλτάνο νὰ μεταβάλει πολιτική και νὰ δοκιμάσει για μιὰ άκόμη φορά τὴν ύποχώρηση και τὴ συνδιαλλαγή.

7. Ό Όαλή πασάς στὴν Κρήτη. Ό Όργανικός Νόμος

Ό σουλτάνος άνακάλεσε τὸν Όμερ και κήρυξε κατάπαυση τῶν έχθροπραξιῶν για πέντε έβδομάδες στὴν Κρήτη, από 5 Σεπτεμβρίου 1867, με παραχώρηση γενικῆς άμνηστίας. Στὴν Κρήτη έστειλε τὸ μεγάλο βεζίρη Όαλή πασά, κομιστὴ διοικητικῶν παραχωρήσεων, πὸ άποτέλεσαν τὴ βάση τοῦ λεγόμενου Όργανικοῦ Νόμου τοῦ 1868. Οὐσιαστικά έπρόκειτο για ύπόσχεση ένός καθεστῶτος ύποτυπώδους ήμιαυτονομίας, με παραχωρήσεις όρισμένων προνομίων στους χριστιανούς τῆς νήσου. Ό Όαλή πασάς έφτασε στὴν Κρήτη στις 22 Σεπτεμβρίου 1867 και εξέδωσε άμέσως προκήρυξη, με τὴν όποία καλοῦσε τούς επαναστάτες νὰ καταθέσουν τὰ όπλα μέσα σὲ 45 ήμέρες και τὸ λαὸ νὰ εκλέξει πληρεξουσίους μέσα σὲ δύο εβδομάδες. Στὴν Έπαναστατικὴ Γενικὴ Συνέλευση τῶν Κρητικῶν διαμήνυσε ότι ήταν πρόθυμος νὰ παραχωρήσει όποιοδήποτε είδος πολιτεύματος, με τὸν όρο νὰ άποκηρυχθεῖ τὸ βασικό τους αίτημα τῆς ένωσης με τὴν Ελλάδα. Η άπάντηση ήταν άρνητικὴ και οί έχθροπραξίες συνεχίστηκαν, αλλά αὐτὸ δεν έμπόδισε τὸν Όαλή πασά νὰ προχωρήσει στὴν ύλοποίηση τῶν σχεδίων του. Προκήρυξε εκλογές στις κατεχόμενες από τούς Τούρκους περιοχές και στις τρεῖς μεγάλες πόλεις και συγκρότησε στὰ Χανιά μιὰ ψευδοσυνέλευση, από 30 μουσουλμάνους και 20 χριστιανούς, ανθρώπους χωρὶς κανένα κύρος και καμιὰ εκτίμηση, εκλεγμένους με πιέσεις, ύποσχέσεις και δωροδοκίες. Τὰ δικαστήρια επανδρώθηκαν επίσης «έκ τεχνιτῶν, οίνοπωλῶν και μπακάληδων».

Η βρεταννικὴ πολιτικὴ εὐνοῦσε τὰ σχέδια τοῦ Όαλή στὴν Κρήτη και τὰ ύποστήριζε με τούς ανθρώπους της, πὸν παρακινούσαν τὸ λαὸ νὰ δηλώσει ύποταγή (νὰ μουτίσει!). Είναι γνωστὴ ἡ δράση τῶν λεγόμενων «άντεπαναστατῶν» τῆς εποχῆς, όπως τῆς Έλισάβετ Κονταξάκη ἢ Βασιλακοπούλας, στὰ Χανιά, φίλης και συνεργάτιδας τοῦ Άγγλου προξένου.

Στις 11 Νοεμβρίου ο 'Ααλή ανακοίνωσε στην ψευδοσυνέλευση τις 14 βασικές διατάξεις ενός διοικητικού κανονισμού της Κρήτης, του γνωστού 'Οργανικού Νόμου. Σύμφωνα με τις νέες αυτές ρυθμίσεις, η Κρήτη αποτελούσε ένα βιλαέτι (διοικητική έπαρχία) της 'Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, διοικούμενο από Γενικό Διοικητή (βαλή), διοριζόμενο από το σουλτάνο. Το νησί διαιρέθηκε σε πέντε διοικήσεις και είκοσι έπαρχίες, ως εξής: διοίκηση Χανίων, με τις έπαρχίες Κυδωνίας, Σελίνου και Κισάμου· διοίκηση Σφακίων, με τις έπαρχίες Σφακίων, 'Αποκορώνου και 'Αγίου Βασιλείου και με πρωτεύουσα το Βάμο· διοίκηση Ρεθύμνου, με τις έπαρχίες Ρεθύμνου, Μυλοποτάμου και 'Αμαρίου και πρωτεύουσα το Ρέθυμνο· διοίκηση 'Ηρακλείου, με τις σημερινές έπτά έπαρχίες του Νομού (Τεμένους, Μαλεβιζίου, Καινουργίου, Πυργιώτισσας, Μονοφατίου, Βιάννου, Πεδιάδας) και πρωτεύουσα το 'Ηράκλειο, και διοίκηση Λασιθίου, με τις έπαρχίες Λασιθίου, Μεραμπέλλου, 'Ιεράπετρας και Σητείας και πρωτεύουσα τη Νεάπολη. Στην κεντρική και στις έπαρχιακές διοικήσεις θα μπορούσαν να διορίζονται σε όρισμένες αναλογίες και χριστιανοί υπάλληλοι. Στη σύνθεση των δικαστηρίων θα μετείχαν χριστιανοί και μουσουλμάνοι, ενώ αίρετοι σύμβουλοι θα μετείχαν στο κεντρικό συμβούλιο της Γενικής Διοίκησης και στα διοικητικά συμβούλια των νομών και των έπαρχιών. Αναγνωριζόταν επίσης η ίσοτιμία των δύο γλωσσών.

Οι παραπάνω γενικές διατάξεις, μαζί με άλλα άρθρα για φορολογικές ελαφρύνσεις και για την ίδρυση 'Εμπορικής Τράπεζας, περιλαμβάνονται σε «Διάταγμα Αυτοκρατορικών», που δημοσιεύτηκε στις 8 'Ιανουαρίου 1868 και κοινοποιήθηκε στους Κρητικούς στις 3 Φεβρουαρίου. Αυτός είναι ο 'Οργανικός Νόμος, με τον οποίο διοικήθηκε η Κρήτη για μιá δεκαετία (1868-1877).

8. Το τέλος της επανάστασης

Ο 'Ααλή πασάς επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη ικανοποιημένος από το αποτέλεσμα της πολιτικής του στην Κρήτη, αλλά η επανάσταση δεν είχε ακόμη κατασταλεί. Το Νοέμβριο του 1867 είχε αναλάβει τη γενική διοίκηση της Κρήτης ο Χουσεΐν Αύνή πασάς, ο οποίος άκολούθησε πολιτική έντελώς διαφορετική από τους προκατόχους του. 'Αφού διαπίστωσε ότι οι οργανωμένες στρατιωτικές επιχειρήσεις έφθειραν το στρατό, χωρίς σταθερό αποτέλεσμα, αποφάσισε να στερεώσει τον έλεγχο των έπαρχιών με την οικόδομη πύργων σε επίκαιρες θέσεις και την εγκατάσταση μόνιμων στρατιωτικών μονάδων σ' αυτούς. Στους πύργους που είχαν άλυσωτη επικοινωνία μεταξύ τους, ανατέθηκε ο μόνιμος στρατιωτικός έλεγχος των έπαρχιών και η άγρυπνη επιτήρηση των επαναστατών. Το σύστημα υπήρξε αποτελεσματικό, αλλά και οι επαναστάτες μετέβαλαν τον άγώνα σε κλεφτοπόλεμο, που κράτησε ολόκληρο το 1868, χωρίς όμως σοβαρά αποτελέσματα.

Ἡ ἐπανάσταση ἀντιμετώπιζε καὶ ἄλλες δυσκολίες ἐσωτερικὲς καὶ ἐξωτερικὲς καὶ ἄρχισε νὰ κάμπτεται σοβαρά. Ὁ λαὸς εἶχε κουραστεῖ καὶ τὰ μέσα γιὰ συνέχιση τοῦ ἀγώνα ἦταν ἀνεπαρκέστατα. Ἡ ἀποστολὴ ἐφοδίων ἀπὸ τὴν ἄλλη Ἑλλάδα εἶχε καταστεῖ προβληματικὴ, καθὼς οἱ ὄρμοι καὶ τὰ λιμάνια τῆς Κρήτης εἶχαν ἀποκλειστεῖ καὶ οἱ περιπολίες τοῦ τουρκικοῦ στόλου εἶχαν ἐνταθεῖ, ἰδιαίτερα ἀφ' ὅτου ἀνέλαβε τὴν ἡγεσία του ὁ ἄλλοτε ἀξιωματικὸς τοῦ βρετανικοῦ ναυτικοῦ Hobart πασάς. Ἦδη τὸ ἀτμόπλοιο « Ἀρκάδι» εἶχε καταστραφεῖ στὶς νότιες ἀκτὲς τῆς Κρήτης, ἐνῶ στὸ τέλος Δεκεμβρίου 1868 ὁ Hobart καταδίωξε τὸ πλοῖο « Ἐνωσις» ὡς τὸ λιμάνι τῆς Σύρου, ὅπου τὸ ἀπέκλεισε. Ἡ Τουρκία κατηγοροῦσε τὴν Ἑλλάδα γιὰ ἐνεργὸ ἀνάμειξη στὸν ἀγώνα τῆς Κρήτης καὶ ἀπειλήθηκε ἐλληνοτουρκικὸς πόλεμος, πού ἀποφεύχθηκε μόνο μετὰ τὴν ἐπέμβαση τῶν Μεγάλων Δυνάμεων. Ἡ Ἑλλάδα ἐτσι ἀναγκάστηκε νὰ δεχθεῖ τοὺς ὅρους τοῦ τουρκικοῦ τελεσιγράφου καὶ νὰ σταματήσει τὴν ἀποστολὴ ἐθελοντῶν καὶ ἐφοδίων στὴν Κρήτη.

Ἦδη ἀπὸ τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1868 ἡ ἐπανάσταση στὴ Δυτικὴ Κρήτη εἶχε ἐκπνεύσει καὶ μάλιστα μετὰ τὴν καταστροφὴ τῶν Σφακίων. Ματαίως ὁ Κόρακας καὶ οἱ ὀπλαρχηγοὶ τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν ἐπέμεναν νὰ κρατηθεῖ ἡ ἐπανάσταση μετὰ κάθε θυσία. Ἐνα γράμμα τοῦ Χατζῆ Μιχάλη Γιάνναρη στὸν Σακόπουλο, μετὰ ἡμερομηνία 11 Ὀκτωβρίου, εἶναι ἐξόχως ἀποκαλυπτικόν: « Ὁ Κόρακας μετὰ γράφει ὅτι πρέπει τὴν ἐπανάστασιν νὰ βαστάξωμεν, ἀλλὰ, φίλε, σὲ ἐρωτῶ, πῶς, μετὰ ποῖα μέσα; Ἀραγε δὲν εἶναι φίλος ἰδιαίτερος, νὰ μᾶς συνδράμῃ ὑλικῶς... Πίστευσέ με, ὡς τίμιος στρατιωτικὸς, ὅτι λαμβάνω τὸ σιτηρῆσιον τοῦ στρατιώτου πῶς δύναμαι λοιπὸν νὰ ἐνεργήσω ἔργον μεγάλον; Τὸν μουτισμὸν ἔφερον ἢ κούρασις, ἢ ἔλλειψις τῶν μέσων, τὸ λάδι, τὰ ὀποῖα σοῦ ἔγραψα πρὸ μακροῦ...». Ὁ Βασίλειος Ψιλλάκις συμπληρῶνει: «Πεῖνα, νόσοι καὶ παντοῖαι στερήσεις ἀφ' ἑνός, ἀπελπισία δ' ἐτέρωθεν ἐντελής περὶ τῆς ἐνώσεως καὶ προσδοκία ἐξοικονομησεῶς τινος ἐκ τῆς τοῦ ἐλαίου εὐφορίας ἐκώλυον ἤδη τὸ πλῆθος ἀπὸ τῆς χρήσεως τῶν ὀπλων».

Ἡ Προσωρινὴ Κυβέρνηση εἶχε τραγικὸ τέλος στὶς 11 Δεκεμβρίου, στὴ Γωνιὰ Κισάμου. Πολιορκήθηκε αἰφνιδιαστικὰ ἀπὸ τοὺς Τούρκους καὶ τὰ περισσότερα μέλη τῆς σκοτώθηκαν. Ἡ ἀπόφαση πού πῆραν στὶς 30 Δεκεμβρίου οἱ ὀπλαρχηγοὶ ἔξι ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν γιὰ συνέχιση τοῦ ἀγώνα ἦταν πιά καθαρὴ οὐτοπία, πού τὴν ὑπαγόρευε μόνο ἡ γενικὴ δυσἀρέσκεια καὶ ἡ ἀπογοήτευση τοῦ λαοῦ.

Τὸ Γενάρη τοῦ 1869 τὰ γεγονότα πῆραν ραγδαία ἐξέλιξη. Ἡ εὐρωπαϊκὴ διπλωματία εἶχε πιά ὀριστικὰ στραφεῖ ὑπὲρ τῆς Τουρκίας. Οἱ Μεγάλαι Δυνάμεις ἀποφάσισαν στὸ Παρίσι (9-20 Ἰανουαρίου) νὰ ἀπαγορεύσουν στὴν Ἑλλάδα τὸ σχηματισμὸ ἐθελοντικῶν σωμάτων γιὰ δράση στὰ τουρκικὰ ἐδάφη καὶ τὸν ἐφοδιασμὸ ἀπὸ τὰ λιμάνια τῆς πλοίων «προορισμένων νὰ βοηθήσουν ὑπὸ οἰανδήποτε μορφήν πᾶσαν ἀπόπειραν ἐξεγέρσεως εἰς τὰς κτήσεις τῆς Α.Μ. τοῦ σουλτάνου». Ἐπειτα ἀπὸ αὐτὰ, ἡ Τουρκία ἔλαβε

σύντονα μέτρα για να καταπνίξει την επανάσταση και στις ανατολικές επαρχίες. Η χαριστική βολή ήταν η επικήρυξη των άρχηγών. Στις 18 Ιανουαρίου ο πασάς του Ηρακλείου τοιχοκόλλησε διάταγμα, που έτασε στους πρωταγωνιστές προθεσμία 10 ημερών να παραδοθούν, με την υπόσχεση γενικής άμνηστίας. Μετά την παρέλευση της προθεσμίας αυτής επικηρύσσονταν με 500 οθωμανικές λίρες ο καθένας. Η νέα αυτή εξέλιξη καταθρόβησε τους όπλαρχηγούς των ανατολικών επαρχιών, που συγκεντρώθηκαν στο Τζερμιάδω Λασιθίου (26 Ιανουαρίου), για να αποφασίσουν. "Όπως ήταν φυσικό, στη δραματική εκείνη συνεδρίαση οι γνώμες διχάστηκαν. Ο άρχηγός των έξι ανατολικών επαρχιών Κωνσταντίνος Σφακιανάκης αποφάσισε να παραδοθεί στον Άδουσίδη πασά στη Νεάπολη και το ίδιο έπραξαν και πολλοί άλλοι. Ελάχιστοι, από πείσμα και αγανάκτηση, αρνήθηκαν να καταθέσουν τα όπλα και επικηρύχθηκαν (Άντ. Ζωγράφος, Ν. Τυλλιανάκης, Άντ. Τρυφίτσος, Χ. Αγγελιδάκης, Λ. Τόγκος και Α. Σπυριδάκης).

Η επανάσταση είχε εκπνεύσει, χωρίς να εκπληρωθεί ο πόθος των Κρητικών για έλευθρία και ένωση με την Ελλάδα. Οι θυσίες σε ανθρώπινα θύματα και ύλικές καταστροφές υπήρξαν άυπολόγιστες για τους Κρητικούς, αλλά και για την ίδια την Οθωμανική Αυτοκρατορία, της οποίας το γόητρο υπέστη ανεπανόρθωτη φθορά. Ο αίματηρότατος αυτός αγώνας απέδειξε ότι η λύση του Κρητικού Ζητήματος δεν ήταν δυνατή χωρίς μια γενικότερη σύρραξη στη Βαλκανική, που θα ταπεινώνε την Τουρκία. Το μόνο θετικό όφελος για την Κρήτη ήταν τα σκιώδη προνόμια του Οργανικού Νόμου, που τροχιδορομούσε σε νέες βάσεις το Κρητικό Ζήτημα, καθώς αποτελούσε σταθερό σημείο αναφοράς για όλα τα επόμενα απελευθερωτικά κινήματα ως την Αυτόνομία του 1898.

V. Η τελευταία περίοδος της τουρκικής κυριαρχίας

1. Η δεκαετία του Οργανικού Νόμου (1868-1878)

Η Υψηλή Πύλη θεωρούσε τον Οργανικό Νόμο ως χειρονομία καλής θέλησης και παραχώρηση σημαντική προς το χριστιανικό στοιχείο της Κρήτης. Παραγνωρίζοντας τον εθνικό χαρακτήρα των διεκδικήσεων των Κρητικών, φαινόταν να πιστεύει ότι μπορούσε να μεταθέσει το πρόβλημα στην παραχώρηση «ίσων» προνομίων στους χριστιανούς και στους μουσουλμάνους της νήσου. Εντούτοις ο Οργανικός Νόμος ήταν μια φενάκη. Περιείχε διατάξεις απαράδεκτες, καθώς παγίδευε το χριστιανικό στοιχείο στην αντιπροσώπευσή του στη Γενική Συνέλευση. Οι 250.000 περίπου χιλιάδες του χριστιανικού πληθυσμού έστειλαν 38 αντιπροσώπους, ενώ οι 70.000 του μουσουλμανικού 36. Ακόμη και οι Έβραίοι, που ήταν μόλις 50 οικογένειες σε όλη την Κρήτη, έστειλαν 1 πληρεξούσιο. Έτσι, καμιά πρόταση ή θέση των χριστιανών δεν μπορούσε να έγκριθεί. Εκτός όμως από τις σκόπιμες αυτές αδυναμίες και ασάφειες του

Οργανικοῦ Νόμου, οἱ ἴδιοι οἱ μουσουλμάνοι τῆς Κρήτης ἐμπόδιζαν μὲ πολλοὺς τρόπους τὴν ἐφαρμογὴ του καὶ ἔκαναν τὰ πάντα γιὰ τὴν κατάργησή του. Στὴν πραγματικότητα ὁ Ὅργανικός Νόμος δὲν ἐφαρμόστηκε ποτὲ κατὰ γράμμα. Οἱ συνεχεῖς παραβιάσεις του ὀδηγοῦσαν σὲ συνεχεῖς διαμαρτυρίες τῶν Κρητικῶν ἀντιπροσώπων καὶ στὴν ὑποβολὴ ὑπομνημάτων γιὰ τροποποιήσεις, πού δὲν εἰσακούστηκαν ποτὲ ἀπὸ τὴν Ὑψηλὴ Πύλη. Ἀντίθετα, οἱ τουρκικὲς ἀρχὲς καταδίωκαν καὶ φυλάκιζαν ἢ ἐξόριζαν τοὺς διαμαρτυρομένους κατὰ τῶν αὐθαιρεσιῶν καὶ τῶν παραβιάσεων τοῦ Νόμου. Ὁ Χριστόφορος Ἀργυράκης ἀπὸ τὸ Ἡράκλειο καὶ ὁ Κ. Μητσοτάκης ἀπὸ τὰ Χανιά «διαμαρτυρόμενοι ἀδιαπαύστως κατὰ τῶν καταπατουμένων αὐθαιρέτως προνομίων ἢ σκανδαλωδῶς διακωμωδουμένων, ἐπιζητοῦντες δὲ τὴν εἰσαγωγὴν ἀπλοποιήσεων εἰς τὸν χάρτην τοῦτον καὶ τὴν κατάργησιν πολλῶν διατάξεων αὐτοῦ» ἐξορίστηκαν, ὁ πρῶτος στὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ ὁ δεύτερος στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἡ εἰρωνικὴ ἔκφραση «*Τῇ Κρήτῃ ὁ Ὅργανισμός, τοῦ ντοβλετιοῦ ὁ στολισμός*» ἀποδίδει τὰ αἰσθήματα τῶν Κρητῶν γιὰ τὴ νέα πολιτικὴ πραγματικότητα.

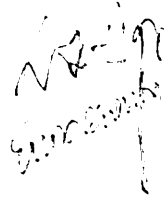
Βέβαια, ἡ ἐσωτερικὴ κατάσταση τῆς Κρήτης μετὰ τὴν ἐπανάσταση τῶν ἐτῶν 1866-69 δὲν ἐπέτρεπε δυναμικὲς ἀντιδράσεις, ἐνῶ παράλληλα εὐνοοῦσε ἕναν πολιτικὸ πειραματισμὸ τῆς Τουρκίας. Ἡ κατάσταση γιὰ πέντε τουλάχιστον χρόνια (1869-1874) ἦταν ἀληθινὰ τραγικὴ. Ὁ πληθυσμὸς εἶχε ἐλαττωθεῖ μὲ τίς σφαγὲς καὶ τοὺς ἀθρόους ἐκπατρισμούς, τὰ χωριά εἶχαν ἐρημωθεῖ, τὰ σπίτια ἦταν ἐρειπωμένα καὶ ἀκατοίμητα, τὰ κτήματα ἔμεναν ἀκαλλιέργητα. Ἡ Κρήτη ἔπρεπε νὰ ἀνασυγκροτηθεῖ ἀπὸ τὰ εῖρηνα καὶ μάλιστα μὲ τίς δικὲς τῆς δυνάμεις. Στὴ δεκαετία 1869-1878, ἡ Τουρκία ἔστειλε στὸ νησί ὡς Γενικοὺς Διοικητὲς μουσουλμάνους στρατιωτικοὺς, ἐχθροὺς κάθε μεταρρυθμίσεως καὶ κάθε προόδου. Ἄν ἐξαίρεσουμε τὴ σύντομὴ περίοδο τῆς διοικήσεως τοῦ Ρεούφ πασᾶ (1871), πού εἶχε σπουδάσει στὴ Γαλλία καὶ ἦταν προοδευτικὸς καὶ δραστήριος, προπαντὸς ὅμως δίκαιος, καὶ γι' αὐτὸ ἰδιαίτερα ἀγαπητὸς στοὺς χριστιανούς, ἡ τουρκικὴ διοίκησις τῆς δεκαετίας αὐτῆς στὴν Κρήτη χαρακτηρίζεται ἀπὸ φαυλότητα καὶ ἀντιχριστιανικὸ φανατισμὸ. Δὲν πρέπει, ἄλλωστε, νὰ μᾶς διαφεύγει ὅτι ἡ Ὄθωμανικὴ Αὐτοκρατορία περνᾷ ἀπὸ τὸ 1871 σὲ περίοδο πολιτικῆς ἀστάθειας, τὴ γνωστὴ περίοδο τοῦ «ὀθωμανικοῦ χάους». Κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ ἰσχυροποιεῖται τὸ κίνημα τοῦ πανισλαμισμού, καὶ οἱ προσπάθειες γιὰ τὴν εἰσαγωγὴ στὴ χώρα τῶν φιλελεύθερων ἀρχῶν συναντοῦν φοβερὲς ἀντιδράσεις. Στὴν Κρήτη φορέας τῆς ἀντίδρασης εἶναι τὸ ἰσχυρὸ κόμμα τῶν μπέηδων, δύναμη μεγάλη, πού ἐναντιώνεται μὲ κάθε τρόπο στὴν ἐξίσωσις τῶν χριστιανῶν μὲ τοὺς μουσουλμάνους, σύμφωνα μὲ τὰ σκιαῶδη, ἔστω, προνόμια τοῦ Ὅργανικοῦ Νόμου. Ἔτσι, σημαντικὰ ἔργα στὴν Κρήτη δὲν μποροῦσαν νὰ γίνουν, καὶ αὐτὰ πού προγραμματίστηκαν, ὅπως ἕνας ὀδικὸς ἄξονας γιὰ τὴ σύνδεσις τῶν τριῶν μεγάλων πόλεων, δὲν πραγματοποιήθη-

στὴν Κρήτη
 ὅσον
 -1869-1874

θηκαν. Ἡ κοινωνικὴ μέριμνα ἦταν οὐσιαστικὰ ἀνύπαρκτη καὶ ἡ Ὀρφανικὴ Τράπεζα, πού εἶχε ἰδρυθεῖ ἀπὸ τὸ 1858 γιὰ τὴν προστασία τῆς περιουσίας τῶν ὄρφανῶν ὡς «Κοινωφελές Ταμεῖον», κατάντησε στὴν πραγματικότητά «Τουρκωφελές», κατὰ τὴν εἰρωνικὴ ἔκφραση τοῦ Β. Ψιλάκι!

Τὰ μεγάλα εὐρωπαϊκὰ γεγονότα τῆς ἐποχῆς εἶχαν τὸν ἀντίκτυπο τους στὴν Κρήτη. Ὁ Γαλλοπρωσσοικὸς πόλεμος τοῦ 1870 ἀνάγκασε τὴν Τουρκία νὰ ἐντείνει τὰ μέτρα ἐπιτήρησης στὸ νησί. Περισσότερο ὅμως ἐπηρέασε τὴν ἐσωτερικὴ κατάσταση τῆς Κρήτης ἡ ἐπανάσταση τῆς Βοσνίας καὶ τῆς Ἑρζεγοβίνης τὴν ἀνοιξη τοῦ 1875. Ὁ ἐπαναστατικὸς πυρετὸς ἀνέβηκε πάλι καὶ παρατηρήθηκαν ζωηρὲς κινητοποιήσεις μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ νησί. Ὁ Σφακιανὸς ἀρχιμανδρίτης Παρθένιος Κελαϊδῆς, ὁ «Καπετὰν Παπάς», ὅπως τὸν ἀποκαλοῦσε ὁ Χατζῆ Μιχάλης Γιάνναρης, βολιδοσκοποῦσε ἀπὸ τὴν Τεργέστη τοὺς ἐξόριστους Κρητικὸς ἀρχηγούς, γιὰ τὴ δυνατότητα νὰ ἐκραγεῖ καὶ στὴν Κρήτη ἐπανάσταση παράλληλη μετὴν ἐξέγερση τῆς Βοσνίας καὶ τῆς Ἑρζεγοβίνης. Ἡ Οἰκουμενικὴ Κυβέρνηση τῆς Ἑλλάδας δὲν μποροῦσε, βέβαια, νὰ ἐνθαρρύνει τέτοιες ιδέες, ἀλλὰ ἤδη στὴν Κρήτη εἶχαν ὀργανωθεῖ ἐπαναστατικὰ κομιτάτα. Οἱ πιὸ φρόνιμοι ἀπὸ τοὺς Κρητικὸς ἀπέρριπταν τὴν ιδέα μιᾶς νέας ἐπανάστασης, πού θὰ κατέστρεφε τελείως τὴν Κρήτη, ἐνῶ ἄλλοι εὐνοοῦσαν τὴν ιδέα γιὰ ἰδρυση ἀγγλικοῦ προτεκτοράτου στὸ νησί, ἐγκαταλείποντας τὸ σύνθημα τῆς ἔνωσης μετὴν Ἑλλάδα, πού ἡεὐρωπαϊκὴ διπλωματία τὸ ἀπέρριπτε συστηματικὰ καὶ ἐπίμονα. Τὴν ιδέα αὐτὴ τοῦ ἀγγλικοῦ προτεκτοράτου, πού καὶ παλιότερα εἶχε προβληθεῖ, στηρίζε ἡ ἀγγλόφιλη μερίδα στὴν Κρήτη, οἱ ὀπλαρχηγοὶ τῶν Σφακιῶν καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Σφακιανᾶκης, ὁ Γενικὸς Ἀρχηγὸς τῶν ἔξι ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν κατὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1866. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ Ἀγγλὸς πρόξενος στὰ Χανιά Sandwith ἀνέφερε στὴν κυβέρνησή του τὸ τέλος τοῦ 1875, ἔπειτα ἀπὸ περιοδεῖα του στὶς ἐπαρχίες τῆς Κρήτης: «Δὲν τὸ γνῶριζα πρὶν, ἀλλὰ τὸ μαθαίνω τώρα, ὅτι ὑπάρχει ἓνα ἀγγλικὸ κόμμα στὸ νησί, ἀντίθετο πρὸς τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴ Ρωσία, καὶ ὅτι τὸ κόμμα αὐτὸ ἐπιζητεῖ τὴν ἀγγλικὴν προστασία». Ἡ ιδέα ὅμως αὐτὴ δὲν εἶχε εὐρὴ λαϊκὸ ἔρεισμα καὶ δὲν μποροῦσε νὰ προωθηθεῖ, ἀφοῦ μάλιστα ἡ ἴδια ἡ Ἀγγλία δὲν εἶχε ἐκδηλώσει, φανερὰ τουλάχιστον, ἀνάλογες διαθέσεις. Στὰ μέσα τοῦ 1876 μιὰ ἄλλη ὁμάδα Κρητικῶν, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους καὶ ὁ Παρθένιος Κελαϊδῆς, προωθοῦσαν τὴν ιδέα νὰ ἀνακηρυχθεῖ ἡ Κρήτη αὐτόνομη ἡγεμονία. Πρότειναν μάλιστα γιὰ ἡγεμόνα τὸν Γρηγόριο Ὑψηλάντη, πρεσβευτὴ τῆς Ἑλλάδας στὴ Βιέννη, ὁ ὁποῖος ὅμως ἀπέρριψε τὴν πρόταση.

Τὸ ἴδιο ἔτος (1876) ἡ Γενικὴ Συνέλευση τῶν Κρητῶν εἶχε ζητήσει μετὴν ὑπόμνημά της τὴν κατοχύρωση τοῦ Ὀργανικοῦ Νόμου μετὴν σουλτανικὸ φερμάνι καὶ μετὴν οὐσιώδεις τροποποιήσεις, πού ἀναφέρονταν κυρίως στὴν

 εκπροσώπηση ανάλογα με τὴ σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ κατὰ ἐπαρχίες καὶ πόλεις. Ἐνέργεια μάταιη, πού δὲν συζητήθηκε κἀν ἀπὸ τὴν Ἵψηλὴ Πύλη. Στὶς ἀρχὲς 1877 ἡ ἐσωτερικὴ κατάσταση στὴν Κρήτη ταράσσεται πάλι, ἐξαιτίας τῆς ψήφισης τοῦ πρώτου τουρκικοῦ συντάγματος τοῦ Μιδάτ. Οἱ χριστιανοὶ τῆς Κρήτης ὑπέβαλαν ὑπόμνημα στὸ Γενικὸ Διοικητὴ Σαμιχ πασὰ καὶ ζητοῦσαν νὰ ἐξαιρεθεῖ ἡ Κρήτη ἀπὸ τὶς διατάξεις τοῦ τουρκικοῦ συντάγματος καὶ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἐπαρχία αὐτοδιοικούμενη, σύμφωνα με τὸν Ὀργανικὸ Νόμο. Ὁ Σαμιχ πασὰς διέλυσε τὴ Γενικὴ Συνέλευση καὶ οἱ χριστιανοὶ ἀντιπρόσωποι κατέφυγαν στὸν Ἀποκόρωνα. Ἡ ἔνταση εἶχε πάλι κορυφωθεῖ καὶ ἡ ἔκρηξη νέας ἐπανάστασης φαινόταν πολὺ πιθανή.

2. Ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1878

Στὴν κατάσταση αὐτὴ βρῆκε τὴν Κρήτη ἡ ἔκρηξη τοῦ νέου ρωσοτουρκικοῦ πολέμου, τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1877. Ἡ νέα αὐτὴ κρίση τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος ἦταν μιὰ καλὴ εὐκαιρία γιὰ τὴν ὀργάνωση ἐπαναστατικοῦ κινήματος στὴν Κρήτη καὶ πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση ἄρχισαν νὰ κινοῦνται με δραστηριότητα οἱ Κρήτες καὶ οἱ φιλόκλητες. Τὸν Ἰούλιο τοῦ 1877 ἐκλέχθηκε εἰκοσιτετραμελὴς Ἐπιτροπὴ στὶς δυτικὲς ἐπαρχίες γιὰ τὴ διαχείριση τοῦ Κρητικοῦ Ζητήματος. Στὴν Ἀθήνα ἰδρύθηκε τὸ «Κρητικὸν Κέντρον», με πρωτοβουλία τοῦ Μάρκου Ρενιέρη καὶ ἄρχισε πάλι ἡ συγκέντρωση ὄπλων καὶ ἐφοδίων γιὰ τὴν Κρήτη, ὅπου εἶχαν κιάλας δημιουργηθεῖ τρία ἐπαναστατικὰ κομιτάτα, στὸ Βάμο, στὰ Χανιά καὶ στὸ Ρέθυμνο. Τὸν Αὐγούστο τὸ ἐπαναστατικὸ κομιτάτο τῶν Χανίων ἐξέλεξε μιὰ Μεταπολιτευτικὴ Ἐπιτροπὴ, με ἔδρα τὴν Κράπη, καὶ ἀργότερα οἱ ἀντιπρόσωποι ὄλων τῶν κομιτάτων ἀποφάσισαν νὰ συγκαλέσουν παγκρήτια ἐπαναστατικὴ συνέλευση στὸ χωριὸ Φρὲ τοῦ Ἀποκορώνου, γιὰ τὴν ἐκλογὴ Προεδρείου.

Ἡ διαφανιόμενη ἡττα τῆς Τουρκίας προσδιόρισε καὶ τὴ θέση τῆς ἐλληνικῆς κυβέρνησης. Ὁ Χαρίλαος Τρικούπης, ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν στὴν οἰκουμενικὴ κυβέρνησις Κουμουνοῦρου δήλωσε στὶς 27 Δεκεμβρίου ὅτι ἡ Ἑλλάδα θὰ ὑποστηρίξει ἐνεργῶς τὴν κρητικὴ ἐπανάσταση, ἐνῶ εἶχαν ἀρχίσει νὰ κατεβαίνουν στὸ νησί οἱ ἐξόριστοι Κρητικοὶ ὀπλαρχηγοί. Πρῶτος κατέφθασε ὁ Χατζῆ Μιχάλης Γιάνναρης, ἐξόριστος στὴ Ρωσία, καὶ ἀκολούθησαν οἱ ὀπλαρχηγοὶ τῆς Δυτικῆς Κρήτης Γ. Κορκίδης, Λ. Μπογιαντζόγλου, Κ. Κριάρης, Ἀ. Σκαλίδης, ὁ ἱερομόναχος Παρθένιος Περίδης κ.ἀ.π. Ἀνάλογες κινητοποιήσεις παρατηρήθηκαν καὶ στὶς ἀνατολικὲς ἐπαρχίες, κάτω ἀπὸ τὴ Γενικὴ Ἀρχηγία τοῦ Μιχαὴλ Κόρακα. Τὸν Ἰανουάριο 1878 συγκροτήθηκε στὸ Φρὲ ἡ «Παγκρήτιος Ἐπαναστατικὴ Συνέλευσις», με πλῆθος ἀντιπροσώπων, «ὅπερ κατὰ πρῶτον ἐν τοιαύτῃ ἐκτάσει καὶ συνθέσει συνέβη ἐν τῇ νήσῳ».

Ἀπασχολημένη ἡ Τουρκία στὸν πόλεμο με τὴ Ρωσία δὲν μποροῦσε νὰ στείλει δυνάμεις στὴν Κρήτη καὶ προτίμησε, με ὑπόδειξη τῆς Ἀγγλίας,

νά καταφύγει στην πολιτική του συμβιβασμού και των υποσχέσεων. Δύο απεσταλμένοι της 'Υψηλής Πύλης, ο Κωστής 'Αδοσίδης πασάς, άλλοτε διοικητής του Λασιθίου, και ο τουρκοκρητικός Σελήμ εφέντης ανέλαβαν να διαπραγματευθούν με τους Κρητικούς και να προτείνουν νέες παραχωρήσεις και προνόμια στον 'Οργανικό Νόμο. 'Η 'Επαναστατική Συνέλευση ανέθεσε στο Ρεθύμιο 'Ιωάννη Τσουδερό να συντάξει την απάντηση, ή οποία περιλάμβανε τους ακόλουθους όρους: 1) Νά κηρυχθεί ή Κρήτη αυτόνομη ήγεμονία, φόρου ύποτελής στον σουλτάνο. 2) 'Ο διοικητής να είναι χριστιανός και να εκλέγεται με την έγγυση των Μεγάλων Δυνάμεων. 'Ο 'Αδοσίδης ζήτησε δεκαήμερη προθεσμία να διαβιβάσει στην Κωνσταντινούπολη τις προτάσεις των Κρητικών, προθεσμία που πέρασε χωρίς τουρκική απάντηση.

"Ετσι άρχισε ή επανάσταση, πρώτα στη δυτική Κρήτη, περί τὰ μέσα 'Ιανουαρίου και επεκτάθηκε τάχιστα στις ανατολικές επαρχίες. Οί Τουρκοί έγκατέλειψαν πάλι την ύπαιθρο και κλείστηκαν στα μεγάλα φρούρια. "Ως τὰ τέλη Μαρτίου όλόκληρη ή Κρήτη βρισκόταν κάτω από τον έλεγχο των επαναστατών, εκτός από τὰ φρούρια της 'Ιεράπετρας, της Σπιναλόγκας, του 'Ηρακλείου, του Ρεθύμνου, του 'Ιτζεδίν, των Χανίων, της Κισάμου και της Γραμπουσας, που δεν ήταν δυνατό να κυριευθούν χωρίς πυροβολικό.

'Η κατάρρευση της Τουρκίας στο ρωσοτουρκικό πόλεμο είχε μοιραίως τις επιπτώσεις της στην εξέλιξη των κρητικών πραγμάτων. Τò άρθρο 15 της Συνθήκης του 'Αγίου Στεφάνου (Φεβρουάριος 1878) ύποχρέωνε απλώς την Τουρκία σε πλήρη έφαρμογή του 'Οργανικού Νόμου του 1868. Τόν 'Ιούλιο 1878 οί πρόξενοι των Μεγάλων Δυνάμεων στην Κρήτη επέβαλαν ανακωχή, με την ύπόσχεση ότι τò Κρητικό Ζήτημα θά άπασχολούσε τò Συνέδριο του Βερολίνου, που θά έργαζόταν για αναθεώρηση της Συνθήκης του 'Αγίου Στεφάνου. 'Η Γενική Συνέλευση των Κρητικών είχε αποφασίσει να άποστείλει δύο αντιπροσώπους της στο Συνέδριο του Βερολίνου, τόν Κωσταρό Βολουδάκη και τόν 'Ιωάννη Σφακιανάκη. 'Η έλληνική κυβέρνηση άντέδρασε και ματαίωσε τή μετάβασή τους στο Βερολίνο, έπειδή ύποψιαζόταν ότι οί Κρητικοί αντιπρόσωποι μπορούσαν να προτείνουν τή λύση της ήγεμονίας, έγκαταλείποντας για διπλωματικούς λόγους τò πάγιο αίτημα της ένωσης με την 'Ελλάδα.

'Η άπόφαση των Μεγάλων Δυνάμεων στο Συνέδριο του Βερολίνου δεν ήταν πολύ διαφορετική από εκείνη του 'Αγίου Στεφάνου. 'Απλώς επέβαλλε στην Τουρκία την έφαρμογή του 'Οργανικού Νόμου, με όσες τροποποιήσεις θά κρίνονταν αναγκαίες. "Ετσι, οί Κρητες άποφάσισαν να συνεχίσουν την ένοπλη εξέγερσή τους, παρά τις έσωτερικές δυσκολίες, που άρχισαν να παρουσιάζονται. 'Ατασθαλίες στη διαχείριση του πολεμικού ύλικού και κυρίως των τροφίμων δίχασαν τους όπλαρχηγούς και όδήγησαν σε θλιβερά έπεισόδια, ιδιαίτερα στην περιοχή της Μεσαράς, τόν Αύγουστο του 1878.

3. *Ἡ Σύμβαση τῆς Χαλέπας (Ὀκτώβριος 1878)*

Ἰκανοποιημένη ἡ Τουρκία, πού ἀποκλείστηκε γιὰ τὴν Κρήτη ἢ λύση τῆς ἔνωσης, δέχθηκε πρόθυμα τὴν ὑπόδειξη τῆς Ἀγγλίας γιὰ νέες παραχωρήσεις στὸ χριστιανικὸ πλῆθυσμὸ τοῦ νησιοῦ. Δύο νέοι διαπραγματευτὲς ἔφτασαν στὴν Κρήτη, ὁ Γαζὴ Ἀχμέτ Μουχτάρ πασάς καὶ ὁ Σελήμ ἐφέντης, ἐνῶ ὁ Γενικὸς Διοικητὴς Κωστῆς Ἀδοσίδης πασάς καὶ ὁ Ἄγγλος πρόξενος στὰ Χανιά Sandwith ἔπειθαν τὴ Γενικὴ Συνέλευση νὰ ὑποδείξει ἀντιπροσώπους γιὰ συνομιλίες. Ἀνάμεσα στοὺς ἀντιπροσώπους ἦταν καὶ ὁ νεαρὸς γιατρὸς Ἰωάννης Σφακιανάκης, γιὸς τοῦ Κωνσταντίνου Σφακιανάκη, Ἀρχηγοῦ τῶν ἕξι ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν κατὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1866, «πού ἡ ἐπιβλητικὴ παρουσία του, μ' ὅλα τὰ ἑικοσιοχτῶ του χρόνια, ἔδωσε τὸν τόνο στὶς συνεδριάσεις κι ἄσκησε εὐεργετικὴ ἐπιρροὴ φρόνησης καὶ ἀνώτερου πατριωτισμοῦ σ' ὅλους».

Τὸν Ὀκτώβριο 1878 ὑπογράφηκε ἡ λεγόμενη Σύμβαση τῆς Χαλέπας (ἀπὸ τὸ ὀμώνυμο προάστιο τῶν Χανίων), πού ἐπικυρώθηκε ἀμέσως μὲ σουλτανικὸ φερμάνι καὶ ἀποτελέσει τὸ νέο πολιτικὸ Ὄργανισμὸ τῆς Κρήτης. Οἱ κυριότερες διατάξεις του ἦταν:

1. Ὁ Γενικὸς Διοικητὴς τῆς Κρήτης θὰ μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ χριστιανός. Ἡ θητεία του ὀρίζεται σὲ πέντε χρόνια, μὲ δυνατότητα ἀνανέωσης.
2. Ὁ Γενικὸς Διοικητὴς ἔχει ἓνα σύμβουλο ἀπὸ τὸ ἀντίθετο θρήσκευμα (μουσουλμάνο, ἂν εἶναι χριστιανός, καὶ ἀντίθετα).
3. Ἡ Γενικὴ Συνέλευση ἔχει 80 μέλη (49 χριστιανούς καὶ 31 μουσουλμάνους).
4. Ἰδρύεται Κρητικὴ Χωροφυλακὴ.
5. Ἀναγνωρίζεται ἡ ἑλληνικὴ ὡς ἐπίσημη γλῶσσα τῶν δικαστηρίων καὶ τῆς Γενικῆς Συνέλευσης. Μόνο τὰ ἐπίσημα πρακτικά, οἱ ἀποφάσεις τῶν δικαστηρίων καὶ ἡ ἐπίσημη ἀλληλογραφία συντάσσονται καὶ στὶς δύο γλῶσσες.
6. Χορηγεῖται γενικὴ ἀμνηστία.
7. Προβλέπεται προσωρινὴ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ ὀρισμένους φόρους.
8. Ἐπιτρέπεται ἡ ἴδρυση φιλολογικῶν συλλόγων καὶ ἡ ἔκδοση ἐφημερίδων.

Ὁ Χάρτης τῆς Χαλέπας ἦταν χωρὶς ἀμφιβολία ἓνα σημαντικὸ βῆμα στὴ λύση τοῦ Κρητικοῦ Ζητήματος, ἀφοῦ δημιουργοῦσε καθεστὼς ἡμιαυτόνομης ἐπαρχίας μὲ ιδιαίτερα προνόμια. Πρῶτος διοικητὴς διορίστηκε ὁ Ἀλέξανδρος Καραθεοδωρῆς, πού διοίκησε λίγους μόνο μῆνες, γιὰ νὰ τὸν διαδεχθεῖ ὁ Ἰωάννης Φωτιάδης, ἄνθρωπος μορφωμένος καὶ δραστήριος, μὲ διοικητικὴ καὶ διπλωματικὴ πείρα, πρεσβευτὴς ἄλλοτε τῆς Τουρκίας στὴν Ἀθήνα. Διοίκησε τὴν Κρήτη ὡς τὸ 1885, μὲ

δικαιοσύνη και φρόνηση. Ὑποστήριξε τὴν παιδεία, μετὴν ἴδρυση καὶ λειτουργία σχολείων, προώθησε τὴ λύση σοβαρῶν οἰκονομικῶν προβλημάτων, ὅπως τοῦ τελωνειακοῦ καὶ τοῦ βακουφικοῦ, καὶ ἔθεσε τὶς βάσεις γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ ὀργάνωση τοῦ νησιοῦ. Στὶς μεγάλες πόλεις ἰδρύθηκαν φιλεκπαιδευτικοὶ σύλλογοι καὶ πάρθηκαν μέτρα γιὰ τὴν προστασία τῶν κρητικῶν ἀρχαιοτήτων. Ἀντίθετα, οἱ τρεῖς ἐπόμενοι Γενικοὶ Διοικητές, ὁ Σάββας πασάς, ὁ Κ. Ἀνθόπουλος καὶ ὁ Ν. Σαρτίνσκης, δὲν μπόρεσαν νὰ διοικήσουν ὁμαλὰ καὶ παρασύρθηκαν ἀπὸ τὶς τοπικὲς ἀντιθέσεις καὶ τοὺς ἐσωτερικοὺς φατριασμούς, ποὺ ἄρχισαν νὰ παρουσιάζονται στὸ νησί.

Κατὰ τὴ δεκαετὴ περίοδο, ἀπὸ τὴν ὑπογραφή τῆς Σύμβασης τῆς Χαλέπας ὡς τὴν ἐπόμενη ἐπανάσταση τοῦ 1889, ἡ Κρήτη γνώρισε περίοδο ἔντονων κομματικῶν διαιρέσεων καὶ φατριασμῶν, ποὺ εἶχαν δυσμενέστερες ἐπιπτώσεις στὴν ἐσωτερικὴ γαλήνη καὶ στὴν ἀνάπτυξη τοῦ τόπου καθὼς «μετέβαλαν πάντας εἰς ἐμμανεῖς πολιτευτάς», κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου. Δύο μεγάλα κόμματα δημιουργήθηκαν, τῶν Καραβανάδων καὶ τῶν Ξυπόλυτων. Στὸ πρῶτο, ποὺ ἐκπροσωποῦσε τὴ συντηρητικὴ μερίδα, ἀνήκαν οἱ σοβαρότεροι καὶ περισσότερο μορφωμένοι πολιτευτὲς τῆς Κρήτης καὶ ἰσχυροὶ παράγοντες, ὅπως ὁ Χατζῆ Μιχάλης Γιάνναρης, ὁ ἀδελφὸς του καθηγητῆς Πανεπιστημίου Ἀντώνιος Γιάνναρης, ὁ Νικόλαος Σταυράκης, ὁ Ἰωάννης Σφακιανάκης. Αὐτοὶ κατεῖχαν καὶ τὶς σημαντικότερες θέσεις στὴ διοικητικὴ ἱεράρχια τῆς Κρήτης καὶ ὀνομάζονταν γι' αὐτὸ ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους τοὺς Καραβανάδες, γιὰτὶ ἀπομουζοῦσαν τὸ δημόσιο ταμεῖο. Οἱ Ξυπόλυτοι, ἀντίθετα, ἐκπροσωποῦσαν τὶς προοδευτικὲς καὶ φιλελεύθερες τάσεις τῆς ἐποχῆς. Ἰσχυρὰ στελέχη τῆς παράταξης αὐτῆς ἦταν ὁ δικηγόρος Κωνσταντῖνος Μητσοτάκης, οἱ ἀδελφοὶ Φούμη, ὁ Σφακιανὸς Χαράλαμπος Πωλογεωργάκης, ὁ Κ. Μοάτσος, ὁ γυμνασιάρχης τοῦ Ἡρακλείου Ἀντώνιος Μιχελιδάκης, κ.ἄ. Ἀνάλογη διαίρεση παρατηρεῖται καὶ στοὺς μουσουλμάνους τῆς Κρήτης. Τὸ περίεργο, ἐντούτοις, εἶναι ὅτι μετὰ τοὺς Καραβανάδες συντάσσονται οἱ λαϊκοὶ ἀγάδες, ἐνῶ τοὺς Ξυπόλυτους ὑποστηρίζει τὸ ἰσχυρὸ κόμμα τῶν μπέηδων. Ὁ κομματικὸς φανατισμὸς διχάζει βαθιὰ τὸ λαὸ καὶ ὀδηγεῖ πολλὰς φορὰς σὲ πράξεις βίας, σὲ βανδαλισμοὺς καὶ σὲ φόνους. Παράλληλα ὀργιάζει αὐτὴ τὴν ἐποχὴ καὶ ἡ ζωοκλοπὴ, ἓνα ἐνδημικὸ πάθος τῆς λαϊκῆς ζωῆς στὴν Κρήτη.

Τὸ Κρητικὸ Ζήτημα φαίνεται νὰ ἔχει λησμονηθεῖ μέσα στὴν ταραχὴ καὶ στὴ δίνη τῶν πολιτικῶν παθῶν. Τὸ 1888 προβάλλεται πάλι ἡ ἰδέα γιὰ ἀγγλικὴ προστασία, ποὺ τὴν ὑποστηρίζουν οἱ ξένοι, ὅπως ὁ παλαιὸς φίλος τῆς Κρήτης Ἀμερικανὸς Stilmann. Ἡ ἰδέα ὅμως δὲν βρῖσκει ἀνταπόκριση στὸ λαό, ἐνῶ ἀντίθετα ἀποκρούεται μετὰ φανατισμὸ: «Προτιμῶμεν χιλιάρικς τὴν τουρκικὴν κυριαρχίαν ἀπὸ πάσης ἀγγλικῆς» ἀναγράφεται στὴν ἐφημερίδα «Λευκὰ Ὀρη».

4. Ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1889

Στις ἐκλογές τοῦ 1888, πού ἔγιναν μέσα σέ ὄργιο νοθείας καί παρανομίας, κέρδισε τὸ κόμμα τῶν Ἐυπόλυτων. Οἱ Καραβανάδες ὅμως ἀντέδρασαν μὲ τρόπο περιέργο καί ἀπροσδόκητο, πού εἶχε σοβαρές συνέπειες στὴν πολιτικὴ ζωὴ τοῦ τόπου. Στὴ Γενικὴ Συνέλευση τῆς 6 Μαΐου 1889 κατέθεσαν ψήφισμα, μὲ τὸ ὁποῖο κήρυσσαν τὴν ἔνωση τῆς Κρήτης μὲ τὴν Ἑλλάδα. Ἡ πράξη ἦταν παράνομη καί εὐθέως ἐπαναστατικὴ. Ὁ Γενικὸς Διοικητὴς Σαρτίνσκη, πού προήδρευε, μόλις πρόλαβε νὰ διαλύσει τὴ Γενικὴ Συνέλευση καί νὰ ἐκδώσει ἔνταλμα, νὰ συλληφθοῦν ἡγετικά στελέχη τῶν Καραβανάδων, πού ἤδη εἶχαν καταφύγει στὰ ὄρη, ὅπου κήρυσαν νέα ἐπανάσταση. Ἔτσι, ἐνῶ ἡ Γενικὴ Συνέλευση ἔμεινε χωρὶς ἀντιπολίτευση στὰ χέρια τῶν Ἐυπόλυτων, ἡ ἐπανάσταση κέρδιζε ἔδαφος στὴ λαϊκὴ συνείδηση. Ὁ λαὸς πάλι ξεχνᾷ τὰ πολιτικὰ πάθη καί ξαναζεῖ τὸ ὄνειρο τῆς ἔνωσης.

Ὡστόσο, οἱ συνθήκες γιὰ τὴν ἐξάπλωση καί τὴν ἐδραίωση μιᾶς νέας ἐπανάστασης στὴν Κρήτη δὲν ἦταν καθόλου εὐνοϊκές. Ἡ κυβέρνηση τοῦ Χαριλάου Τρικούπη τὴν ἀποκηρύσσει, ἐνῶ ἡ Τουρκία, ἐκμεταλλεῦμενη τὶς περιστάσεις, σπεύδει νὰ ἀνακαλέσει τὸ Γενικὸ Διοικητὴ Σαρτίνσκη καί νὰ στείλει στὸ νησί τὸ σκληροτράχηλο στρατιωτικὸ Σακὴρ πασά. Ὁ νέος Γενικὸς Διοικητὴς ἐπέβαλε ἀμέσως τὸ στρατιωτικὸ νόμο. Ὁ τουρκικὸς στρατὸς κατέλαβε τὰ ἐπίκαιρα σημεῖα τοῦ νησιοῦ, ἐνῶ ὁ μουσουλμανικὸς ὄχλος ἐπιδόθηκε πάλι σὲ βιαιοπραγίες καί σὲ ληστρικές ἐπιδρομές. Τὰ στρατοδικεῖα λειτουργοῦν καί οἱ θανατικὲς ἐκτελέσεις εἶναι καθημερινὲς σὲ ὅλη τὴν Κρήτη.

Ἡ ἄτυχη αὐτὴ ἐπανάσταση εἶχε καί ἄλλες συνέπειες. Ἡ Τουρκία μὲ τὸ πρόσχημα ὅτι οἱ κοινοβουλευτικοὶ θεσμοὶ δὲν ἀπέδωσαν στὴν Κρήτη, ἀνακάλεσε τὸ Χάρτη τῆς Χαλέπας μὲ τὸ φερμάνι τῆς 17 Δεκεμβρίου 1889, πού δημοσιεύτηκε παράνομα καί χωρὶς νὰ ἐνημερωθοῦν οἱ Μεγάλες Δυνάμεις, καί ἐπανεφέρε στὴν Κρήτη τὴν τουρκοκρατία τῶν περασμένων καιρῶν. Ἀνακλήθηκαν ὅλα τὰ προνόμια τῆς πολιτικῆς καί θρησκευτικῆς ἐλευθερίας καί ἐπιβλήθηκε βαρύτερη φορολογία. Τὸ μόνο πού μπορούσαν νὰ κάνουν οἱ Κρητικοὶ ἦταν ἡ παθητικὴ ἀντίσταση, πού ἐκδηλώθηκε μὲ ἀθρόες παραιτήσεις ἀπὸ τὶς δημόσιες θέσεις.

5. Μεταπολιτευτικὴ Ἐπιτροπὴ καί Ἐπανάσταση (1895)

Τὸ διάστημα 1890-1895 εἶναι ἀπὸ τὶς πιὸ ζοφερὲς περιόδους τῆς τουρκοκρατίας στὴν Κρήτη. Ἀναβίωσαν πάλι τὰ παλαιὰ πάθη καί μίσση καί οἱ βιαιοπραγίες ἦταν φαινόμενο καθημερινό. Οἱ νέες ἐξελίξεις ἔπεισαν τοὺς ἡγέτες τῶν Κρητικῶν ὅτι ἡ λύση τῆς ἔνωσης μὲ τὴν Ἑλλάδα δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἐπιτευχθεῖ μὲ τοπικὲς ἐπαναστάσεις, παρὰ μόνο μέσα στὰ πλαίσια εὐρύτερης κρίσης στὸ βαλκανικὸ χῶρο. Ἔτσι, ἄρχισε νὰ δημιουργεῖται καί νὰ προβάλλεται ἡ μεταπολιτευτικὴ ἰδέα, ἡ ἴδρυση

δηλαδή μιᾶς αὐτόνομης ἢ ἡμιαυτόνομης ἡγεμονίας στὴν Κρήτη, ὑπὸ τὴν προστασία τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, καὶ νὰ μετατίθεται στὸ μέλλον καὶ σὲ συνθῆκες εὐνοϊκότερες ὁ στόχος τῆς ἔνωσης. Τὴν ἰδέα προωθοῦσε ὁ δυναμικὸς ἀρχιμανδρίτης Παρθένιος Κελαυδῆς, ὡς τὸν Ἰούνιο 1892, ὅταν ἀπελάθηκε ἀπὸ τὴν Κρήτη.

Τὸν ἴδιο μῆνα ἐκδηλώθηκε ἓνα περιορισμένης ἔκτασης κίνημα στὰ Σφακιά, ποὺ καταπνίγηκε χωρὶς νὰ βρεῖ ἀπήχηση στὶς ἄλλες ἐπαρχίες (Σεπτέμβριος 1892). Εἶχε γίνεи φανερό ὅτι θὰ χρειαζόταν πολὺς καιρὸς γιὰ τὴν ψυχολογικὴ προετοιμασία τοῦ λαοῦ καὶ τῶν ἀρχηγῶν γιὰ μιὰ νέα ἐξέγερση. Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸν ἰδρύθηκε τὸ Φεβρουάριο 1893 στὰ Σφακιά μιὰ μυστικὴ ἀδελφότητα, μὲ σκοπὸ τὸν προσηλυτισμὸ τῶν Κρητικῶν ὀπλαρχηγῶν καὶ πολιτικῶν καὶ τὴν προπαρασκευὴ νέας ἐξέγερσης, γιὰ τὴν ἀνάκτηση τῶν χαμένων προνομίων. Ἡ μυστικὴ αὐτὴ ἀδελφότητα ὅμως, ποὺ κινήθηκε μὲ ἐνθουσιασμὸ καὶ ἀριθμοῦσε στὶς ἀρχές τοῦ 1894 περίπου 150 μέλη, δεμένα μὲ ὄρκοδοσία, δὲν μποροῦσε βέβαια νὰ ἀναλάβει εὐρύτερη δράση, καθὼς δὲν εἶχε οὔτε συγκεκριμένο πρόγραμμα οὔτε καὶ ἀναγνωρισμένο ἀρχηγό.

Τὸ 1895 δημιουργήθηκαν πάλι εὐνοϊκὲς συνθῆκες γιὰ τὰ κρητικὰ πράγματα. Ἡ μεγάλη σφαγὴ τῶν Ἀρμενίων (Ἰανουάριος 1895) συγκλόνισε τὴν παγκόσμια κοινὴ γνώμη καὶ δημιούργησε δυσμενὲς κλίμα γιὰ τὴν Τουρκία, ἣ ὁποία δεχόταν ἀπὸ παντοῦ διαβήματα διαμαρτυρίας. Ὁ φόβος γιὰ ἐπέκταση τῶν σφαγῶν καὶ στὴν Κρήτη συνεῖχε τὸ λαό, ἀλλὰ τὰ πράγματα ἐξελίχθηκαν διαφορετικά. Ἡ Ὑψηλὴ Πύλη ἐπιδίωξε νὰ διασκεδάσει τὶς ἐντυπώσεις μὲ μιὰ θεαματικὴ ἐνέργεια. Αἰφνιδίως ἀντικατέστησε τὸ φοβερὸ Μαχμούτ, Γενικὸ Διοικητὴ τῆς Κρήτης, μὲ τὸ χριστιανὸ Ἀλέξανδρο Καραθεοδωρῆ (Μάρτιος 1895). Οἱ Κρητῆτες ἀναθάρρησαν καὶ ὑπάκουσαν στὴν πρόσκλησή του νὰ μὴν ἀπέχουν ἀπὸ τὰ δημόσια ἀξιώματα καὶ νὰ ἀποστείλουν ἀντιπροσώπους στὴ Γενικὴ Συνέλευση. Ὡστόσο, οἱ Τουρκοκρητῆτες ἀντέδρασαν καὶ ὀργάνωσαν παγκρήτιο τρομοκρατικὸ κομιτάτο, ποὺ ἐπιδόθηκε σὲ δολοφονίες καὶ βιαιοπραγίες, ἀποβλέποντας στὴ δημιουργία ἔκρυθμης κατάστασης, μὲ σκοπὸ τὴν ἀνάκληση τοῦ Καραθεοδωρῆ. Ὁ λαὸς δὲν μποροῦσε νὰ ἀντιδράσει, ἀλλὰ βρέθηκαν ριψοκίνδυνοι ἀγωνιστές, ποὺ ὀργάνωσαν ἀνταρτικὲς ομάδες γιὰ ἀντεκδικήσεις. Εἶναι γνωστὴ ἡ δράση τοῦ Ἰωσήφ Λιάπη καὶ τοῦ Παύλου Γύπαρη κατὰ τὴν περίοδο αὐτή. Μέσα στὸ κλίμα τῆς γενικῆς ἀναρχίας, ὁ Γενικὸς Διοικητὴς δὲν μποροῦσε νὰ ἀσκήσει τὰ καθήκοντά του. Μόλις οἱ Κρητικοὶ πληρεξούσιοι ζήτησαν τὴν ἐπαναφορὰ τοῦ Χάρτη τῆς Χαλέπας, ὁ Καραθεοδωρῆς διέλυσε τρομοκρατημένος τὴ Συνέλευση (28 Ἰουνίου 1895).

Στὴν κρίσιμη αὐτὴ γιὰ τὴν Κρήτη περίοδο ἐμφανίζεται στὸ ἱστορικὸ προσκήνιο ὁ Σφακιανὸς πολιτευτὴς Μανοῦσος Κούνδουρος, μιὰ ἀπὸ τὶς σημαντικότερες προσωπικότητες τῆς Κρήτης κατὰ τὴν τελευταία δεκα-

ετία τοῦ περασμένου αἰώνα, πρωτοδίκης στο Βάμο ἀπὸ τὸ 1890. Ἦταν ἀπὸ τοὺς λίγους ποὺ ἐπιδίωξαν δημόσιες θέσεις σὲ μιὰ περίοδο γενικῆς παθητικῆς ἀντίστασης, γιατί ἔκρινε ὅτι ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ θὰ μπορούσε νὰ βοηθήσει ἀποτελεσματικὰ τὴν πατρίδα του. Πίστευε ὅτι ἡ αὐτονομία θὰ ἦταν τὸ προστάδιο τῆς ἔνωσης καὶ κινήθηκε μυστικὰ πρὸς τὴν ὀργάνωση μιᾶς Μεταπολιτευτικῆς Ἐπιτροπῆς, ἡ ὁποία θὰ προετοίμαζε νέα ἐπανάσταση. Οἱ ἀπόψεις του, ποὺ ὑποστηρίζονταν καὶ ἀπὸ τὸν Ἄγγλο πρόξενο στὰ Χανιά Billioti, ἀναπτύσσονταν μὲ σαφήνεια καὶ πληρότητα σὲ ὑπόμνημα, ποὺ θὰ τὸ ἔθετε ὑπόψη τοῦ λαοῦ σὲ Γενικὴ Συνέλευση καὶ θὰ τὸ ὑπέβαλλε στοὺς προξένους τῶν Μεγάλων Δυνάμεων. Τὰ περισσότερα μέλη τῆς μυστικῆς ἀδελφότητος συνέπραξαν μὲ τὸν Κούνδουρο καὶ γραμματέας τῆς Μεταπολιτευτικῆς Ἐπιτροπῆς ἀνέλαβε ὁ Ἴωσήφ Λεκανίδης, παρὰ τὶς ἀρχικὲς ἐπιφυλάξεις του.

Τὸ ὑπόμνημα τοῦ Κούνδουρου ἐγκρίθηκε στὶς 3 Σεπτεμβρίου 1895 σὲ συνέλευση στο χωριὸ Κλῆμα Ἀποκορώνου καὶ στὶς 10 τοῦ ἴδιου μήνα σὲ Γενικὴ Συνέλευση στὴν Κράπη καὶ ὑποβλήθηκε ἀμέσως στοὺς προξένους τῶν Μεγάλων Δυνάμεων. Οἱ βασικὲς ἀρχὲς τῆς νέας αὐτῆς πολιτικῆς ἦταν: Νὰ ἀνακηρυχθεῖ ἡ Κρήτη σὲ αὐτόνομη πολιτεία φόρου ὑποτελῆ στὸν σουλτάνο, ἔναντι 15.000 ὀθωμανικῶν λιρῶν ἑτησίως. Ἡ κυβέρνησή της θὰ ἀσκεῖται ἀπὸ χριστιανὸ διοικητὴ μὲ πενταετὴ θητεία, χωρὶς ὁ σουλτάνος νὰ ἔχει τὸ δικαίωμα τῆς ἀντικατάστασής του. Ἐπαναχορηγοῦνται μὲ οὐσιώδεις βελτιώσεις τὰ προνόμια ποὺ παραχωροῦσε ὁ Χάρτης τῆς Χαλέπας.

Ἡ ἐνέργεια αὐτὴ τῆς Μεταπολιτευτικῆς Ἐπιτροπῆς θεωρήθηκε ἀμέσως πράξη ἐπαναστατικῆ. Ὁ Καραθεοδωρῆς διέταξε νὰ συλληφθοῦν οἱ Μεταπολιτευτικοί, ἀλλὰ ἡ χωροφυλακὴ καὶ οἱ τουρκικὲς δυνάμεις ἀπέτυχαν σὲ ὅλες τους τὶς προσπάθειες. Ὁ Καραθεοδωρῆς ἀπέτυχε καὶ ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τὸν Τουρχάν πασά, τὸ Μάρτιο 1896. Ὁ Τουρχάν φρόντισε νὰ φέρει μαζὶ του φερμάνι γιὰ γενικὴ ἀμνηστία, ἀλλὰ οἱ Μεταπολιτευτικοὶ τὸ ἀπέρριψαν. Ἐνα νέο καὶ ἰσχυρὸ ρεῦμα ὑψηλοῦ πατριωτισμοῦ ἀναβιώνει πάλι στὴν Κρήτη, καθὼς οἱ παλαιὲς πολιτικὲς διενέξεις καὶ οἱ φατριασμοὶ ἐγκαταλείπονται. Τὰ πάντα ὑποχωροῦν στὴν ἐνότητα τοῦ κρητικοῦ ἀγώνα, ποὺ τώρα ἰσχυροποιεῖται περισσότερο, καθὼς οἱ ἀγωνιστὲς δένονταν μεταξὺ τους μὲ τὸ ἀρχαῖο ἔθος τῆς ἀδελφοποιίας (ἀδερφοχοτοί).

Γεγονὸς ἀποφασιστικῆς σημασίας γιὰ τὴ στερέωση τῆς Μεταπολιτευτικῆς Ἐπιτροπῆς καὶ τὴν ἐξέλιξη τῆς ἐπανάστασης στάθηκε ἡ πολιορκία τῆς τουρκικῆς φρουρᾶς στο Βάμο (4-18 Μαΐου 1896). Ἡ νίκη τῶν Κρητικῶν στερέωσε τὸν ἀγώνα καὶ ἐπηρέασε ἀποφασιστικὰ τὴ στάση τῶν Μεγάλων Δυνάμεων. Ὁργανώθηκε πάλι στὴν Κρήτη ἡ «Γενικὴ Ἐπαναστατικὴ τῶν Κρητῶν Συνέλευσις» καὶ στὴν Ἀθήνα ἀνασυστήθηκε ἡ «Κεντρικὴ ὑπὲρ τῶν Κρητῶν Ἐπιτροπὴ». Ἐθελοντὲς ἄρχισαν πάλι

νά κατεβαίνουν στην Κρήτη από τον Ιούνιο 1896, με αρχηγούς τον Κωνσταντίνο Μάνο και τον Ιωάννη Νταφώτη, δημιουργό του Τάγματος 'Επιλέκτων Κρητών.

Οι βιαιότητες του τουρκικού στοιχείου είχαν δημιουργήσει μεγάλη ένταση. Στις 11 Μαΐου έγιναν σφαγές και λεηλασίες εις βάρος του ελληνικού στοιχείου στα Χανιά και επεκτάθηκαν στην ύπαιθρο, ιδιαίτερα στα χωριά της Κυδωνίας και της Κισάμου. Ανάλογα συνέβησαν και στο 'Ηράκλειο, ιδιαίτερα στα χωριά της Πεδιάδας. Στις 26 Ιουνίου 1896 κατέσφαξαν τους μοναχούς της μονής του 'Αγίου 'Ιωάννου στην 'Ανώπολη της Πεδιάδας και κατέστρεψαν τα χωριά της περιοχής.

Οι βιαιότητες αυτές ανάγκασαν τελικά τις Μεγάλες Δυνάμεις να επέμβουν και να πιέσουν την 'Υψηλή Πύλη για νέες παραχωρήσεις. Έπειτα από πολλές παρελκύσεις και διαπραγματεύσεις οι πρόξενοι των Μεγάλων Δυνάμεων στα Χανιά επέδωσαν στους χριστιανούς πληρεξούσιους το νέο 'Οργανισμό της Κρήτης, με τα εξής κύρια στοιχεία: Διορίζεται χριστιανός Διοικητής από το σουλτάνο, με πενταετή θητεία και με την έγκριση των Μεγάλων Δυνάμεων. Οι θέσεις των χριστιανών υπαλλήλων είναι διπλάσιες από τις θέσεις των όθωμανών. Οργανώνεται κρητική Χωροφυλακή, με ευρωπαίους αξιωματικούς. Παραχωρείται πλήρης οικονομική και δικαστική ανεξαρτησία με την έγγρηση των Μεγάλων Δυνάμεων.

Η 'Επαναστατική 'Επιτροπή, της οποίας πρόεδρος ήταν ο Κούνδουρος, αποδέχθηκε το νέο 'Οργανισμό. Η επανάσταση έληξε με επιτυχία τον Αύγουστο 1896 και έμεινε στη μνήμη του λαού ως «τυχερή» επανάσταση.

6. 'Η επανάσταση του 1897-98. 'Η Αύτονομία

Το Σεπτέμβριο 1896 διορίστηκε Γενικός Διοικητής Κρήτης ο Γεώργιος Βέροβιτς πασάς, ήγεμόνας προηγουμένως της Σάμου. Ένα μόλις μήνα αργότερα η κατάσταση άρχισε πάλι να εκτραχύνεται. Δολοφονήθηκε ο εισαγγελέας Κριάρης στα Χανιά και κυκλοφόρησε απειλητική προκήρυξη εις βάρος των χριστιανών. Οι Μεγάλες Δυνάμεις ανησυχούσαν για τις εξελίξεις και πίεζαν την Τουρκία να θέσει άμέσως σε εφαρμογή τις διατάξεις του νέου 'Οργανισμού. Πράγματι οργανώθηκε η κρητική χωροφυλακή και τον Ιανουάριο 1897 διορίστηκε αρχηγός της ο 'Αγγλος ταγματάρχης Μπόρ. Τα σχέδια όμως της τουρκικής αντίδρασης για ύπονόμηση του νέου 'Οργανισμού άρχισαν να εφαρμόζονται με φόνους και βιαιοπραγίες. Στα μέσα Ιανουαρίου πυρπολήθηκαν ή έπισκοπή και οι χριστιανικές συνοικίες των Χανίων και μεγάλος φόβος υπήρχε ότι θα επεκταθούν οι βιαιότητες και στις άλλες πόλεις.

Ένώ λοιπόν οι Μεγάλες Δυνάμεις προσπαθούσαν να αποτρέψουν τη γενίκευση των ταραχών, η ελληνική κυβέρνηση του Δεληγιάννη, πιεζόμενη από την αντιπολίτευση και την κοινή γνώμη, αποφάσιζε να επέμβει

στήν Κρήτη. Στήν ἀρχή ἔστειλε πολεμικά πλοῖα, ὑπὸ τὴν ἀρχηγία τοῦ πρίγκιπα Γεωργίου, γιὰ νὰ ἐμποδίσουν τὴ μεταφορὰ τουρκικοῦ στρατοῦ καὶ διέταξε 17 Κρητικούς ἀξιωματικούς νὰ ὑποβάλουν τὶς παραιτήσεις τους καὶ νὰ ὀργανώσουν ἐπαναστατικά σώματα γιὰ τὴν Κρήτη. "Ὅταν ὅμως οἱ Μεγάλες Δυνάμεις ἀποφάσισαν νὰ προχωρήσουν σὲ διεθνῆ κατοχὴ τῆς νήσου (3 Φεβρουαρίου 1897), ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις θέλησε νὰ προλάβει τοὺς ξένους καὶ ἔστειλε τὸ συνταγματάρχη Τιμολέοντα Βάσσο, ὑπασπιστὴ τοῦ βασιλιᾶ, μὲ 1.500 ἄνδρες, νὰ καταλάβει τὴν Κρήτη καὶ νὰ κηρύξει τὴν ἔνωσὴ τῆς μὲ τὴν Ἑλλάδα. Ὁ Τιμ. Βάσσος ἀποβιβάστηκε στὸ Κολυμπάρι τὴν 1 Φεβρουαρίου καὶ ἐξέδωσε ἀμέσως πανηγυρικὴ προκήρυξη μὲ τὴν ὁποία καταλάμβανε τὴν Κρήτη στὸ ὄνομα τοῦ βασιλιᾶ τῶν Ἑλλήνων καὶ κήρυσσε τὴν ἔνωσι, μέσα σὲ ἀτμόσφαιρα γενικοῦ ἐνθουσιασμοῦ.

Ἡ νέα ἐπανάστασις παίρνει τώρα μεγάλες διαστάσεις, καὶ σκληρὲς μάχες διεξάγονται σὲ ὅλη τὴν Κρήτη. Ὁ Βάσσος καταλαμβάνει τὸν πύργο τῶν Τούρκων στὶς Βουκολιές (7 Φεβρουαρίου) καὶ τὰ στρατόπεδά τους στήν Ἁγιά καὶ στὰ Λιβάδια, ἐμποδίζεται ὅμως ἀπὸ τὶς Μεγάλες Δυνάμεις νὰ πλησιάσει στὰ Χανιά, σὲ ἀκτίνα 6 χιλιομέτρων. Μιὰ σκηνοθετημένη παραβίασις τῆς γραμμῆς ἀπὸ τὸν Τούρκο Ἱμπραχὴμ, κατέληξε σὲ φοβερὸ κανονιοβολισμό τοῦ «Ἐπαναστατικοῦ Στρατοπέδου τοῦ Ἀκρωτηρίου», πού εἶχε ὀργανωθεῖ ἀπὸ τοὺς Ἀντώνιο Σήφακα, Ἐλευθέριο Βενιζέλο, Νικόλαο Πιστολάκη, Κωνσταντῖνο Φούμη καὶ Γεώργιο Μυλωνογιάννη (9 Φεβρουαρίου). Τὸ γεγονός δημιούργησε ζωηρὲς ἀντιδράσεις στήν Εὐρώπη μὲ διαδηλώσεις καὶ δημοσιεύματα ὑπὲρ τῶν Κρητικῶν καὶ κατὰ τῶν Εὐρωπαϊῶν ναυάρχων, πού βομβάρδιζαν τοὺς Χριστιανοὺς γιὰ νὰ ὑποστηρίξουν τοὺς Τούρκους.

Μπροστὰ στὶς νέες ἐξελίξεις οἱ Μεγάλες Δυνάμεις (Ἀγγλία, Γαλλία, Ἰταλία, Ρωσία, Γερμανία, Αὐστρία) προτείνουν τὴ λύσι τῆς αὐτονομίας (17 Φεβρουαρίου), ἀλλὰ οἱ Κρητικοὶ καὶ ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις τὴν ἀπορρίπτουν κατηγορηματικά, ὅπως ἀπορρίπτουν καὶ τὴ λύσι τῆς ἡγεμονίας. Οἱ Μεγάλες Δυνάμεις ἀποκλείουν τὰ κρητικὰ παράλια καὶ ἐμποδίζουν τὴ μεταφορὰ τουρκικῶν καὶ ἑλληνικῶν στρατευμάτων καὶ ἐφοδίων. Τὸ Μάρτιο 1897 κατέλαβαν τὸ νησί καὶ τὸ διαίρεσαν σὲ ζῶνες κατοχῆς. Παρ' ὅλα αὐτά, ὁ ἀγῶνας στήν Κρήτη δὲν κάμπτεται. "Αγριεὲς μάχες διεξάγονται σὲ ὅλο τὸ νησί, ἰδιαιτέρως στήν περιοχὴ τοῦ Ἡρακλείου. Ἐπίκεντρο τῶν τουρκικῶν ἐπιθέσεων ἀπὸ τὸν Ἰανουάριον ὡς τὸν Ἰούνιον εἶναι ἡ κωμόπολις τῶν Ἀρχανῶν, γύρω ἀπὸ τὴν ὁποία διεξάγονται λυσιπώδεις μάχες, τὶς ὁποῖες περιγράφει μὲ συγκινητικὴ παραστατικότητι ὁ Ἡλίας Βουτιεριδῆς στὸ «Ἡμερολόγιον τοῦ Τάγματος Ἐπιλέκτων Κρητῶν» (1898). Σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς μάχες αὐτὲς στήν Ἐπισκοπὴ Πεδιάδας πληγώθηκε θανάσιμα ὁ ἥρωικός ὄπλαρχηγὸς τῆς ἐπαρχίας Πεδιάδας Ἀντώνιος Τρυφίτσος (25 Ἰουνίου 1897).

Ὁ ἀτυχὴς ἑλληνοτουρκικὸς πόλεμος (8 Ἀπριλίου - 8 Μαΐου 1897) ἀνάγκασε τὴν Ἑλλάδα νὰ ἀνακαλέσει τὶς δυνάμεις τῆς ἀπὸ τὴν Κρήτη (21 Ἀπριλίου). Τὸ κρητικὸ ὄνειρο γιὰ τὴν ἔνωση εἶχε διαψευθεῖ γιὰ μιὰ ἀκόμη φορά. Οἱ ἡγέτες τῆς κρητικῆς ἐπανάστασης ἀναγκάζονται τώρα νὰ δεχθοῦν τὴ λύση τῆς αὐτονομίας, πού λίγο πρὶν τὴν ἀπέρριπταν κατηγορηματικά. Σὲ τρεῖς Γενικὲς Συνελεύσεις, στοὺς Ἀρμένους (26 Ἰουνίου), στὶς Ἀρχάνες (30 Ἰουλίου) καὶ στὸ Μελιδόνι (16 Ὀκτωβρίου) ἀποφασίστηκε μὲ ψηφίσματα καὶ παρὰ τὶς ἐσωτερικὲς ἀντιθέσεις μεταξὺ τῶν ὑποστηρικτῶν τῆς ἔνωσης καὶ τῆς αὐτονομίας, νὰ γίνῃ δεκτὴ ἡ πρόταση τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, γιὰ τὴ λύση τῆς αὐτόνομης πολιτείας. Στὴν τρίτη Γενικὴ Συνέλευση, τῆς ὁποίας πρόεδρος ἦταν ὁ Ἰωάννης Σφακιανᾶκης, οἱ ἐνωτικὸι συντάχθηκαν μὲ τοὺς αὐτονομιστὲς καὶ ἡ ἀπόφαση ἦταν ὁμόφωνη. Ζήτημα γεννήθηκε μόνο γιὰ τὴ μορφή τοῦ νέου πολιτεύματος καὶ κυρίως γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ κυβερνήτη. Οἱ Κρῆτες ζητοῦσαν Εὐρωπαῖο, «διότι μόνον Εὐρωπαῖος Κυβερνήτης θὰ κέκτηται καὶ ἐξωτερικῶς τὸ ἀναγκαῖον κύρος, ὅπως ὑποστηρίξῃ τελεσφόρως τὴν αὐτονομίαν τοῦ τόπου κατὰ ἐνδεχομένην ἐπέμβασιν καὶ ἐπιβουλὴν τῆς Πόλης». Ἀφοῦ ὅμως οἱ Μεγάλαι Δυνάμεις δὲν μποροῦσαν νὰ συμφωνήσουν σὲ πρόσωπο κοινῆς ἀποδοχῆς, πρότειναν καὶ ἐπέβαλαν ὡς ὕπατο ἀρμοστή τὸν πρίγκιπα Γεώργιο τῆς Ἑλλάδας.

Ἡ Γενικὴ Συνέλευση γνωστοποιοῦσε στὸν κρητικὸ λαὸ τὴν ἀπόφασή τῆς μὲ τὴν ἀκόλουθη προκήρυξη, στὶς 18 Ἰουλίου 1898: «Ἡ Συνέλευσις τῶν Κρητῶν ἐργασθεῖσα μὲ παραδειγματικὴν τάξιν καὶ ὁμόνοιαν ἀπεφάσισε νὰ δεχθεῖ τὸ σχέδιον προσωρινῆς διοικήσεως τῆς νήσου, τὸ προταθὲν ὑπὸ τῶν ναυάρχων, σύμφωνα μὲ τὴν ἀπόφασιν τῶν Προστατῶν Δυνάμεων. Πρὸς τοῦτο ἡ Γενικὴ Συνέλευσις ἐξέλεξε πενταμελῆ Ἐκτελεστικὴν Ἐπιτροπὴν, ἣτις ἐν συνεργασίᾳ πρὸς τὸ ὑψηλὸν Συμβούλιον τῶν Ναυάρχων θ' ἀναλάβῃ τὴν προσωρινὴν ὀργάνωσιν καὶ διοίκησιν τῆς νήσου, συμφώνως πρὸς τοὺς συνταχθησομένους ἐπὶ τούτῳ νόμους καὶ κανονισμοὺς».

Ἡ τελευταία πράξις τοῦ κρητικοῦ δράματος εἶναι ἡ μεγάλη σφαγὴ τοῦ Ἡρακλείου (25 Αὐγούστου 1898). Καθὼς ἀπόσπασμα τοῦ ἀγγλικοῦ στρατοῦ προέβαινε στὴν ἐγκατάσταση τῶν ὑπαλλήλων τοῦ Ἐκτελεστικοῦ στὸ φορολογικὸ γραφεῖο τῆς πόλης, σύμφωνα μὲ τὴν ἀπόφαση τῶν Ναυάρχων, ὁ ἐξαγριωμένος τουρκικὸς ὄχλος κινήθηκε σὲ μιὰ φοβερὴ καὶ ἀπάνθρωπη σφαγὴ, πού θύμισε τὶς σκληρότερες ἡμέρες τῆς τουρκοκρατίας. Μαζὶ μὲ ἑκατοντάδες χριστιανοὺς ἀμάχους, σκότωσαν καὶ 17 Ἀγγλοὺς στρατιῶτες καὶ τὸν πρόξενο τῆς Ἀγγλίας Λυσίμαχο Καλοκαιρινό, ἐνῶ πυρπόλησαν καὶ λεηλάτησαν καταστήματα καὶ γραφεῖα. Ἡ Ἀγγλία ἀντέδρασε ἀμέσως δυναμικά. Ἀπαγχονίστηκαν 17 σημαίνοντες Τουρκοκρῆτες, πού θεωρήθηκαν πρωταίτιοι καὶ ὑποκινητὲς τῶν βανδαλισμῶν, ἐνῶ ἄλλοι καταδικάστηκαν σὲ πολυετεῖς φυλακίσεις καὶ ἄλλοι ἀπελάθησαν. Ἰσχυρὴ μοίρα ἀγγλικοῦ στόλου ὑπὸ τὸν ναύαρχο Νόελ

κατέπλευσε στο λιμάνι του 'Ηρακλείου και ο τουρκικός στρατός διατάχθηκε να αποχωρήσει από την πόλη, καθώς και από τα άλλα φρούρια της Κρήτης. Στις 2 Νοεμβρίου 1898 και ο τελευταίος Τούρκος στρατιώτης έγκατέλειπε οριστικά την Κρήτη. Ένα μήνα αργότερα (9 Δεκεμβρίου 1898) ο ύπατος άρμοστής Γεώργιος αποβιβάστηκε στη Σούδα. 'Η μακραίωνη περίοδος της δουλείας είχε τελειώσει ουσιαστικά. 'Ο επίσκοπος Πέτρος Τίτος έγραφε με ένθουσιασμό σε επιστολή του, τον 'Ιανουάριο 1899: «... *δυνάμεθα και ήμεϊς οί Κρήτες να δνομάσωμεν έαυτούς με τὸ γλυκύτατον ὄνομα ἔλευθέρους*».

**Η ΚΡΗΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΩΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΝ
(1821-1898)**

1. Δημογραφικά στοιχεία

'Ο πληθυσμός της Κρήτης παρουσιάζει πολύ μεγάλες αύξομειώσεις κατά την περίοδο των επαναστάσεων. Έλαττώνεται με τους πολυαίμακτους αγώνες και τους έκπατρισμούς και αυξάνεται θεαματικά στα μεσοδιαστήματα της ειρήνης. Μόνο κατά τη μεγάλη επανάσταση του 1821-1830 ο πληθυσμός έλαττώθηκε κατά το ήμισυ. 'Ενώ υπολογίζεται σε 213.000 λίγο πριν από το 1821, κατέβηκε στις 129.000 περίπου κατά την απογραφή του 1832-1833, που διενήργησε ο Μουσταφά πασάς με έντολή του Μεχμέτ 'Αλή της Αιγύπτου. Τα στοιχεία της απογραφής αυτής μάς διέσωσε ο 'Αγγλος περιηγητής R. Pashley, που ήρθε στην Κρήτη το 1834. 'Η απογραφή αυτή έγινε κατά οικογένειες και έπομένως τα στοιχεία της είναι με προσέγγιση. Στην ύπαιθρο καταγράφονται 21.535 οικογένειες (16.133 χριστιανικές και 5.402 μουσουλμανικές). 'Υπολογίζοντας σε 4 άτομα την οικογένεια κατά μέσο όρο, έχουμε ένα σύνολο 108.000 κατοίκων περίπου (81.000 χριστιανών και 27.000 μουσουλμάνων). 'Αν στον πληθυσμό αυτόν προστεθούν και οί κάτοικοι των τριών μεγάλων πόλεων ('Ηρακλείου 12.000, Ρεθύμνου 3.200 και Χανίων 5.800), έχουμε ένα σύνολο 129.000, σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Pashley. 'Ο παρακάτω πίνακας, που συντάχθηκε από τον Στέργιο Σπανάκη, μάς δίνει αναλυτικότερα τα απογραφικά στοιχεία κατά επαρχίες:

'Επαρχία	Πρωτεύουσα	οικογένειες		Σύνολο
		Χριστιανών	Μουσουλμάνων	
1. Κίσαμος	Καστέλλι	1.458	337	1.795
2. Σέλινο	Ροδοβάνι	500	451	951
3. Χανιώτικα	Χανιά	1.655	252	1.907
4. Σφακιά	'Ασκύφου	848	—	848
	'Ανώπολη			
5. 'Αποκόρωνας	Σφακιά (Νόρα)	1.562	197	1.759
	Φρέζ			
	Κεφαλάς			

6. "Αγ. Βασίλειος	Μέλαμπες	818	218	1.026
7. Ρεθεμνιώτικα	Ρέθυμνο	652	552	1.204
8. "Αμάρι	"Ανω Μέρος	497	246	743
9. Μυλοπόταμος	Μαργαρίτες	920	310	1.230
10. Πριώτισσα		268	91	359
11. Καινούργιο	"Αμπελουζος	406	278	684
12. Μονοφάτσι		238	585	823
13. Μαλεβίτσι	"Αγιος Μύρων	901	94	995
14. Τέμενος	"Αρχάνες	289	118	407
15. Πεδιάδα	Μοχός, Μάλια	1.330	396	1.726
16. Ριζόκαστρο	Βιάννος	663	443	1.106
17. Μεραμπέλλο	Καινούργιο Χωρ.	1.390	235	1.625
18. Σητεία	Μουλιανά	898	324	1.222
19. "Ιεράπετρα	Καστέλλι	840	285	1.125
	Σύνολο	16.133	5.402	21.535

"Η σχετικά μακρόχρονη περίοδος ειρήνης, που άκολούθησε, και ή βελτίωση των συνθηκών τής ζωής, εννόησαν τήν αύξηση του πληθυσμού, κυρίως στην ύπαιθρο. Σύμφωνα με τήν άπογραφή του 1858, που διενήργησε ό Βελλή πασάς, ό πληθυσμός τής Κρήτης ήταν 278.908 ψυχές, είχε δηλαδή διπλασιασθει μέσα σε 30 χρόνια. Τα στοιχεία τής νέας αυτής άπογραφής μάς τά διέσωσε ό Νικόλαος Σταυράκης (σύμφωνα με σημείωμα κάποιου Ν. Μουτσονικολάκη) και έχουν ως εξής:

1857-1858. Γενική καταμέτρησης

"Εβγήκαν οι Χριστιανοί από μιās ώρας παιδι και γέροντων έως ότου να ζή:

	"Ονόματα	215.863
"Οθωμανοί	"Ονόματα	62.138
"Ισραηλίται	"Ονόματα	907
		<u>278.908</u>

Κατά τή νέα μεγάλη επανάσταση του 1866-69 ό πληθυσμός μειώθηκε πάλι με τους θανάτους και τους άθρόους έκπατρισμούς. Σε 30.000 ύπολογίζονται τά θύματα και οι πρόσφυγες τής επανάστασης αυτής. "Ετσι, χρειάστηκαν 15 περίπου χρόνια, για να φτάσει πάλι ό πληθυσμός στα επίπεδα του 1858. Σύμφωνα με τή στατιστική του 1881, τά στοιχεία τής οποίας παρέχει αναλυτικά ό Νικόλαος Σταυράκης στο πολύτιμο βιβλίο του «Στατιστική του πληθυσμού τής Κρήτης» ("Αθήνα 1890), τό σύνολο του κρητικού πληθυσμού ήταν 276.208 (Χριστιανοί 202.934, μουσουλμάνοι 72.353, καθολικοί 253, διαμαρτυρόμενοι 13, "Αρμένιοι 8, "Ισραηλίτες 647).

Τό χαρακτηριστικό στοιχείο στη σύνθεση του κρητικού πληθυσμού στα τέλη του περασμένου αιώνα είναι ή άνατροπή τής αναλογίας του χριστιανικού προς τό μουσουλμανικό στοιχείο. "Ετσι, ενώ στις παρχαμονές τής επανάστασης του 1821 οι μουσουλμάνοι ήταν σχεδόν στο ίδιο επίπεδο

μέ τους χριστιανούς, κατά την απογραφή τοῦ 1881 ἔχουμε ἀναλογία 3:1 ὑπὲρ τῶν χριστιανῶν. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι οἱ χριστιανοὶ μποροῦν πιὰ νὰ ἐπηρεάζουν ἀποφασιστικὰ τὶς ἐξελίξεις τῶν ἱστορικῶν πραγμάτων.

2. Ἐπαγγελματικὸς βίος

Στὸν ἐπαγγελματικὸ καὶ στὸν οἰκονομικὸ τομέα οἱ ἀναλογίες ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι ὑπὲρ τῶν Τούρκων, οἱ ὅποιοι διατηροῦν τὶς μεγάλες περιουσίες (τσιφλίγια), κρατοῦν τὰ σπουδαιότερα καὶ περισσότερο προσοδοφόρα ἐπαγγέλματα, καθὼς καὶ τὶς δημόσιες θέσεις, προνόμιο ἀποκλειστικὰ μουσουλμανικὸ ὡς τὸ 1868. Ὁ παρακάτω πίνακας τοῦ Σταυράκη (Α', 197), μετὰ τὴν ἔνδειξη «Πληθυσμὸς κατ' ἐπιτηδεύματα» εἶναι διαφωτιστικὸς:

* Ἄρρενες

Ἐπιτηδεύματα	Χριστιανοὶ	Μουσουλμάνοι	Σύνολον
Βιομήχανοι	6.090	3.818	9.908
Ἐμποροὶ	1.956	1.858	3.814
Ναυτικοὶ	230	953	1.183
Κτηματῖαι	1.612	1.210	2.822
Γεωργοὶ	32.715	8.080	40.795
Ποιμένες	6.869	600	7.469
Ἐργάται	4.043	2.432	6.475
Διδάσκαλοι	271	157	428
Μαθηταὶ	10.799	3.140	13.939
Ἴατροὶ	83	15	98
Χειροῦργοι	7	14	21
Φαρμακοποιοὶ	14	8	22
Δικηγόροι-Δικολάβοι	49	19	68
Δημοσιογράφοι	3	1	4
Καλλιτέχναι	54	6	60
Μηχανικοὶ	6	4	10
Κληρικοὶ	733	113	846
Ἰπάλληλοι	798	694	1.492
Ἰπηρετῖαι	1.621	856	2.477
Σύνολον	67.953	23.978	91.931
Ἐν Μοναῖς	753	—	753
Ἐν Τεκέδες	—	147	147
Ἐν Νοσοκομείοις	22	27	49
Ἐν Φυλακαῖς	284	146	430
Ἐν Χωροφυλακῇ	854	543	1.397
Ἄνευ ἐπαγγέλματος	33.565	12.863	46.428
Σύνολον	103.431	37.704	141.135
Θήλειες			
Διδασκάλισσαι	41	73	113

Μαθητρίαι	5.172	2.451	5.623
Μαΐαι	281	81	362
Ύπηρέτριαι	1.501	1.144	2.645
Σύνολον	4.955	3.749	8.844
Έν Μοναΐς	141	—	141
Έν Νοσοκομίοις	74	12	86
Έν Φυλακαΐς	8	6	14
Άνευ έπαγγέλματος	96.421	31.763	128.184
Σύνολον	101.579	35.530	137.109

Από τόν παραπάνω πίνακα φαίνεται καθαρά ότι οί γεωργοί και οί βοσκοί αποτελούν τή μεγάλη πλειοψηφία του κρητικού πληθυσμού. Πρέπει επίσης νά διευκρινιστεί ότι με τόν όρο «βιομήχανοι» νοούνται κυρίως οί σαπωνοποιοί και οί βυρσοδέψες, που αποτελούσαν τήν ανώτερη οικονομική τάξη.

Τά μεσαία και κατώτερα στρώματα του χριστιανικού και του μουσουλμανικού πληθυσμού ασχολούνται με τó εμπόριο και με τά διάφορα βιοποριστικά έπαγγέλματα. Οργανωμένος έπαγγελματικός βίος σε συντεχνίες, με έσωτερική ιεραρχία, με προστάτη άγιο και με ιδιαίτερη σημαία, παρουσιάζεται στην Κρήτη μετά τή Σύμβαση τής Χαλέπας (1878). Η πληροφορία του Στεφάνου Νικολαΐδη είναι άρκετά διαφωτιστική: «Νοεμβρίου 21 (1879) Έορτάσθη ή έορτή τής συντεχνίας των οίνοπωλών μετά σημαίας, ήτις προηγήτο τής εικόνας και μεταφέρθη εις τήν οίκίαν του έορταστού. Έκτοτε ήρχισαν οί γογγυσμοί των Τούρκων διά τó πρωτοφανές τούτο».

3. Οικονομική ζωή

Ο χαρακτήρας τής κρητικής οικονομίας παραμένει και κατά τή δεύτερη περίοδο τής τουρκοκρατίας άγροτικός. Η οικονομία στηρίζεται σχεδόν έξολοκλήρου σε μιá πολυάριθμη άγροτική τάξη, ή όποία ώστόσο δέν μπορεί νά καλλιεργήσει παρά μόνο τó 1/3 του κρητικού έδάφους. Μεγάλες έκτάσεις γής μένουν άκαλλιεργητες ή χρησιμοποιούνται ως βοσκότοποι. Η τουρκική διοίκηση βλέπει τόν άγρότη μόνο ως πηγή φορολογίας, χωρίς νά λαμβάνει καμιά πρόνοια για τήν ανάπτυξη ή τήν προστασία τής παραγωγής. Μιá εικόνα τής κρητικής οικονομίας μάς δίνει τó «Ύπόμνημα περί του Κρητικού Ζητήματος του έν Αθήναις Κεντρικού Συλλόγου τής Ανατολικής Όμοσπονδίας» (1889): «Άληθώς έν χώρῳ όπου τó εμπόριον εύρίσκεται έν τοΐς σπαργάνοις, περί βιομηχανίας δέ ούδὲ λόγος πρέπει νά γίνηται, ή γεωργική τάξις, ή μόνη παραγωγός και μόνη φορολογουμένη διατελεΐ εις άξιοθρήνητον κατάστασιν. Ο γεωργός τής Κρήτης, υπό δυσμενεστάτας συνθήκας διατελών, άνευ προστασίας, άνευ ανάπτυξεως των μέσων τής συγκοινωνίας, γίνεται έρμαιον του πρώτου τυχόντος εμπορίσκου· λογίζεται δ' εύτυχής, εάν εύρη νά δανεισθῆ επί

άσφαλεστάτη έγγυήσει πρὸς 25-30%. Ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας δὲν εἶναι δυνατὸν ἢ νὰ καταστραφῇ ἀφεύκτως ἡ γεωργικὴ τάξις, ἐὰν δὲν ἔλθῃ ἀρωγὸς ἡ Αὐτοκρατορικὴ Κυβέρνησις διὰ τῆς συστάσεως γεωργικῆς τραπέζης ἐπὶ μετρίῳ τόκῳ».

Τὸ βασικὸ γεωργικὸ προϊόν εἶναι τὸ λάδι, τοῦ ὁποίου ἡ ἐτήσια παραγωγή ὑπολογίζεται σὲ 9-13 χιλιάδες τόννους, ποσότητα βέβαια ὄχι ικανοποιητικὴ γιὰ τὶς δυνατότητες τοῦ νησιοῦ. Ἡ ἀμπελοκαλλιέργεια ἔχει ἀναπτυχθεῖ σὲ ὀρισμένες περιοχές, ὅπως στὴν Κίσαμο καὶ στὸ Μαλεβίτσι. Ἄλλα ἀξιόλογα προϊόντα εἶναι τὰ σιτηρά, τὰ χαρούπια, τὰ ἐσπεριδοειδῆ, τὸ μέλι, τὸ μετᾶξι, τὸ βαμβάκι καὶ τὸ λινάρι. Σημαντικὴ εἶναι ἐπίσης ἡ κτηνοτροφία. Τὸ 1837 ἡ Κρήτη εἶχε 600.000 αἰγοπρόβατα, πὺ ἀυξήθησαν τὸ 1844 σὲ 908.000.

Ἡ βιομηχανία ἦταν οὐσιαστικὰ ἀνύπαρκτη. Σὲ κάποιον βαθμὸ εἶχε ἀναπτυχθεῖ ἡ οἰκιακὴ βιοτεχνία κατασκευῆς μάλλινων κλινოსκεπασμάτων, χαλιῶν, ὑφαντῶν, καθὼς καὶ ἐνδυμασιῶν ἀπὸ βαμβάκι καὶ μετᾶξι. Πολλὰ ἀπὸ τὰ εἶδη αὐτὰ ἐξάγονταν σὲ ἀγορὰς τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ἡ αὐξημένη παραγωγή μετᾶξιου ὀδήγησε στὴ δημιουργία νηματουργείων στὰ Χανιά καὶ στὸ Ἡράκλειο, πὺ παρήγαγαν νήματα ἄριστης ποιότητος καὶ ἐξάγονταν στὴν Τεργέστη καὶ στὴ Μασσαλία.

Ἄλλὰ τὸ κυριότερο βιοτεχνικὸ προϊόν τῆς ἐποχῆς ἦταν τὸ σαποῦνι. Εἶδαμε ὅτι ἡ σαπωνοποιία εἶχε ἀναπτυχθεῖ στὴν Κρήτη ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 18ου αἰῶνα. Παρὰ τὸν ἀνταγωνισμὸ τῆς γαλλικῆς κυρίως σαπωνοποιίας, τὸ κρητικὸ σαποῦνι ἔβρισκε ἀγορὰς στὸ ἐξωτερικὸ καὶ ἦταν τὸ κύριον προϊόν τοῦ ἐξαγωγικοῦ ἐμπορίου, μαζί με τὸ λάδι, φυσικὰ. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὑπῆρχαν 15 σαπωνοποιεῖα στὸ Ἡράκλειο καὶ 10 στὰ Χανιά τὸ 1881. Μετὰ τὸ 1850 ἀρχίζει νὰ ἀναπτύσσεται καὶ ἡ βυρσοδεψία.

Παρ' ὅλα αὐτὰ ἡ κρητικὴ οἰκονομία δὲν ὑπῆρξε ποτὲ αὐτάρκης. Οἱ εἰσαγωγές ἦταν πάντοτε περισσότερες ἀπὸ τὶς ἐξαγωγές καὶ ἡ διαφορὰ συνεχῶς διευρυνόταν. Τὸ 1873 ὁ Γάλλος Πρόξενος στὰ Χανιά μιλοῦσε γιὰ καλπάζουσα οἰκονομικὴ ἐξασθένηση τῆς Κρήτης. Οἱ ἐπαναστάσεις καὶ οἱ ἐσωτερικὲς ἀνωμαλίες ἐπιδεινώναν τὴν οἰκονομικὴν κατὰστασιν τῆς νήσου.

4. Ἡ παιδεία

Μὲ τὴν κήρυξιν τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1821 στὴν Κρήτη, τὰ λίγα σχολεῖα πὺ λειτουργοῦσαν ἔκλεισαν, γιὰ τὴ θεωρήθησαν κέντρα «ἀποστασίας καὶ πολέμου» καὶ οἱ δάσκαλοι καταδιώχτηκαν. Μεταξὺ τῶν πρώτων θυμάτων τῆς τουρκικῆς θηριωδίας ἦταν ὁ γνωστὸς δάσκαλος τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς στὰ Χανιά Καλλίνικος ὁ Βερροιαῖος, πὺ ἀπαγχονίστηκε μετὰ τὸν ἐπίσκοπο Κισάμου Μελχισεδέκ Δεσποτάκη (15 Μαΐου 1821). Ἐνας ἄλλος δάσκαλος, ὁ Νικόλαος Φουράκης, μαθητῆς τοῦ Κωνσταντίνου Κούμα, κατόρθωσε νὰ δραπετεύσει ἀπὸ τὶς φυλακές, ἀλλὰ πέθανε καὶ αὐτὸς λίγο ἀργότερα ἀπὸ τὶς κκουχίες. Μὲ ὑπέρογκα λύτρα κατόρθωσαν

Επιμνημόσυτος
Χημικὸς
- Εὐνοίας
ὄργια 2
(-11/1/25)

οί Ρεθυμιώτες να σώσουν δύο δασκάλους, τὸν Ἰωάννη Μεταξᾶ καὶ τὸν Γεώργιο Βάο. Ὅσοι μπόρεσαν κατέφυγαν στὴν Πελοπόννησο καὶ στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου, ὅπου συνέχισαν τὸ διδακτικὸ ἔργο τους καὶ πολλοὶ διακρίθηκαν. Μεταξὺ τῶν Κρητῶν προσφύγων δασκάλων ἦταν καὶ ὁ Κυριάκος Χατζη-Πέτρου Βενιζέλος, ὁ πατέρας τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου, οἱ Ἡρακλειώτες ἀδελφοὶ Κωνσταντῖνος καὶ Γεώργιος Ψαρουδάκης, ὁ Ἰωάννης Δασκαλάκης ἀπὸ τῆ Σητεία, ὁ Γεώργιος Λόγιος κ.ἄ.π. Πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς φοίτησαν στὸ Κεντρικὸν Σχολεῖον τῆς Αἴγινας, ὅπου βελτίωσαν τὶς γνώσεις τους στὴν ἀλληλοδιδασκτικὴ μέθοδο. Ὅρισμένοι ἐπανῆλθαν στὴν Κρήτη μετὰ τὸ 1830 καὶ δίδαξαν σὲ σχολεῖα.

Ἡ σκληρότητα τῶν συνθηκῶν κατὰ τὸ δεκαετὲς διάστημα τῆς μεγάλης ἐπανάστασης (1821-1830) δὲν ἐπέτρεπε τὴ λειτουργία σχολείων. Ἀξίζει ὡστόσο νὰ σημειώσουμε ὅτι οἱ ἐπαναστάτες τῆς Γραμπουσας ἱδρυσάν στὸ μικρὸ φρούριό τους σχολεῖο, στὸ ὁποῖο κλήθηκε νὰ διδάξει ὁ Δημήτριος Βλαστός. Τὸ σχολεῖο τῆς Γραμπουσας θεμελιώθηκε τὶς 16 Νοεμβρίου 1826. Ἴδου ἓνα χαρακτηριστικὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ σχετικὸ ἔγγραφο: «...Οἱ Πατριῶται βλέποντες ἀναγκαιοτάτην τὴν ἐκπαίδευσιν τῶν τέκνων τῶν ἀπεφάσισαν διὰ συνδρομῆς τῶν νὰ συστήσωσι μίαν κατάλληλον σχολήν, ἀλλ' ἐπειδὴ κατάλληλος οἰκία δι' ἀλληλοδιδασκτικὰ μαθήματα εἰς τὸ φρούριον δὲν εὐρίσκειται, ἔρριψαν σήμερον θεμέλια μιᾶς νέας, διὰ τὸ ὠφελιμώτατον ἀντικείμενον τοῦτο. Προητοίμασαν καὶ διδάσκαλον τὸν κύριον Δ. Βλαστόν, ἱκανὸν κατὰ τὸ παρόν, συστήσαντες καὶ ἐπιτροπήν ἀπὸ τῶν συντοπίταις τῶν Κ.Κ. Παρθένιον Οἰκονόμον, Παυλάκην Ἰατρὸν καὶ Κ. Κριτοβουλίδην, τοῦ νὰ φροντίζωσι τὴν βελτίωσιν τοῦ παιδαγωγείου τοῦτου...». Στὸ σχολεῖο αὐτὸ δίδαξε ἀργότερα καὶ ὁ φιλοκρητικὸς ἐπίσκοπος Ἀρδαμερίων Ἰγνάτιος, ποῦ εἶχε προσκληθεῖ ἀπὸ τοὺς ἐπαναστάτες νὰ ἐγκαινιάσει τὴν ἐκκλησίαν τῆς Παναγίας.

Ἐνας ἄλλος κρητικὸς δάσκαλος, πρόσφυγας ἐπίσης στὴν Πελοπόννησο, ὁ Χρῦσανθος Βανδούρης, με ἀναφορὰ τοῦ πρὸς τὴ Γραμματεία (= Ὑπουργεῖο) τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημόσιας Ἐκπαίδευσης (23 Ὀκτωβρίου 1829) ζητοῦσε βοήθεια ἀπὸ τὴν Κυβέρνηση τοῦ Καποδίστρια γιὰ τὴν ἱδρυση ἀλληλοδιδασκτικοῦ σχολείου στὴν Κίσαμο.

Κατὰ τὴν περίοδο τῆς αἰγυπτιοκρατίας (1830-1840) ἡ διοίκηση τῆς Κρήτης ἐπέτρεψε καὶ ἐβοήθησε «ὅσον ἦτον ἀναγκαῖον εἰς τὴν σύστασιν ἀλληλοδιδασκτικῶν σχολείων τῆς γραικικῆς γλώσσης». Ὁ Μωχάμετ Ἄλυ, κατὰ τὴν πρώτη του ἐπίσκεψιν στὴν Κρήτη (1833), παρακίνησε τὰ τοπικὰ συμβούλια νὰ ἱδρῦσουν σχολεῖα, δηλώνοντας ὅτι «εἶναι δίκαιον ἡ κυβέρνησις νὰ σώσῃ τὸν λαὸν τῆς νήσου ἀπὸ τὴν ἀμάθειαν καὶ τὴν ἀπώλειαν καὶ ὅτι πρέπει νὰ διαφωτίσῃ αὐτὸν με τὴν γνῶσιν καὶ τὴν μόρφωσιν». Ὁ Ἄγγλος περιηγητῆς R. Pashley γράφει ὅτι τὸ 1834 ὑπῆρχε ἤδη σχολεῖο στὴ μονὴ Ἀρσανίου καὶ ἀλληλοδιδασκτικὸ στὸ Ρέθυμνο. Τὸ 1836 ὁ δραστήριος ἐπίσκοπος Λάμπης Νικόδημος ἱδρυσεν τὴ σχολὴ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος στὴν ἐπαρχία Ἁγίου Βασιλείου, ποῦ

Συμψύχου
1833/1834

έξελίχθηκε σέ σημαντικό παιδευτικό κέντρο και ἔγινε ἀργότερα κατώτερο ἱεροδιδασκαλεῖο. Σημαντικές πληροφορίες γιά τήν παιδεία στό Ρέθυμνο κατά τήν περίοδο αὐτήν ἔφερε στό φῶς ὁ καθηγητής Νικόλαος Δρανδάκης (1950). Σποραδικές πληροφορίες ἔχουμε καί γιά τίς ἄλλες περιοχές. Στήν Κριτσά λ.χ. λειτουργοῦσε σχολεῖο ἀπό τὸ 1832, ὅπως προκύπτει ἀπὸ σχετική σημείωση τοῦ ἡμερολογίου τοῦ Κ. Κοζύρη.

Ἀξίζει νὰ σημειώσουμε τὴ δράση δύο σπουδαίων δασκάλων κατὰ τήν περίοδο αὐτήν, τῶν ἀδελφῶν Κωνσταντίνου καὶ Γεωργίου Ψαρουδάκη. Γιὸ τοῦ πλούσιου Ἡρακλειώτη ἐμπόρου Χατζη-Ἰωάννου Ψαρουδάκη, κατέφυγαν τὸ 1824 στὶς Σπέτσες, ὅπου ἴδρυσαν σχολεῖο καὶ εὐδοκίμησαν ὡς δάσκαλοι τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου, τὴν ὁποία ἔμαθαν στὴ Σύρο ἀπὸ τὸν Γεώργιο Κλεόβουλο. Ἡ φήμη τους ὡς δασκάλων ἦταν μεγάλη καὶ οἱ Κρητικοὶ μὲ ἐπίμονες παρακλήσεις καὶ προσκλήσεις ζητοῦσαν τὴν ἐπιστροφή τους στὴν Κρήτη. Τὴν ἀνοιξη τοῦ 1837 ὁ Ἀμερικανὸς Γεώργιος Μπέντον, ἀπεσταλμένος τῆς Ἀμερικανικῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρείας, ἴδρυσεν ἓνα Ἀμερικανικὸ Σχολεῖο στὰ Χανιά, στὸ ὁποῖο προσκάλεσε ὡς διευθυντὴ τὸν Γεώργιο Ψαρουδάκη, μὲ ὑπόδειξη τοῦ Χίλλ, ἰδρυτῆ τοῦ Ἀμερικανικοῦ Σχολείου Ἀθηνῶν, καὶ τοῦ Κρητικοῦ καθηγητῆ τοῦ Πανεπιστημίου Μισαήλ Ἀποστολίδη. Ὁ Γεώργιος Ψαρουδάκης ἔφτασε στὰ Χανιά τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1837. Τὸ Σχολεῖο ἀναπτύχθηκε γρήγορα καὶ ἀπέκτησε μεγάλη φήμη. Εἶχε 400 μαθητὲς καὶ 150 μαθήτριες, μὲ 4 δασκάλους καὶ 2 δασκάλες. Παρὰ τίς ἀντιδράσεις τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ποὺ θεωροῦσε τὸ σχολεῖο αὐτὸ ὡς κέντρο τῆς προπαγάνδας τῶν Λουθηροκαλβινιστῶν, τὸ σχολεῖο εἶχε μεγάλο ἀριθμὸ μαθητῶν καὶ διατηρήθηκε ὡς τὸ 1834, ὅταν οἱ τουρκικὲς ἀρχὲς διέλυσαν τὰ ἀμερικανικὰ σχολεῖα στὴν ὀθωμανικὴ ἐπικράτεια.

Τὸ ἴδιο ἐκεῖνο ἔτος (1843), μὲ τίς ἐνέργειες τοῦ μητροπολίτη Καλλινίκου Χούγια καὶ τῶν τοπικῶν παραγόντων ἰδρύθηκε στὸ Ἡράκλειο ἀλληλοδιδασκτικὸ σχολεῖο καὶ προσκλήθηκε νὰ διδάξει ὁ Γεώργιος Ψαρουδάκης, «ἀλλὰ καὶ οἱ πολῖται τῶν Χανίων δι' ἰδίων αὐτῶν ἐξόδων ἴδρυσαν καὶ αὐτοὶ σχολεῖα καὶ προέτρεψαν αὐθις αὐτὸν νὰ μὴ ἀναχωρήσῃ, καὶ οὕτως ἐδίδασκεν εἰς αὐτὰ μέχρι τοῦ 1851, ὅτε ἀνεχώρησεν ἐκ Κρήτης εἰς Ἀθήνας...».

Ἀνάλογη ἦταν ἡ δράση τοῦ ἀδελφοῦ του Κωνσταντίνου Ψαρουδάκη, ὁ ὁποῖος δίδαξε μὲ ἰδιαίτερη ἐπιτυχία στὸ ἀλληλοδιδασκτικὸ σχολεῖο τοῦ Ρεθύμνου, ἀπὸ τὸ 1842. Ὁ Ἐμμανουὴλ Βυβιλάκης στὸ βιβλίον του «Ἐκθεσις τῆς ἐπὶ τῶν σχολείων τῆς Κρήτης Ἐπιτροπῆς τοῦ 1844», γράφει: «Ἡ σημαντικώτερα ὠφέλεια τὴν ὁποῖαν ἔκαμεν, εἶναι ὅτι κατὰ τὴν ἐπίμονον προτροπὴν καὶ παράκλησίν μας, ἔλαβε πρόνοιαν μετὰ τῶν ἐφόρων τῆς σχολῆς νὰ διδάξῃ ἰδιαιτέρως τὸν Ὁδηγὸν (τοῦ Σαραγίνου) ὡς καὶ ἐν γένει τὴν τέχνην τοῦ διδάσκειν εἰς 24 ἐκ τῶν καλλιτέρων μαθητῶν του, ἐξ ὧν οἱ 15, καθὰ μᾶς ἔγραψεν, ἔλαβον παρ' αὐτοῦ διπλώματα, ὡς ἱκανοί,

Πρῶτον προσβλ.
 Θεὸς Ἀποστόλων
 Ἄμ. Ἐπιτροπῆς
 Ἐπιτροπῆς
 Ἐπιτροπῆς

—;

ἀναδειχθέντες ἐπὶ δημοσίων ἐξετάσεων, νὰ καθέξωσι θέσιν δημοδιδασκάλου εἰς ὅποιον χωρίον ἢ ἐπαρχίαν ἤθελον ζητηθῶσι. Τὸ μέσον τοῦτο ἐθεωρήσαμεν ὡς τὸ συντελεστικώτερον διὰ τὴν διάδοσιν τῶν γραμμάτων εἰς τὴν Κρήτην, διότι ἕκαστος μαθητῆς δύναται διὰ τῶν στελλομένων ὡς εἴρηται πινάκων τῆς ἀναγνώσεως καὶ τῶν ἄλλων διδασκαλικῶν βιβλίων νὰ ἀνοίξῃ σχολεῖον εἰς τὸ χωρίον του εὐχαριστούμενος μὲ ὅσον μικρὰν καὶ ἂν λαμβάνῃ πληρωμὴν. Διὰ τὸν ζῆλον του καὶ τὴν προθυμίαν του ταύτην ὑπὲρ τοῦ διδασκαλείου προπάντων ὁ κ. Ψαρουδάκης ἐπέσυρεν ἐπίσης τὴν εὐγνωμοσύνην καὶ ὄλων τῶν ἐν Ἑλλάδι συμπατριωτῶν του». Ἄς σημειωθεῖ ἀκόμη ὅτι ὁ Κ. Ψαρουδάκης συνέγραψε καὶ χρήσιμα διδασκτικά ἐγχειρίδια Ἱστορίας καὶ Γεωγραφίας. Στὸ σχολεῖο τοῦ Ρεθύμνου δίδαξε μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1844-1847 καὶ ὁ Δωρόθεος Σχολάριος, σημαντικὸς λόγιος τοῦ περασμένου αἰῶνα, μητροπολίτης Λαρίσης κατόπιν.

Ἀπὸ τὸ 1836 εἶχε συσταθεῖ στὴν Ἀθήνα ἐπιτροπὴ γιὰ τὴν παιδείαν στὴν Κρήτη. Τὴν ἀποτελοῦσαν οἱ καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου Κωνσταντίνος Ἀσώπιος, Γεώργιος Γεννάδιος, Μισαήλ Ἀποστολίδης, Φίλιππος Ἰωάνου καὶ Λ. Φωτῆλας. Οἱ πληροφορίες καὶ οἱ ἐκθέσεις τῆς Ἐπιτροπῆς αὐτῆς δημοσιεύονταν στὴν ἐφημερίδα «*Ραδάμανθως*». Μὲ ἐνέργεια τῆς Ἐπιτροπῆς αὐτῆς ἰδρύθησαν στὴν Κρήτη 15 δημοτικὰ σχολεῖα, τὰ ὁποῖα ἀξήθησαν γρήγορα σὲ 27 μὲ δαπάνες τῶν πλούσιων Κρητικῶν τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ἡ ἴδια Ἐπιτροπὴ συγκέντρωνε βιβλία καὶ ποικίλα βοηθήματα γιὰ τὰ κρητικὰ σχολεῖα.

Ἀλλὰ τὴ βασικὴ μέριμνα γιὰ τὴν παιδείαν τοῦ κρητικοῦ λαοῦ τὴν εἶχε ἐπωμισθεῖ ἡ Ἐκκλησία. Δὲν εἶναι μόνον τὰ σχολεῖα τῶν μοναστηριῶν, στὰ ὁποῖα φοιτοῦν καὶ μαθητῆς ἀπὸ παρακείμενα χωριά. Ὁ μητροπολίτης καὶ οἱ κατὰ τόπους ἐπίσκοποι μεριμνοῦν γιὰ τὴν ἐξέρεση δασκάλων καὶ μέσων γιὰ τὴν ἰδρυση καὶ τὴ λειτουργία σχολείων βασικῆς παιδείας. Ἀξίζει νὰ μνημονευτοῦν γιὰ τὴν ὑπὲρ τῆς παιδείας μέριμνά τους ὁ Νικόδημος ἐπίσκοπος Λάμπης, ὁ Πέτρος Δωρόθεος, ὁ Ρεθύμνης Ἰωαννίκιος, δάσκαλος ὁ ἴδιος στὴν ἐλληνικὴ σχολὴ τῆς πόλεως, οἱ μητροπολίτες Καλλίνικος Χούριος, Διονύσιος Χαριτωνίδης, Εὐμένιος ἐπίσκοπος Λάμπης καὶ ἔπειτα μητροπολίτης Κρήτης κ. ἄ.

Μὲ τίς παραχωρήσεις τοῦ Χάττι-Χουμαριῶν (1856) δημιουργήθησαν εὐνοϊκῆς προοπτικῆς γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς παιδείας. Οἱ Δημογεροντίες, ποὺ συστήθηκαν τὸ 1858, ἀνέλαβαν σημαντικὴ δράση γιὰ τὴν ἰδρυση καὶ λειτουργία σχολείων καὶ παρατηρήθηκε ἀμέσως ἀξιόλογη αὐξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν σχολείων. Μιὰ κρίση δημιουργήθηκε τὸ 1859, ἐπὶ τοῦ Χουσιῆ πασᾶ, ὁ ὁποῖος καταδίωξε τοὺς δασκάλους ποὺ εἶχαν ἐλληνικὴ ὑπηκοότητα. Ὁ διάδοχός του Ἰσμὰήλ πασᾶς (1861-1865) ὑποστήριξε ἀρχικὰ τὴν παιδείαν καὶ παρακινούσε τοὺς χριστιανοὺς τῆς Κρήτης νὰ ἰδρῶναι σχολεῖα, ἔπειτα ὅμως μετέβαλε καὶ αὐτὸς πολιτικῆ καὶ καταδίωξε τοὺς Ἕλληνας δασκάλους ἀπὸ τὴν Κρήτη. Εὐτυχῶς, εἶχαν ἤδη ἀρχίσει νὰ σπουδάζουν στὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν πολλοὶ Κρητικοὶ καὶ

Μετὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821-29 ἡ Κρήτη ἔλαβε ἀνεξαρτησίαν καὶ ἐπὶ τῆς ἐπὶ τῆς ἀναγέννησης τῆς Κρήτης ἐπὶ τῆς ἀναγέννησης τῆς Κρήτης ἐπὶ τῆς ἀναγέννησης τῆς Κρήτης

αὐτοὶ στήριξαν τὴν παιδεία στὸ νησί καὶ τὴν ἀνύψωσαν ποιοτικά. Ὁ γνωστὸς ἱστορικὸς Βασίλειος Ψιλᾶκις δίδασκε ἀπὸ τὸ 1855 στὸ γυμνάσιο Χανίων ὡς ἑλληνοδιδάσκαλος καὶ ἔπειτα ὡς γυμνασιάρχης. Ὁ πολιτευτὴς Ἀντώνιος Μιχελιδάκης, ὡς φοιτητὴς ἀκόμη στὸ Πανεπιστήμιο, δίδασκε στὸ γυμνάσιο Ἑρακλείου (1865-66), στὸ ὁποῖο ἔγινε ἀργότερα γυμνασιάρχης (1871). Ὁ Νικηφόρος Ζαχαριάδης, ἐπίσκοπος Ἀρκαδίας καὶ Κυδωνίας ἀργότερα, δίδασκε στὸ γυμνάσιο Νεαπόλεως ὡς καθηγητὴς τῶν θρησκευτικῶν μαθημάτων.

Στοὺς ἀμέσως πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1866 χρόνους, ὑπῆρχαν στὰ μεγάλα κέντρα τῆς Κρήτης σχολεῖα ἑλληνικά, ἀλληλοδιδασκτικά καὶ παρθεναγωγεῖα. Τὸ 1862 ἀναφέρεται στὸ Ἑράκλειο ἡ Ἐπιμενίδειος Σχολή, ἓνα εἶδος γυμνασίου, καὶ τὴν ἴδια ἐποχὴ γίνεται λόγος γιὰ δημόσια βιβλιοθήκη. Τὰ σχολεῖα συντηροῦνται κυρίως ἀπὸ εἰσφορὲς τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν πλούσιων ἰδιωτῶν, ἐνῶ ἐνισχύονται μὲ ἐράνους καὶ λαχνούς. Ἡ ἐπιχορήγηση ἀπὸ τὸ κρατικὸ ταμεῖο τῆς Κρήτης εἶναι ἀσήμαντη: 7.000 γρόσια ἐτησίως γιὰ ὅλα τὰ σχολεῖα, χριστιανικά καὶ μουσουλμανικά.

Ἐγινε ἤδη λόγος γιὰ τὸ περιλάλητο μοναστηριακὸ ζήτημα, ποὺ ἀποτελέσσει μιὰ ἀπὸ τὶς ἀφορμὲς τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1866. Τὸ ζήτημα, ποὺ δημιουργήθηκε στὴν Ἀνατολικὴ Κρήτη ἀπὸ τοὺς λογίους τῆς ἐποχῆς, κυρίως τὸν Χριστόφορο Ἀργυράκη καὶ τὸν Λεωνίδα Γεωργιάδη, ἀφοροῦσε τὴ διαχείριση τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας ἀπὸ ἐπιτροπές, μὲ σκοπὸ νὰ διατίθενται τὰ μοναστηριακὰ εἰσοδήματα ὑπὲρ τῆς λαϊκῆς παιδείας. Ἡ σχετικὴ Ἐπιτροπὴ κατέληξε σὲ ὁμόφωνη ἀπόφαση τὸ 1865, ἀλλὰ ἡ σκανδαλώδης ἀνάμειξη τοῦ Ἰσμαὴλ πασᾶ ἐμπόδισε τὴν ἐφαρμογὴ τῶν ἀποφάσεων. Ἡ ἐπανάσταση ποὺ ἀκολούθησε (1866-69) δὲν ἐπέτρεπε τὴ λειτουργία σχολείων. Ἡ κρητικὴ παιδεία ἀποδιοργανώθηκε.

Μὲ τὸν Ὁργανικὸ Νόμο τοῦ 1868 καθιερώθηκε ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα ὡς ἐπίσημη καὶ αὐτὸ ἐπέβαλλε τὴ διδασκαλία τῆς ἀκόμης καὶ στὰ τουρκικά σχολεῖα τῆς νήσου. Ἡ παιδεία ἀναδιοργανώνεται σύντομα μὲ τὴν ἀνασύσταση τῶν παλαιῶν σχολείων καὶ τὴν ἴδρυση νέων. Τὸ 1870 συντάχθηκε ὁ «*Ἱερογραμματισμὸς τῶν ἐν Κρήτῃ ἱερῶν μονῶν*», τοῦ ὁποίου τὸ Θ' κεφάλαιο ἀναφέρεται στὰ σχολεῖα ποὺ ἱδρύνονται καὶ λειτουργοῦν μὲ τὰ εἰσοδήματα τῶν μοναστηριῶν, μὲ τὴ φροντίδα τῶν ἀρχιερέων καὶ τῶν Κεντρικῶν Δημογεροντιῶν. Εἶναι μάλιστα χαρακτηριστικὸ ὅτι προβλέπεται ἡ ἴδρυση ἀνώτερων σχολῶν στὰ μεγάλα κέντρα (ἄρθρα 4, 5): «Οἷτε Ἀρχιερεῖς καὶ αἱ Κεντρικαὶ Δημογεροντίαι ἐκάστου τμήματος θέλουσι φροντίζει νὰ κανονίζωσι διὰ τακτικῶν προγραμμάτων τὰ τῆς διδασκαλίας τῶν ἐπαρχιακῶν σχολείων, εἰς τρόπον ὅστε αὕτη νὰ γίνεται ὁμοίομορφος καὶ τελεσφόρος. Προϊόντος τοῦ χρόνου καὶ τῶν πόρων ἐπαυξηθέντων, θέλει γίνει φροντίς περὶ προσθήκης εἰς τὰ ἤδη ὑπάρχοντα δημοτικά, παρθεναγωγεῖα καὶ ἑλληνικά σχολεῖα καὶ ἄλλων τριτοβαθμίων σχολείων

άνωτέρας παιδείσεως εἰς τὰς πόλεις τῆς νήσου καὶ εἰς τὰς ἔδρας τῶν Διοικήσεων, ἐν αἷς θέλουσι φοιτᾶ τὰ τέκνα τῶν χριστιανῶν κατοίκων ἀνεξαιρέτως· θέλουσι δὲ εἶσθαι ἐν αὐταῖς δεκτὰ ὡς καὶ ἐν τοῖς ὑποδεστέροις σχολείοις τὰ τέκνα παντὸς φιλομούσου καὶ φιλομαθοῦς, οἰασδήποτε ἐθνικότητος». Ἡ παιδεία μετὰ τὸ 1870 εἰσέρχεται σὲ νέα περίοδο. Ὅπως παρατηροῦσε χαρακτηριστικὰ ὁ Ἀντώνιος Μιχελιδάκης σὲ λόγῳ του στὴν Κρητικὴ Βουλή, τὸ 1901: «... ἀπὸ τοῦ 1870 μέχρι τοῦ 1878 ἤρξατο ἡ ἐγκαθίδρυσις τῶν Μουσῶν εἰς τὴν Κρήτην». Μιὰ ἔκθεσις τοῦ Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως γιὰ τὴν κατάστασι τῆς παιδείας στὶς ἑλληνικὰς ἐπαρχίας τὸ 1872, δίνει μερικὰ ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα γιὰ τὴν Κρήτη. Στὶς ἐπαρχίας τοῦ νομοῦ Ἡρακλείου λειτουργοῦν 18 δημοτικὰ σχολεῖα, 4 στὴν ἐπαρχία Μαλεβιζίου, 3 στὴν Τεμένους, 6 στὴν Πεδιάδος, 4 στὴν Καινουρίου, 1 στὴν Μονοφατσίου. Στὸ τμήμα Λασιθίου φοιτοῦν 1.456 μαθητὲς καὶ 68 μαθήτριες καὶ ἡ ἐφορία «θερμῶς συνίστησι τὸν καταρτισμὸν δύο τουλάχιστον ἀλληλοδιδασκτικῶν ἐν ταῖς ἐπαρχίαις Ἱεραπέτρου καὶ Ἀρκαδίας (= Βιάννου) ὧν οἱ κάτοικοι, πτωχότατοι, ἔχουσι τὴν πικρίαν νὰ βλέπωσι τὰ τέκνα αὐτῶν ἐγκαταλελειμμένα ἐν ταῖς ἀγυιαῖς, ἄνευ παρόντος καὶ ἄνευ μέλλοντος». Ἡ ἔκθεσις δὲν ἀναφέρει τίποτε γιὰ τὰ σχολεῖα τοῦ Ρεθύμνου καὶ τῶν Χανίων καὶ μόνο ἀπὸ ἐπιστολὴ τοῦ ἐπισκόπου Κισάμου Μισαήλ πληροφορεῖται τὴν ἱδρυση 19 δημοτικῶν στὴν ἐπαρχία Κισάμου καὶ 10 στὴ Σελίνου.

Μὲ τὴ Σύμβαση τῆς Χαλέπας (1878) ἰδρύθησαν στὴν Κρήτη Φιλεκαπαιδευτικοὶ Σύλλογοι καὶ ἀναπτύχθηκε ζωηρὴ πνευματικὴ κίνησις, μὲ τὴν ἔκδοσις ἐφημερίδων καὶ τὴ δημιουργία βιβλιοθηκῶν. Παραλλήλως ἰδρύθησαν σὲ μεγάλο ἀριθμὸ σχολεῖα, ἰδίως ἐπὶ τοῦ Γενικοῦ Διοικητῆ Ἰωάννη Φωτιάδη πασᾶ. Τὸ 1881 ἡ Γενικὴ Συνέλευσις τῶν Κρητῶν ψήφισε τὸν «*Νόμον περὶ παιδείας*», ποὺ τέθηκε σὲ ἐφαρμογὴ μὲ τὸ διάταγμα τῆς 24 Ἰουνίου 1881 καὶ ἔσχυσε ὡς τὸ 1898. Ὁ νόμος αὐτός, ποὺ τὸν συντάξαν οἱ Ἀντώνιος Μιχελιδάκης καὶ Ἀντώνιος Βορεάδης, καθιστοῦσε τὴ βασικὴ παιδεία ὑποχρεωτικὴ καὶ γιὰ τὰ δύο φύλα, καὶ προέβλεπε τὴν ἱδρυση δημοτικοῦ σχολείου ὅπου συγκεντρώνονταν 30 μαθητὲς καὶ ἑλληνικοῦ ὅπου συγκεντρώνονταν 80. Ἀνώτερα σχολεῖα (πλήρη γυμνάσια) ἰδρύθησαν στὰ Χανιά, στὸ Ἡράκλειο καὶ στὴ Νεάπολι. Στὸ Ρέθυμνο λειτουργοῦσε ἡμιγυμνάσιο.

Παρ' ὅλα αὐτά, τὸ ποσοστὸ τῶν ἀναλφάβητων Κρητῶν ἦταν ὑπερβολικὰ ὑψηλό. Σύμφωνα μὲ τὴν ἀπογραφὴ τοῦ 1881, τὸ ποσοστὸ τῶν ἀγράμματων Χριστιανῶν ἀνδρῶν ἦταν 81,75% καὶ τῶν γυναικῶν 96,5%. Τῶν Τούρκων ἀντιστοίχως ἦταν 80,8% καὶ 88,2%. Ἡ διαφορὰ ὑπὲρ τῶν Τούρκων παρατηρεῖται «ἐπειδὴ τὸ πλεῖστον μέρος τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ ἀνήκει εἰς τὰς ἀγροτικὰς τάξεις, τὸναντίον δὲ τὸ πλεῖστον τοῦ τουρκικοῦ κατοικεῖ ἐν ταῖς πόλεσιν, ἐν αἷς ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐν τοῖς σχολείοις φοιτῶντων εἶναι πάντοτε μεγαλύτερος». Ἡ ραγδαία αὔξησις

τοῦ ἀριθμοῦ τῶν σχολείων στὴ δεκαετία τοῦ 1880-1890 μείωσε αἰσθητὰ τὰ ποσοστὰ τῶν ἀναλφαβήτων, ἰδιαίτερα τῶν χριστιανῶν. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴν ἰδρύθηκαν πολλὰ σχολεῖα μὲ προσφορὲς ἰδιωτῶν καὶ μὲ μεγάλες δωρεές. Ὁ παλαιὸς ἀγωνιστὴς καὶ πολιτευτὴς Γεώργιος Ξενουδάκης δώρισε τὴ μεγάλη περιουσία του στὴν ἐπαρχία του, τὰ Σφακιά, γιὰ τὴν ἴδρυση καὶ τὴ λειτουργία σχολείων σὲ ὅλα τὰ χωριά.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α' ΓΕΝΙΚΑ

- Δετοράκης, Θεοχ.: *Ἱστορία τῆς Κρήτης*. Ἀθήνα 1986.
- Δετοράκης, Θεοχ.: Βιβλιογραφία τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας, *Παλίμνηστον* 3, 1986, 216-230.
- Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. ΙΑ'-ΙΔ', 1975-1977.
- Καλομενόπουλος, Νικ.: *Κρητικά*, ἐν Ἀθήναις 1894.
- Κριάρης, Παν. Κ.: *Ἱστορία τῆς Κρήτης* (Νέα) ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων, τ. Β', ἐν Ἀθήναις 1931-1934 καὶ τ. Γ', 1935-1937.
- Μουρέλλος, Ι.Δ.: *Ἱστορία τῆς Κρήτης*, δευτέρα ἔκδοσις, Ἡράκλειον 1950.
- Νουχάκης, Ι.: *Κρητικὴ χωρογραφία. Γεωγραφία. Ἱστορία, στατιστικὴ πληθυσμοῦ κλπ.*, Ἀθήναι 1903.
- Ξανθουδίδης, Στεφ.: *Ἐπίτομος Ἱστορία τῆς Κρήτης*, ἐν Ἀθήναις 1909.
- Ξανθουδίδης, Στεφ.: *Χάνδαξ-Ἡράκλειον. Ἱστορικὰ σημειώματα, ἐπιμέλεια καὶ συμπληρωματικαὶ σημειώσεις* Στυλ. Ἀλεξίου, Ἡράκλειον 1964.
- Ξανθουδίδης, Στεφ.: *Ἐπαρχίαι καὶ πόλεις τῆς Κρήτης*. Ἐκ τοῦ τοπωνυμικοῦ τῆς Κρήτης, *Ἐπετηρὶς τῆς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, 3, 1926, σσ. 34-66.
- Olivier, G.A.: *Voyage dans l'Empire Othoman...*, I, Paris (1801).
- Παπαδοπετράκης, Γρηγ.: *Ἱστορία τῶν Σφακιῶν. ἢ τοι μέρος τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας*, ἐν Ἀθήναις 1888 (φωτ. ἐπανέκδοσις, 1971).
- Pashley, Rob.: *Travels in Crete*, 2 τόμοι, Λονδίνο 1837 (ἀνατύπωση, Ἀμστερνταμ 1970).
- Raulin, V.: *Description physique de l'île de Crète*, 2 τόμοι καὶ ἄτλας, Bordeaux 1859-1869.
- Savary, M.: *Lettres sur la Grèce*, Paris 1788.
- Sieber, F.W.: *Reise nach der Insel Kreita im griechischen Archipelagus im Jahre 1817...* Leipzig und Sorau 1823.
- Softazadé, Ahmed: *La Crète sous la domination et la suzeraineté ottomanes*, Paris 1902.
- Σταυράκης, Νικ.: *Στατιστικὴ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης*, μετὰ διαφόρων γεωγραφικῶν, ἱστορικῶν, ἀρχαιολογικῶν, ἐκκλησιαστικῶν κτλ. εἰδήσεων περὶ τῆς νήσου, Ἀθήνησι 1890.
- Σταυρινίδης, Νικ.: *Μεταφράσεις τουρκικῶν ἱστορικῶν ἐγγράφων ἀφορούντων εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς Κρήτης*, τόμοι 5, 1975-1985.